

**ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ПЕДАГОГИКА УНИВЕРСИТЕТИ
ҲУЗУРИДАГИ ПЕДАГОГ КАДРЛАРНИ ҚАЙТА
ТАЙЁРЛАШ ВА УЛАРНИНГ МАЛАКАСИНИ
ОШИРИШ ТАРМОҚ МАРКАЗИ**

ТАРИХ ЎҚИТИШ МЕТОДИКАСИ

**Тарих фанларининг инновацион
тараққиёти ва стратегиялари**

**МОДУЛИ БЎЙИЧА
ЎҚУВ-УСЛУБИЙ МАЖМУА**

ТОШКЕНТ-2019

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ**

**ОЛИЙ ТАЪЛИМ ТИЗИМИ ПЕДАГОГ ВА РАЎБАР КАДРЛАРИНИ
ҚАЙТА ТАЙЁРЛАШ ВА УЛАРНИНГ МАЛАКАСИНИ
ОШИРИШНИ ТАШКИЛ ЭТИШ БОШ ИЛМИЙ - МЕТОДИК
МАРКАЗИ**

**ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ПЕДАГОГИКА УНИВЕРСИТЕТИ
ҲУЗУРИДАГИ ПЕДАГОГ КАДРЛАРНИ ҚАЙТА ТАЙЁРЛАШ ВА
УЛАРНИНГ МАЛАКАСИНИ ОШИРИШ ТАРМОҚ МАРКАЗИ**

**“ТАРИХ ЎҚИТИШ МЕТОДИКАСИ”
йўналиши**

**“ТАРИХ ФАНЛАРИНИНГ ИННОВАЦИОН
ТАРАҚҚИЁТИ ВА СТРАТЕГИЯЛАРИ”
модули бўйича**

Ў Қ У В – У С Л У Б И Й М А Ж М У А

Тошкент-2019

Модулнинг ўқув-услубий мажмуаси Олий ва ўрта махсус, касб-хунар таълими ўқув-методик бирлашмалари фаолиятини Мувофиқлаштирувчи кенгашининг 2019 йил 18 октябрдаги 5 – сонли баённомаси билан маъқулланган ўқув дастури ва ўқув режасига мувофиқ ишлаб чиқилган.

Тузувчи: З.А.Илҳомов - Низомий номидаги ТДПУ “Ўзбекистон тарихи” кафедраси., т.ф.н., доцент

Такризчилар: Р.А.Хамидов - «Худжандский государственный университет им. академик Б.Гафурова» к.и.н. доцент
Ш.Шоёқубов – Тошкент давлат Молия институти “Ўзбекистон тарихи” кафедраси мудири, т.ф.н.
Х.Матяқубов - Низомий номидаги ТДПУ “Ўзбекистон тарихи” кафедраси, т.ф.н.

Ўқув-услубий мажмуа ТДПУ Кенгашининг 2019 йил 30 августдаги 1/3.5- сонли қарори билан нашрга тавсия қилинган.

МУНДАРИЖА

I. ИШЧИ ДАСТУР	5
II. МОДУЛНИ ЎҚИТИШДА ФОЙДАЛАНИЛАДИГАН ИНТЕРФАОЛ ТАЪЛИМ МЕТОДЛАРИ	13
III. НАЗАРИЙ МАШҒУЛОТ МАТЕРИАЛЛАРИ	35
IV. АМАЛИЙ МАШҒУЛОТ МАТЕРИАЛЛАРИ.....	115
V. КЕЙСЛАР БАНКИ.....	129
VI. ГЛОССАРИЙ	137
VII. ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ.....	149

I. ИШЧИ ДАСТУР

КИРИШ

“Таълим тўғрисида”ги ва “Кадрлар тайёрлаш миллий дастури тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси қонунларига, 2017-2021 - йилларга мўлжалланган “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси”, Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Педагог кадрларни тайёрлаш, халқ таълими ходимларини қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарорига мувофиқ таълим босқичларининг узлуксизлиги ва изчиллигини таъминлаш, таълимнинг замонавий методологиясини яратиш ҳамда улар асосида педагог ходимларини қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш мазмунини янада такомиллаштиришни тақозо этади.

Дастур Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2015 йил 12 июндаги “Олий таълим муассасаларининг раҳбар ва педагог кадрларини қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПФ-4732-сонли, 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича Ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги ПФ-4947-сонли, 2019 йил 27 августдаги “Олий таълим муассасалари раҳбар ва педагог кадрларининг узлуксиз малакасини ошириш тизимини жорий этиш тўғрисида”ги ПФ-5789-сонли Фармонлари, шунингдек 2017 йил 20 апрелдаги “Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги ПҚ–2909-сонли Қарорида белгиланган устувор вазифалар мазмунидан келиб чиққан ҳолда тузилган бўлиб, у олий таълим муассасалари педагог кадрларининг касб маҳорати ҳамда инновацион компетентлигини ривожлантириш, соҳага оид илғор хорижий тажрибалар, янги билим ва малакаларни ўзлаштириш, шунингдек амалиётга жорий этиш кўникмаларини такомиллаштиришни мақсад қилади.

Тарих ўқитиш методикаси – бўлажак ўқитувчиларни касбий компетенциясини шакллантириш, таълимнинг анъанавий ва ноанъанавий метод ва усуллари, шакл ва воситалари, таълим жараёнини ташкил этишнинг методик асослари билан қуроллантириб, тарих таълими самарадорлигини оширишга, сифатли ўқитишга хизмат қилади. Ҳар қандай мутахассисда бўлгани каби тарихчи педагогларнинг методик билимларга эга бўлишлари учун ва касбий фаолиятни ташкил этишда улардан фойдаланишга компетенциявий ёндашувни шакллантириши талаб этилади. Тарих ўқитиш методикасидан эгалланган билимларни ўқув жараёнида муваффақиятли фойдаланиши, бунда тарихчи педагогнинг ижодий фаолиятга йўналтириши ва бу фаолиятни самарали ташкил эта олиши муҳим аҳамиятга эга.

Шунингдек, тарих ўқитиш методикаси ўқитувчиларни таълимнинг анъанавий ва ноанъанавий метод ва усуллари, шакл ва воситаларини, таълим жараёнини ташкил этишнинг методик асослари билан қуроллантириб, тарих таълими самарадорлигини оширишга хизмат қилади.

Тарихчи педагогларнинг методик билимларга эга бўлиши учун ва касбий фаолиятни ташкил этишда улардан компетенциявий ёндашувни шакллантириши талаб этилади. Тарих ўқитиш методикасидан эгалланган билимларни ўқув жараёнида муваффақиятли фойдаланиш, бунда эса тарихчи педагогнинг ўзини ўзи ижодий фаолиятга йўналтириши ва бу фаолиятни самарали ташкил эта олиши муҳим аҳамиятга эга. Педагог ижодий фаолиятни ташкил этишда методик фаолиятни ташкил этиш, методик характердаги ижод маҳсулотларини яратишга алоҳида эътибор қаратиши зарур.

Ҳар қандай мутахассисда бўлгани каби тарихчи педагогларнинг методик билимларга эга бўлишлари учун ва касбий фаолиятни ташкил этишда улардан фойдаланишга компетенциявий ёндашувни шакллантириши талаб этилади. Тарих ўқитиш методикасидан эгалланган билимларни ўқув жараёнида муваффақиятли фойдаланиш, бунда эса тарихчи педагогнинг ўзини ўзи ижодий фаолиятга йўналтириши ва бу фаолиятни самарали ташкил эта олиши муҳим аҳамиятга эга. Педагог ижодий фаолиятни ташкил этишда методик фаолиятни ташкил этиш, методик характердаги ижод маҳсулотларини яратишга алоҳида эътибор қаратиши зарур.

Модулнинг мақсади ва вазифалари

Олий таълим муассасалари педагог кадрларни қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш курсининг **мақсади** педагог кадрларнинг ўқув-тарбиявий жараёнларни юксак илмий-методик даражада таъминлашлари учун зарур бўладиган касбий билим, кўникма ва малакаларини мунтазам янгилаш, малака талаблари, ўқув режа ва дастурлари асосида уларнинг касбий компетентлиги ва педагогик маҳоратини доимий ривожланишини таъминлашдан иборат.

Модулнинг **вазифаларига** қуйидагилар киради:

“Тарих ўқитиш методикаси” йўналишлари бўйича олий таълим муассасалари педагог кадрларини қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш курси тингловчиларида тарих фанининг замонавий долзарб муаммолари ҳақидаги тасаввурларни ҳосил қилиш;

педагог кадрларнинг тарих фани бўйича касбий билим, кўникма, малакаларини узлуксиз янгилаш ва ривожлантириш механизмларини яратиш;

замонавий талабларга мос ҳолда олий таълимнинг сифатини таъминлаш учун зарур бўлган педагогларнинг соҳага оид касбий компетентлик даражасини ошириш;

педагог кадрлар томонидан замонавий ахборот-коммуникация технологиялари ва хорижий тилларни самарали ўзлаштирилишини таъминлаш;

махсус фанлар соҳасидаги ўқитишнинг инновацион технологиялари ва илғор хорижий тажрибаларни ўзлаштириш;

“Тарих ўқитиш методикаси” йўналишида қайта тайёрлаш ва малака ошириш жараёнларининг фан ва ишлаб чиқариш билан интеграциясини таъминлаш.

Модул бўйича тингловчиларнинг билими, кўникмаси, малакаси ва компетенцияларига қўйиладиган талаблар

– Тарих фанининг замонавий назарий қарашлари ва етакчи концепцияларини;

– Тарих фаннинг ёрдамчи фан соҳалари;

– Фаннинг моддий ва ёзма манбалари;

– фаннинг таълимий ва тарбиявий мақсад-вазифалари;

– фаннинг ривожланиш тарихи ва тараққиёт босқичлари;

– олий таълим тизимида тарих таълими соҳасидаги кадрларнинг тайёргарлик даражасига қўйиладиган талабларни;

– таълим мазмунини модернизациялашни;

– таълимнинг норматив-ҳуқуқий ҳужжатларини;

– таълимдаги инновацияларни билиши керак.

– фанлардаги инновациялардан таълим жараёнида фойдаланиш;

– дарсларда тингловчиларнинг фаоллигини оширишга хизмат қиладиган интерфаол таълим шакллари, методлари ва воситаларидан самарали фойдаланиш;

– фанни ўқитишда ривожланган мамлакатлардаги илғор тажрибалардан фойдаланиш;

– таълим жараёнида тингловчиларнинг билимларини объектив баҳолаш механизмлари, рейтинг назоратда қўллашга қаратилган дидактик воситалар: стандарт ва ностандарт ўқув ва тест топшириқлари мажмуасини ишлаб чиқиш;

– таълим жараёнида тингловчиларда мустақил равишда билимларни янада орттириб боришга бўлган эҳтиёжни шакллантириш, мустақил иш

вазифаларини табақалаштириш, мустақил иш ва ижодий изланишларини ташкил этиш, уларга раҳбарлик қилиш **кўникмаларига эга бўлиши лозим.**

– ўқитувчининг педагогик фаолиятини лойиҳалаштириш;

– модератор ўқитувчиларнинг илғор иш тажрибаларини ўрганиш асосида ўзининг педагогик фаолиятини такомиллаштириш;

– фанларни ўқитиш жараёнида тингловчиларнинг билимларини ҳолисона баҳолаш механизмларини, рейтинг назоратда қўллашга қаратилган дидактик воситалар: стандарт ва ностандарт тестлар ҳамда ўқув топшириқлари мажмуасини ишлаб чиқиш;

– ўқув ахборотни қайта ишлаш, муаммоли вазият, Кейс-стади топшириқларини тузиш;

– таълим жараёнида тингловчиларда мустақил равишда билимларни янада орттириб боришга бўлган эҳтиёжни шакллантириш, мустақил иш вазифаларини табақалаштириш, мустақил иш ва ижодий изланишларини ташкил этиш;

– дидактик таъминотни такомиллаштириш каби **малакаларига эга бўлиши лозим.**

– Тарих фанининг замонавий йўналишларига оид назарий қарашлар, етакчи концепцияларини педагогик фаолиятда қўллаш олиш;

– машғулотларда инновацион ва ахборот технологиялар, тингловчилар ўқув фаолиятини фаоллаштирувчи методларни қўллаш;

– таълим жараёнида тингловчиларнинг фаоллигини оширишга хизмат қиладиган интерфаол таълим шакллари, методлари ва воситаларидан педагогик амалиётда самарали фойдаланиш;

– ривожланган мамлакатларда тарих фанини ўқитиш методикасидаги илғор тажрибаларни таълим-тарбия жараёнига модернизация қилган ҳолда қўллаш **компетенцияларига эга бўлиши лозим.**

Модулни ташкил этиш ва ўтказиш бўйича тавсиялар

“Тарих ўқитиш методикаси” йўналиши бўйича маъруза ва амалий машғулотлар шаклида олиб борилади.

Курсни ўқитиш жараёнида таълимнинг замонавий методлари, педагогик технологиялар ва ахборот-коммуникация технологиялари қўлланилиши назарда тутилган:

- маъруза дарсларида замонавий компьютер технологиялари ёрдамида презентацион ва электрон-дидактик технологиялардан;

- ўтказиладиган амалий машғулотларда техник воситалардан, экспресс-сўровлар, тест сўровлари, ақлий ҳужум, гуруҳли фикрлаш, кичик гуруҳлар

билан ишлаш, коллоквиум ўтказиш, ва бошқа интерактив таълим усуллари кўллаш назарда тутилади.

Модулнинг ўқув режадаги бошқа модуллар билан боғлиқлиги ва узвийлиги

“Тарих фанларининг инновацион тараққиёти ва стратегиялари” модули мазмуни ўқув режадаги “Таълим-тарбия жараёнларини ташкил этишнинг қонунчилик нормалари”, “Инновацион таълим технологиялари ва педагогик компетентлик” ва “Креатив педагогика асослари” ўқув модуллари билан узвий боғланган ҳолда педагогларнинг касбий педагогик тайёргарлик даражасини оширишга хизмат қилади.

Модулнинг услубий жиҳатдан узвий кетма-кетлиги

Асосий қисмда (маъруза) модулнинг мавзулари мантиқий кетма-кетликда келтирилади. Ҳар бир мавзунинг моҳияти асосий тушунчалар ва тезислар орқали очиб берилади. Бунда мавзу бўйича тингловчиларга етказилиши зарур бўлган билим ва кўникмалар тўла қамраб олиниши керак.

Асосий қисм сифатига қўйиладиган талаб мавзуларнинг долзарблиги, уларнинг иш берувчилар талаблари ва ишлаб чиқариш эҳтиёжларига мослиги, мамлакатимизда бўлаётган ижтимоий-сиёсий ва демократик ўзгаришлар, иқтисодий эркинлаштириш, иқтисодий-ҳуқуқий ва бошқа соҳалардаги ислохотларнинг устувор масалаларини қамраб олиши ҳамда фан ва технологияларнинг сўнгги ютуқлари эътиборга олиниши тавсия этилади.

Модулнинг олий таълимдаги ўрни

Модулни ўзлаштириш орқали тингловчилар тарих фанининг тараққиёт тенденциялари ва инновацияларини ўрганиш, амалда қўллаш ва баҳолашга доир касбий компетентликка эга бўладилар.

Модул бўйича соатлар тақсимооти

№	Модул мавзулари	Умумий соат	Жами аудитория соати	Жумладан			Мустақил таълим
				Назарий	Амалий	Кўчма мангулот	
1.	Тарих фанининг замонавий концепциялари	2	2	2	-	-	-

2.	Тарихий билишнинг ўзига хослиги. Тарихий билиш тамойиллари. Шарқ тарихнавислигида тарих фани илмий-назарий масалаларининг замонавий таҳлиллари.	2	2	2	-		
3.	Илк цивилизациялар тарихининг долзарб масалалари	2	2	-	2	-	-
4.	Илк давлатчилик масалалари. Қадимги ва ўрта асрларда ўзбек давлатчилиги тадқиқотларида замонавий ёндашувлар.	2	2	-	2	-	-
5.	Тарихий манбалар ва тарихий далил. Далил ва унинг илмий-таҳлилий масалаларига оид айрим илмий-назарий қарашлар.	2	2	2	-		
6.	Этник жараёнлар. Ўзбек халқининг этник шаклланиши масалалари.	2	2	-	2	-	-
7.	Мустамлака даври тарихининг долзарб масалалари.	2	2	2	-	-	-
8.	Шўролар даври. Тараққиётнинг инқилобий ва тадрижий йўллари таҳлили.	2	2	-	2	-	-
9.	Мустақиллик йилларида тарих фани: изланишлар ва натижалар.	2	2	-	2	-	-
Жами		18	18	8	10	-	-

НАЗАРИЙ МАШҒУЛОТЛАР МАЗМУНИ

1-Мавзу: Тарих фанининг замонавий концепциялари.

Тарихий хотира, тарихий тафаккур мазмуни ва зарурати. Олий таълим тизимида тарих фанини модернизациялаш масалалари. Олий таълимда тарих таълимини ташкил этишнинг концептуал асослари.

2-мавзу. Тарихий билишнинг ўзига хослиги. Тарихий билиш тамойиллари. Шарқ тарихнавислигида тарих фани илмий-назарий масалаларининг замонавий таҳлиллари.

Тарихий билишнинг ўзига хослиги, билишнинг реторспектив характери, икки қарра субъектланган билим. Тарихий билиш тамойиллари. Билиш тамойиллари ва уларнинг регулятив функциялари. Шарқ тарихнавислигининг

ўзига хослиги. Абу Райҳон Бѐрунийнинг тарихий илмий қарашлари. Шарқ тарих фалсафаси ва унда тарихий талқиннинг фалсафий ёндашувлари.

3-мавзу. Тарихий манбалар ва тарихий далил. Далил ва унинг илмий-таҳлилий масалаларига оид айрим илмий-назарий қарашлар.

Тарихий манба, ахборот ва унинг хусусиятлари. Ахборотнинг назарий манба сифатидаги ўрни. Манба ахборот ташувчи. Яққол ва яширин ахборот. Белгиланган ва белгиланмаган ахборот. Ахборотнинг етишиш ва етишмаслик муаммоси. Тарихий далил ва унинг интерпритацияси. Далил. Тушунча тўғрисидаги баҳслар. Тарихий далил тизими, тарихга таъсир этиш омиллари ва моҳияти.

4 - Мавзу: Мустамлака даври тарихининг долзарб масалалари.

XIX аср охири - XX аср бошларида Туркистон ўлкаси ижтимоий-сиёсий ҳаётининг ўзига хос хусусиятлари. Туркистонда Россия Империяси мустамлакачилик сиёсати ва унинг замонавий талқини. Ўлка халқлари миллий-озодлик ҳаракатлари тарихшунослиги. Жадиидчилик ҳаракати, жадиидларнинг маданий ва маориф ҳамда сиёсий соҳалардаги фаолияти.

АМАЛИЙ МАШҒУЛОТ МАЗМУНИ

1-амалий машғулот:

Илк цивилизациялар тарихининг долзарб масалалари.

Цивилизация тушунчасига замонавий ёндашувлар. Илк цивилизациялар (хорижий таҳлил). Тарихий ва археологик даврлаштириш масалалари. Антропогенез жараёнларининг замонавий талқини.

2-амалий машғулот:

Илк давлатчилик масалалари. Қадимги ва ўрта асрларда ўзбек давлатчилиги тадқиқотларида замонавий ёндашувлар.

Илк давлатчилик шаклланиши масалаларининг методологик аспектлари. Давлатчилик тушунчаси ва унинг типлари. Ғарб ва Шарқ давлатчилиги, “Шарқона мустабидлик” муаммоси. Ўрта Осиёдаги илк давлат бирлашмалари пайдо бўлишининг ижтимоий-тарихий омиллари. Давлатчилик типологияси, тарихий-географик локализациялаш ва даврлаштириш масалалари. “Турон” ва “Эрон” асотирлари. Қадимги ва ўрта асрларда ўзбек давлатчилигининг тараққиёт босқилари.

3-амалий машғулот:

Этник жараёнлар. Ўзбек халқининг этник шаклланиши масалалари.

Этнос ҳақида фандаги мавжуд қарашлар. Миллий автохтонизм концепцияси. Замонавий этнология фанида этнос назариясига муносабатлар.

Туркий қабилаларнинг илк ватани ва орийлар муаммоси. Ўзбек халқининг этник шаклланиш босқичлари. Ўзбек миллий менталитети ва унинг ўзига хос хусусиятлари.

4-амалий машғулот:

Шўролар даври. Тараққиётнинг инқилобий ва тадрижий йўллари таҳлили.

Туркистонда мустабид совет ҳокимиятининг ўрнатилиши. Инқилобнинг “экспорт” қилиниши ва анъанавий ижтимоий-сиёсий, хўжалик ва маданий анъаналарнинг заволи. Истиқлолчилик ҳаракати. Социаллаштириш, жамоалаштириш ва саноатлаштириш сиёсатининг салбий оқибатлари. Қатағон сиёсати (“Катта террор”) ва ундан кўзланган мақсад. Қарамлик даври ва унинг тарихшунослиги.

5-амалий машғулот:

Мустақиллик йилларида тарих фани: изланишлар ва инновациялар.

Тарих фанининг Ўзбекистон мустақиллигини ғоявий, назарий ва амалий жиҳатдан мустаҳкамлашда тутган ўрни. “Тарихий хотирасиз келажак йўқ” асари ва унда илгари сурилган концептуал масалалар. Истиқлол йилларида тарихий хотира, тарихий мерос ва холисона тарихимизни таклаш борсидаги амалий ҳаракатлар.

ЎҚИТИШ ШАКЛЛАРИ

Мазкур модул бўйича қуйидаги ўқитиш шаклларида фойдаланилади:

- маърузалар, амалий машғулотлар (маълумотлар ва технологияларни англаб олиш, ақлий қизиқишни ривожлантириш, назарий билимларни мустаҳкамлаш);

- давра суҳбатлари (кўрилаётган лойиҳа ечимлари бўйича таклиф бериш қобилятини ошириш, эшитиш, идрок қилиш ва мантиқий хулосалар чиқариш);

- баҳс ва мунозаралар (лойиҳалар ечими бўйича далиллар ва асосли аргументларни тақдим қилиш, эшитиш ва муаммолар ечимини топиш қобилятини ривожлантириш).

II. МОДУЛНИ ЎҚИТИШДА ФОЙДАЛАНИЛАДИГАН ИНТЕРФАОЛ ТАЪЛИМ МЕТОДЛАРИ

Буганги кунда ўқитишнинг замонавий методлари таълим жараёнида кенг қўлланилмоқда. Ўқитишнинг замонавий методларини қўллаш ўқитиш жараёнида юқори самарадорликка эришишга олиб келади. Таълим методларини танлашда ҳар бир дарснинг дидактик вазифасидан келиб чиқиб танлаш мақсадга мувофиқ саналади.

Анъанавий дарс шаклини сақлаб қолган ҳолда, унга турли-туман таълим олувчилар фаолиятини фаоллаштирадиган методлар билан бойитиш таълим олувчиларнинг ўзлаштириш даражасининг кўтарилишига олиб келади. Бунинг учун дарс жараёни оқилона ташкил қилиниши, таълим берувчи томонидан таълим олувчиларнинг қизиқишини орттириб, уларнинг таълим жараёнида фаоллиги муттасил рағбатлантирилиб турилиши, ўқув материални кичик-кичик бўлақларга бўлиб, уларнинг мазмунини очишда ақлий ҳужум, кичик гуруҳларда ишлаш, баҳс-мунозара, муаммоли вазият, йўналтирувчи матн, лойиха, ролли ўйинлар каби методларни қўллаш ва таълим олувчиларни амалий машқларни мустақил бажаришга ундаш талаб этилади.

Бу методлар интерфаол ёки интерактив методлар деб ҳам аталади. **Интерфаол методлар** деганда таълим олувчиларни фаоллаштирувчи ва мустақил фикрлашга ундовчи, таълим жараёнининг марказида таълим олувчи бўлган методлар тушунилади. Бу методлар қўлланилганда таълим берувчи таълим олувчини фаол иштирок этишга чорлайди. Таълим олувчи бутун жараён давомида иштирок этади. Таълим олувчи марказда бўлган ёндошувнинг фойдали жиҳатлари қуйидагиларда намоён бўлади:

- таълим самараси юқорирок бўлган ўқиш-ўрганиш;
- таълим олувчининг юқори даражада рағбатлантирилиши;
- илгари орттирилган билимнинг ҳам эътиборга олинishi;
- ўқиш шиддатини таълим олувчининг эҳтиёжига мувофиқлаштирилиши;
- таълим олувчининг ташаббускорлиги ва масъулиятининг қўллаб-қувватланиши;
- амалда бажариш орқали ўрганилиши;
- икки тарафлама фикр-мулоҳазаларга шароит яратилиши.

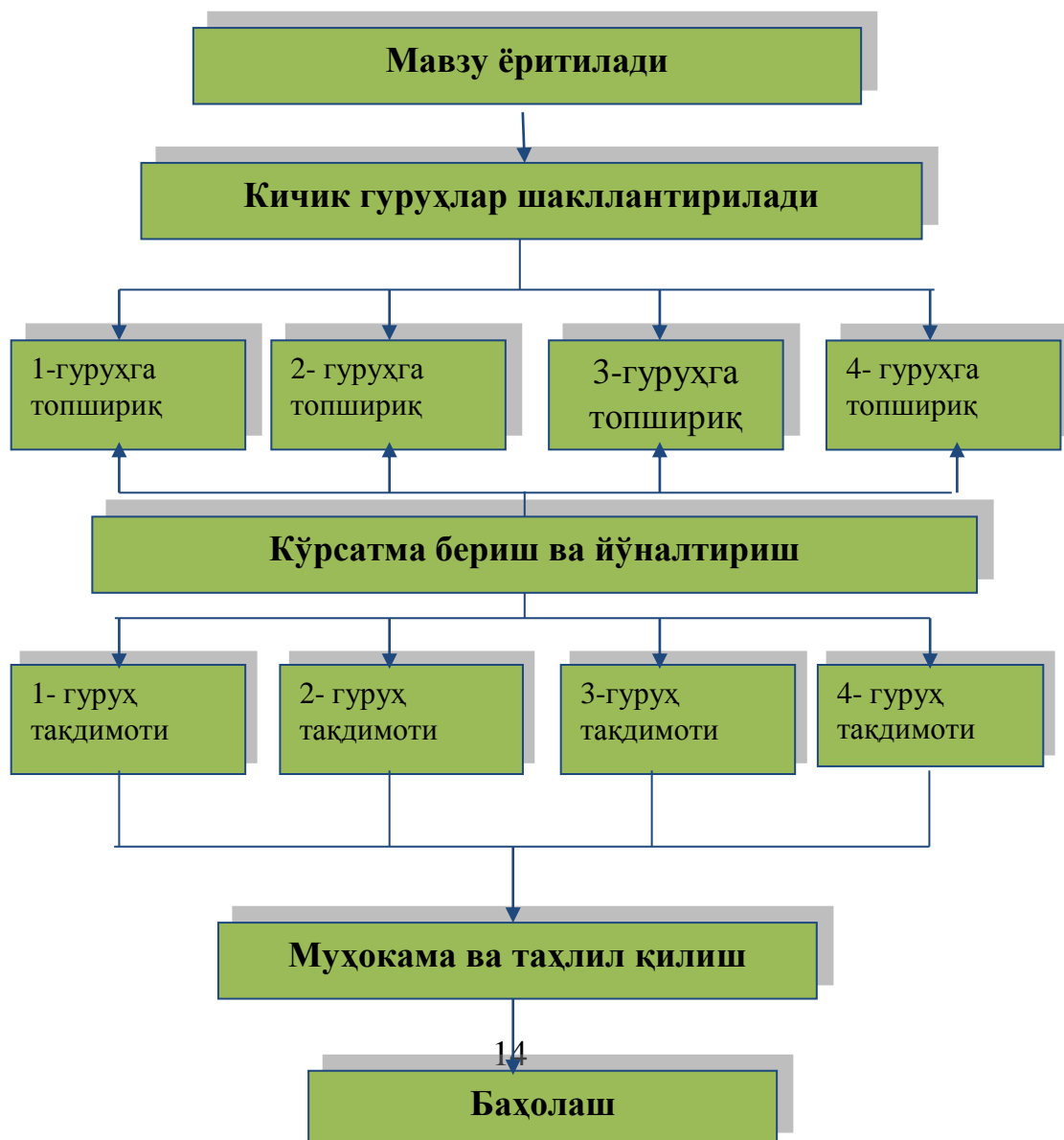

“Кичик гуруҳларда ишлаш” методи

“КИЧИК ГУРУҲЛАРДА ИШЛАШ” МЕТОДИ - таълим олувчиларни фаоллаштириш мақсадида уларни кичик гуруҳларга ажратган ҳолда ўқув материални ўрганиш ёки берилган топшириқни бажаришга қаратилган дарсдаги ижодий иш.

Ушбу метод қўлланилганда таълим олувчи кичик гуруҳларда ишлаб, дарсда фаол иштирок этиш ҳуқуқига, бошловчи ролида бўлишга, бир-биридан ўрганишга ва турли нуқтаи- назарларни қадрлаш имконига эга бўлади.

“Кичик гуруҳларда ишлаш” методи қўлланилганда таълим берувчи бошқа интерфаол методларга қараганда вақтни тежаш имкониятига эга бўлади. Чунки таълим берувчи бир вақтнинг ўзида барча таълим олувчиларни мавзуга жалб эта олади ва баҳолай олади. Қуйида “Кичик гуруҳларда ишлаш” методининг тузилмаси келтирилган.

“Кичик гуруҳларда ишлаш” методининг босқичлари қуйидагилардан иборат:

1. Фаолият йўналиши аниқланади. Мавзу бўйича бир-бирига боғлиқ бўлган масалалар белгиланади.
2. Кичик гуруҳлар белгиланади. Таълим олувчилар гуруҳларга 3-6 кишидан бўлинишлари мумкин.
3. Кичик гуруҳлар топшириқни бажаришга киришадилар.
4. Таълим берувчи томонидан аниқ кўрсатмалар берилади ва йўналтириб турилади.
5. Кичик гуруҳлар тақдимот қиладилар.
6. Бажарилган топшириқлар муҳокама ва таҳлил қилинади.
7. Кичик гуруҳлар баҳоланади.

«Кичик гуруҳларда ишлаш» методининг афзаллиги:

- ўқитиш мазмунининг яхши ўзлаштиришга олиб келади;
- мулоқотга киришиш кўникмасининг такомиллашишига олиб келади;
- вақтни тежаш имконияти мавжуд;
- барча таълим олувчилар жалб этилади;
- ўз-ўзини ва гуруҳлараро баҳолаш имконияти мавжуд бўлади.

«Кичик гуруҳларда ишлаш» методининг камчиликлари:

- баъзи кичик гуруҳларда кучсиз таълим олувчилар бўлганлиги сабабли кучли таълим олувчиларнинг ҳам паст баҳо олиш эҳтимоли бор;
- барча таълим олувчиларни назорат қилиш имконияти паст бўлади;
- гуруҳлараро ўзаро салбий рақобатлар пайдо бўлиб қолиши мумкин;
- гуруҳ ичида ўзаро низо пайдо бўлиши мумкин.

“ДАВРА СУХБАТИ” МЕТОДИ – айлана стол атрофида берилган муаммо ёки саволлар юзасидан таълим олувчилар томонидан ўз фикр-мулоҳазаларини билдириш орқали олиб бориладиган ўқитиш методидир.

“Давра суҳбати” методи қўлланилганда стол-стулларни доира шаклида жойлаштириш керак. Бу ҳар бир таълим олувчининг бир-бири билан “кўз алоқаси”ни ўрнатиб туришига ёрдам беради. Давра суҳбатининг оғзаки ва ёзма шакллари мавжуддир. Оғзаки давра суҳбатида таълим берувчи мавзунини бошлаб беради ва таълим олувчилардан ушбу савол бўйича ўз фикр-мулоҳазаларини билдиришларини сўрайди ва айлана бўйлаб ҳар бир таълим олувчи ўз фикр-мулоҳазаларини оғзаки баён этадилар. Сўзлаётган таълим олувчини барча дикқат билан тинглайди, агар муҳокама қилиш лозим бўлса, барча фикр-мулоҳазалар тингланиб бўлингандан сўнг муҳокама қилинади. Бу эса таълим олувчиларнинг мустақил фикрлашига ва нутқ маданиятининг

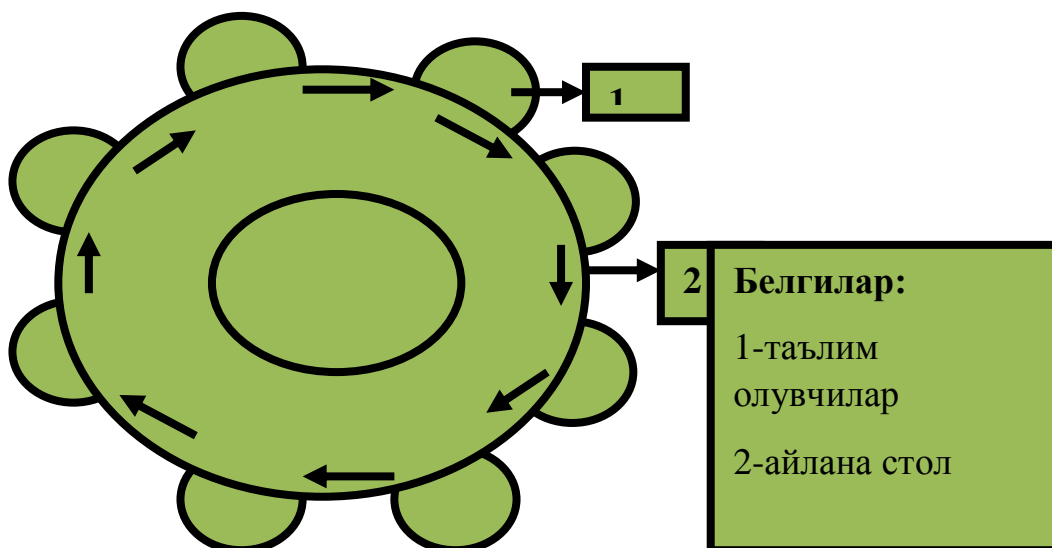
ривожланишига ёрдам беради. Қуйида “Давра суҳбати” методининг тузилмаси келтирилган.

Давра столи тузилмаси

Ёзма давра суҳбатида ҳам стол-стуллар айлана шаклида жойлаштирилиб, ҳар бир таълим олувчига конверт қоғози берилади. Ҳар бир таълим олувчи конверт устига маълум бир мавзу бўйича ўз саволини беради ва “Жавоб варақаси”нинг бирига ўз жавобини ёзиб, конверт ичига солиб қўяди. Шундан сўнг конвертни соат йўналиши бўйича ёнидаги таълим олувчига узатади. Конвертни олган таълим олувчи ўз жавобини “Жавоблар варақаси”нинг бирига ёзиб, конверт ичига солиб қўяди ва ёнидаги таълим олувчига узатади. Барча конвертлар айлана бўйлаб ҳаракатланади. Якуний қисмда барча конвертлар йиғиб олиниб, таҳлил қилинади.

“Давра суҳбати” методининг босқичлари қуйидагилардан иборат:

1. Машғулот мавзуси эълон қилинади.
2. Таълим берувчи таълим олувчиларни машғулотни ўтказиш тартиби билан таништиради.
3. Ҳар бир таълим олувчига биттадан конверт ва жавоблар ёзиш учун гуруҳда неча таълим олувчи бўлса, шунчадан “Жавоблар варақалари”ни тарқатилиб, ҳар бир жавобни ёзиш учун ажратилган вақт белгилаб қўйилади. Таълим олувчи конвертга ва “Жавоблар варақалари”га ўз исми-шарифини ёзади.
4. Таълим олувчи конверт устига мавзу бўйича ўз саволини ёзади ва “Жавоблар варақаси”га ўз жавобини ёзиб, конверт ичига солиб қўяди.
5. Конвертга савол ёзган таълим олувчи конвертни соат йўналиши бўйича ёнидаги таълим олувчига узатади.
6. Конвертни олган таълим олувчи конверт устидаги саволга “Жавоблар варақалари”дан бирига жавоб ёзади ва конверт ичига солиб қўяди ҳамда ёнидаги таълим олувчига узатади.
7. Конверт давра столи бўйлаб айланиб, яна савол ёзган таълим олувчининг ўзига қайтиб келади. Савол ёзган таълим олувчи конвертдаги “Жавоблар варақалари”ни баҳолайди.
8. Барча конвертлар йиғиб олинади ва таҳлил қилинади.

Ушбу метод орқали таълим олувчилар берилган мавзу бўйича ўзларининг билимларини қисқа ва аниқ ифода эта оладилар. Бундан ташқари ушбу метод орқали таълим олувчиларни муайян мавзу бўйича баҳолаш имконияти яратилади. Бунда таълим олувчилар ўзлари берган саволларига гуруҳдаги бошқа таълим олувчилар берган жавобларини баҳолашлари ва таълим берувчи ҳам таълим олувчиларни объектив баҳолаши мумкин.

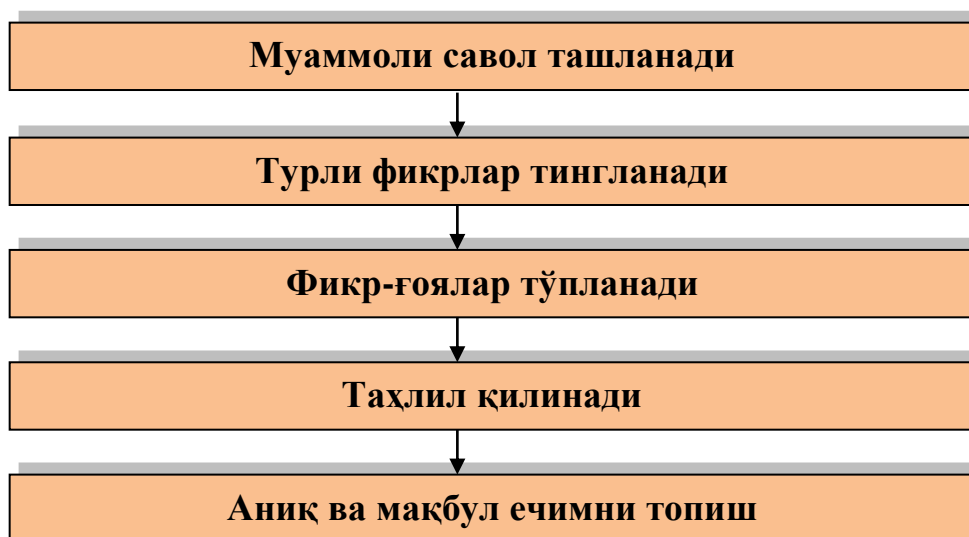
“БАҲС-МУНОЗАРА” МЕТОДИ - бирор мавзу бўйича таълим олувчилар билан ўзаро баҳс, фикр алмашинув тарзида ўтказиладиган ўқитиш методидир.

Ҳар қандай мавзу ва муаммолар мавжуд билимлар ва тажрибалар асосида муҳокама қилиниши назарда тутилган ҳолда ушбу метод қўлланилади. Баҳс-мунозарани бошқариб бориш вазифасини таълим олувчиларнинг бирига топшириши ёки таълим берувчининг ўзи олиб бориши мумкин. Баҳс-мунозарани эркин ҳолатда олиб бориш ва ҳар бир таълим олувчини мунозарага жалб этишга ҳаракат қилиш лозим. Ушбу метод олиб борилаётганда таълим олувчилар орасида пайдо бўладиган низоларни дарҳол бартаараф этишга ҳаракат қилиш керак.

“Баҳс-мунозара” методини ўтказишда қуйидаги қоидаларга амал қилиш керак:

- ✓ барча таълим олувчилар иштирок этиши учун имконият яратиш;
- ✓ “ўнг қўл” қоидаси (қўлини кўтариб, руҳсат олгандан сўнг сўзлаш)га риоя қилиш;
- ✓ фикр-ғояларни тинглаш маданияти;

- ✓ билдирилган фикр-ғояларнинг такрорланмаслиги;
 - ✓ бир-бирларига ўзаро ҳурмат.
- Қуйида “Баҳс-мунозара” методини ўтказиш тузилмаси берилган.

Методнинг босқичлари қуйидагилардан иборат:

1. Таълим берувчи мунозара мавзусини танлайди ва шунга доир саволлар ишлаб чиқади.
2. Таълим берувчи таълим олувчиларга муаммо бўйича савол беради ва уларни мунозарага таклиф этади.
3. Таълим берувчи берилган саволга билдирилган жавобларни, яъни турли ғоя ва фикрларни ёзиб боради ёки бу вазифани бажариш учун таълим олувчилардан бирини котиб этиб тайинлайди. Бу босқичда таълим берувчи таълим олувчиларга ўз фикрларини эркин билдиришларига шароит яратиб беради.
4. Таълим берувчи таълим олувчилар билан биргаликда билдирилган фикр ва ғояларни гуруҳларга ажратади, умумлаштиради ва таҳлил қилади.
5. Таҳлил натижасида қўйилган муаммонинг энг мақбул ечими танланади.

"ФСМУ" методи

“ФСМУ”–(фикр, сабаб, мисол, умумлаштириш) методи мунозарали масалаларни ҳал этиш ҳамда ўқув жараёнининг баҳс-мунозарали ўтказишда

кўлланилади, чунки бу метод тингловчиларни ўз фикрини ҳимоя қилишга, эркин фикрлаш, ўз фикрини бошқаларга ўтказишга, очиқ ҳолда баҳслашишга ҳамда шу билан бирга баҳслашиш маданиятига ўргатади. Бу метод янги мавзунини чуқур ўрганишдан аввал тингловчиларнинг фикрлаш фаолиятини жадаллаштириш ҳамда кенгайтириш учун хизмат қилиши мумкин. Шунингдек, ўтилган мавзунини мустаҳкамлаш, ўзлаштириш, умумлаштириш, тингловчиларни шу мавзу бўйича тасаввурларини ёзма шаклда, далил ва исботлар билан ифодалашга ундайди.

Технологиянинг мақсади: Мазкур технология иштирокчилардаги умумий фикрлардан хусусий хулосалар чиқариш, таққослаш, қиёслаш орқали ахборотни ўзлаштириш, хулосалаш, шунингдек, мураккаб ижодий фикрлаш кўникмаларини шакллантиришга хизмат қилади. Мазкур технологиядан маъруза машғулотларида, мустаҳкамлашда, ўтилган мавзунини сўрашда, уйга вазифа беришда ҳамда амалий машғулот натижаларини таҳлил этишда фойдаланиш тавсия этилади.

Технологияни амалга ошириш тартиби:

- қатнашчиларга мавзуга оид бўлган якуний хулоса ёки ғоя таклиф этилади;

- ҳар бир иштирокчига ФСМУ технологиясининг босқичлари ёзилган қоғозларни тарқатилади:

- иштирокчиларнинг муносабатлари индивидуал ёки гуруҳий тартибда тақдирот қилинади.

Ф	• фикрингизни баён этинг
С	• фикрингизни баёнига сабаб кўрсатинг
М	• кўрсатган сабабингизни исботлаб мисол келтиринг
У	• фикрингизни умумлаштиринг

ФСМУ таҳлили қатнашчиларда касбий-назарий билимларни амалий машқлар ва мавжуд тажрибалар асосида тезроқ ва муваффақиятли ўзлаштирилишига асос бўлади.

Намуна.

Фикр: “Тарих фанидан давлат таълим стандартлари талабларини халқаро андозалар асосида такомиллаштириш ва сертификатлаштириш таълим самарадорлигининг энг муҳим омилларидан биридир”.

1-Топшириқ: Мазкур фикрга нисбатан муносабатингизни ФСМУ технологияси орқали таҳлил қилинг.

2-Топшириқ: Бухоро амирлиги, Хива хонлиги, Қўқон хонлиги давлат бошқарувининг асосий фарқлари?

"ХУЛОСАЛАШ" (Резюме, Веер) методи

Методнинг мақсади: Бу метод мураккаб, кўптармоқли, мумкин қадар, муаммоли характеридаги мавзуларни ўрганишга қаратилган. Методнинг моҳияти шундан иборатки, бунда мавзунинг турли тармоқлари бўйича бир хил ахборот берилади ва айти пайтда, уларнинг ҳар бири алоҳида аспектларда муҳокама этилади. Масалан, муаммо ижобий ва салбий томонлари, афзаллик, фазилат ва камчиликлари, фойда ва зарарлари бўйича ўрганилади. Бу интерфаол метод танқидий, таҳлилий, аниқ мантиқий фикрлашни муваффақиятли ривожлантиришга ҳамда тингловчиларнинг мустақил ғоялари, фикрларини ёзма ва оғзаки шаклда тизимли баён этиш, ҳимоя қилишга имконият яратади. “Хулосалаш” методидан маъруза машғулотларида индивидуал ва жуфтликлардаги иш шаклида, амалий ва семинар машғулотларида кичик гуруҳлардаги иш шаклида мавзу юзасидан билимларни мустаҳкамлаш, таҳлили қилиш ва таққослаш мақсадида фойдаланиш мумкин.

Методни амалга ошириш тартиби:

Иштирокчиларни 5-6 кишидан иборат кичик гуруҳларга ажратади;

Машғулотнинг мақсади, шартлари ва тартиби билан иштирокчиларни таништиргач, ҳар бир гуруҳга умумий муаммони таҳлил қилиниши зарур бўлган қисмлари туширилган тарқатма материалларни тарқатади;

Ҳар бир гуруҳ ўзига берилган муаммони атрофлича таҳлил қилиб, ўз мулоҳазаларини тавсия этилаётган схема бўйича тарқатмага ёзма баён қилади;

Нвбатдаги босқичда барча гуруҳлар ўз тақдимотларини ўтказадилар. Шундан сўнг, ўқитувчи томонидан таҳлиллар умумлаштирилади, зарурий ахборотлар билан тўлдирилади ва мавзу якунланади.

Намуна:

Тарих фанидан Давлат таълим стандарти			
Собиқ стандарт		Янги стандарт	
афзаллиги	камчилиги	афзаллиги	камчилиги

Хулоса:

“SWOT-таҳлил” методи

Методнинг мақсади: мавжуд назарий билимлар ва амалий тажрибаларни таҳлил қилиш, таққослаш орқали муаммони ҳал этиш йўллари топишга, билимларни мустаҳкамлаш, такрорлаш, баҳолашга, мустақил, танқидий фикрлашни, ностандарт тафаккурни шакллантиришга хизмат қилади.

S – (strength)	• кучли томонлари
W – (weakness)	• заиф, кучсиз томонлари
O – (opportunity)	• имкониятлари
T – (threat)	• тўсиқлар

Намуна: Тарих ўқитишда “Хулосалаш” методнинг SWOT таҳлилини ушбу жадвалга туширинг.

S	Тарих ўқитишда “Хулосалаш” методидан фойдаланишнинг кучли томонлари	
W	Тарих ўқитишда “Хулосалаш” методидан фойдаланишнинг кучсиз томонлари	
O	Тарих ўқитишда “Хулосалаш” методдан фойдаланишнинг имкониятлари (ички)	
T	Тўсиқлар (ташқи)	

Намуна: Анъанавий ва замонавий таълим шакллари “SWOT-таҳлил” методида таҳлил қилинг.

S	Оддий дарсда ўқитувчи, тингловчиларга кўп маълумот бера олмайди	Замонавий дарсда камроқ маълумот берилади, бироқ улар тингловчилар онгига сингдириб берилади
W	Ўқитувчи асосан аълочи, қизиқувчи тингловчилар билан гаплашади, яъни дарсда оз сонли тингловчилар қамраб олинади	Замонавий таълимда дарсда кўп сонли тингловчилар қамраб олинади
O	Оддий дарсда фақат ўқитувчи режа асосида ва тайёрлаб келган маълумотлари атрофида гаплашилади	Замонавий дарсда муҳокама жараёнида янги-янги масалалар, муаммолар юзага чиқиши, ғоялар туғилиши мумкин
T	Ўқитувчи учун асосий тўсиқ – дастурдан чиқиб кета олмаслик, тингловчи учун қизиқмас ва хам ўқитувчини эшитиб ўтириш мажбурияти	Кенг муҳокама учун вақтнинг чегараланганлиги, тингловчиларни мавзудан четга буришга интилишлари

"Инсерт" методи

Методнинг мақсади: Мазкур метод тингловчиларда янги ахборотлар тизимини қабул қилиш ва билмларни ўзлаштирилишини енгиллаштириш мақсадида қўлланилади, шунингдек, бу метод тингловчилар учун хотира машқи вазифасини ҳам ўтайди.

Методни амалга ошириш тартиби:

- ўқитувчи машғулотга қадар мавзунинг асосий тушунчалари мазмуни ёритилган инпут-матнни тарқатма ёки тақдимот кўринишида тайёрлайди;
- янги мавзу моҳиятини ёритувчи матн таълим олувчиларга тарқатилади ёки тақдимот кўринишида намойиш этилади;
- таълим олувчилар индивидуал тарзда матн билан танишиб чиқиб, ўз шахсий қарашларини махсус белгилар орқали ифодалайдилар. Матн билан ишлашда тингловчилар ёки қатнашчиларга қўйидаги махсус белгилардан фойдаланиш тавсия этилади:

Белгилар	1-матн	2-матн	3-матн
“V” – таниш маълумот.			
“?” – мазкур маълумотни тушунмадим, изоҳ керак.			
“+” бу маълумот мен учун янгилик.			
“–” бу фикр ёки мазкур маълумотга қаршиман?			

Белгиланган вақт яқунлангач, таълим олувчилар учун нотаниш ва тушунарсиз бўлган маълумотлар ўқитувчи томонидан таҳлил қилиниб, изоҳланади, уларнинг моҳияти тўлиқ ёритилади. Саволларга жавоб берилади ва машғулот яқунланади.

“Пинборд” методи

Пинборд (инглизчадан: pin – маҳкамлаш, board – ёзув тахтаси) мунозара усуллари ёки ўқув суҳбатини амалий усул билан мослашдан иборат. Муаммони ҳал қилишга оид фикрларни тизимлаштириш ва гуруҳлаштириш (классификация)ни амалга оширишга, жамоа тарзда ягона ёки аксинча қарама-қарши позицияни шакллантиришга имкон беради.

Ўқитувчи таклиф этилган муаммо бўйича ўз нуқтаи назарини баён қилишни сўрайди. Тўғридан-тўғри ёки оммавий ақлий ҳужумнинг бошланишини ташкил қилади (рағбатлантиради). Фикрларни таклиф қиладилар, муҳокама қиладилар, баҳолайдилар ва энг оптимал (самарали) фикрни танлайдилар. Уларни таянч хулосавий фикр (2 та сўздан кўп бўлмаган) сифатида алоҳида қоғозларга ёзадилар ва доскага маҳкамлайдилар.

Ўқитувчи билан биргаликда флипчарт (махсус доска ва махсус қоғоз ёпиштириш имконини берадиган скотч) ёрдамида фикрлар жамланади, классификация қилинади, муҳокамада эса оптимал ечимлар бўйича аниқланади.

Гуруҳ намоёндалари доскага чиқадиладар ва маслаҳатлашган ҳолда:

- 1) яққол хато бўлган ёки такрорланаётган фикрларни олиб ташлайдилар;
- 2) баҳсли бўлган фикрларни ойдинлаштирадилар;
- 3) фикрларни тизимлаштириш мумкин бўлган белгиларини аниқлайдилар;
- 4) шу белгилар асосида доскадаги барча фикрларни (қоғоз ва варақларидаги) гуруҳларга ажратадилар;
- 5) уларнинг ўзаро муносабатларини чизиқлар ёки бошқа белгилар ёрдамида кўрсатадилар: жамоанинг ягона ёки қарама-қарши позициялари ишлаб чиқиладар.

Маданият

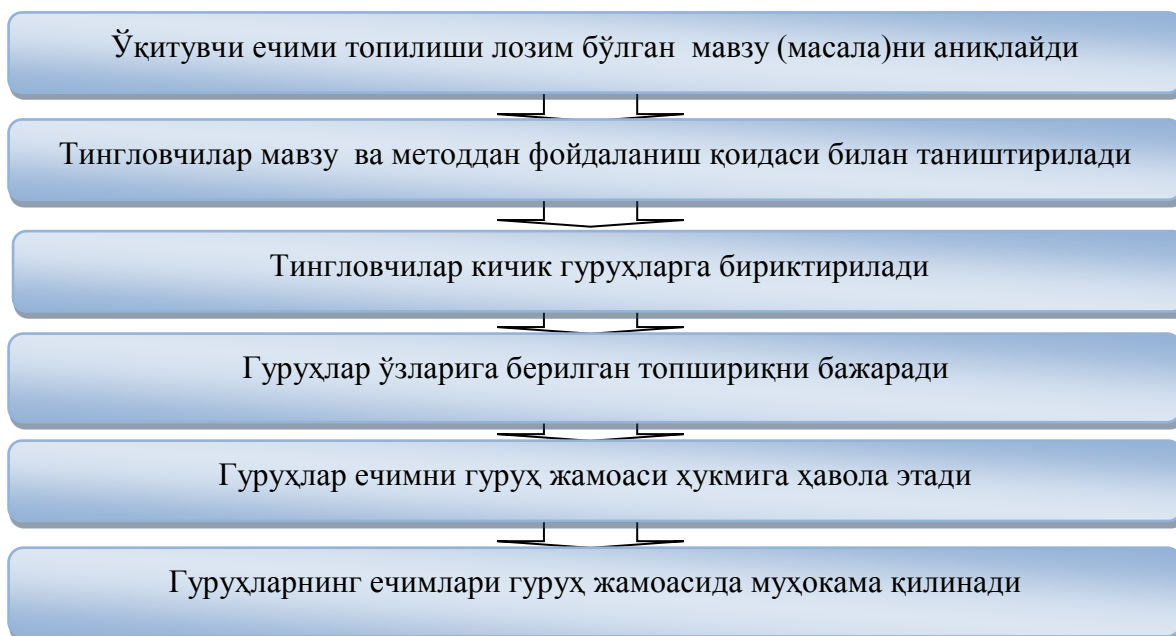
моддий маданият	маънавий маданият

“Концептуал жадвал” методи

Концептуал жадвал методи - турли ғояларни, қарашларни ўзаро таққослаш ва уларни турли тоифалар бўйича таққослаган ҳолда баҳо беришга қаратилган органайзер ҳисобланади. Метод тингловчиларни ўрганилаётган мавзу (масала ёки муаммо)ни икки ёки ундан ортиқ жиҳатлари бўйича таққослашга ўргатади. Ундан фойдаланишда тингловчиларнинг мавзу юзасидан мантиқий фикрлаш, маълумотларни тизимли баён қилиш қобилиятлари ривожлантирилади.

Машғулотлар чоғида методдан фойдаланиш қуйидаги тартибда кечади:

Ўрганилаётган моҳиятини жиҳатлар	мавзу ёритувчи	Муҳим белгилар, тавсифлар		
		1-белги (тавсиф)	2-белги (тавсиф)	3-белги (тавсиф)
1-жиҳат				
2-жиҳат				
...				

Намуна:

Тарих дарсларида интерфаол таълим усулларидан фойдаланишнинг жиҳатлари	Муҳим белгилар, тавсифлар		
	1-белги (тавсиф)	2-белги (тавсиф)	3-белги (тавсиф)
“Ассесмент”			
“Инсерт”			
“Тушунчалар”			
“Брифинг”			
“Баҳс-мунозара”			
“Муаммоли вазият”			

"Тушунчалар" методи

Методнинг мақсади: мазкур метод Тингловчилар ёки қатнашчиларни мавзу буйича таянч тушунчаларни ўзлаштириш даражасини аниқлаш, ўз билимларини мустақил равишда текшириш, баҳолаш, шунингдек, янги мавзу буйича дастлабки билимлар даражасини ташхис қилиш мақсадида қўлланилади.

Методни амалга ошириш тартиби:

- иштирокчилар машғулот қоидалари билан таништирилади;
- тингловчиларга мавзуга ёки бобга тегишли бўлган сўзлар, тушунчалар номи туширилган тарқатмалар берилади (индивидуал ёки гуруҳли тартибда);
- тингловчилар мазкур тушунчалар қандай маъно англатиши, қачон, қандай ҳолатларда қўлланилиши ҳақида ёзма маълумот берадилар;
- белгиланган вақт якунига етгач ўқитувчи берилган тушунчаларнинг тугри ва тулиқ изоҳини уқиб эшиттиради ёки слайд орқали намойиш этади;
- ҳар бир иштирокчи берилган тугри жавоблар билан узининг шахсий муносабатини таққослайди, фарқларини аниқлайди ва ўз билим даражасини текшириб, баҳолайди.

Намуна: "Модулдаги таянч тушунчалар таҳлили"

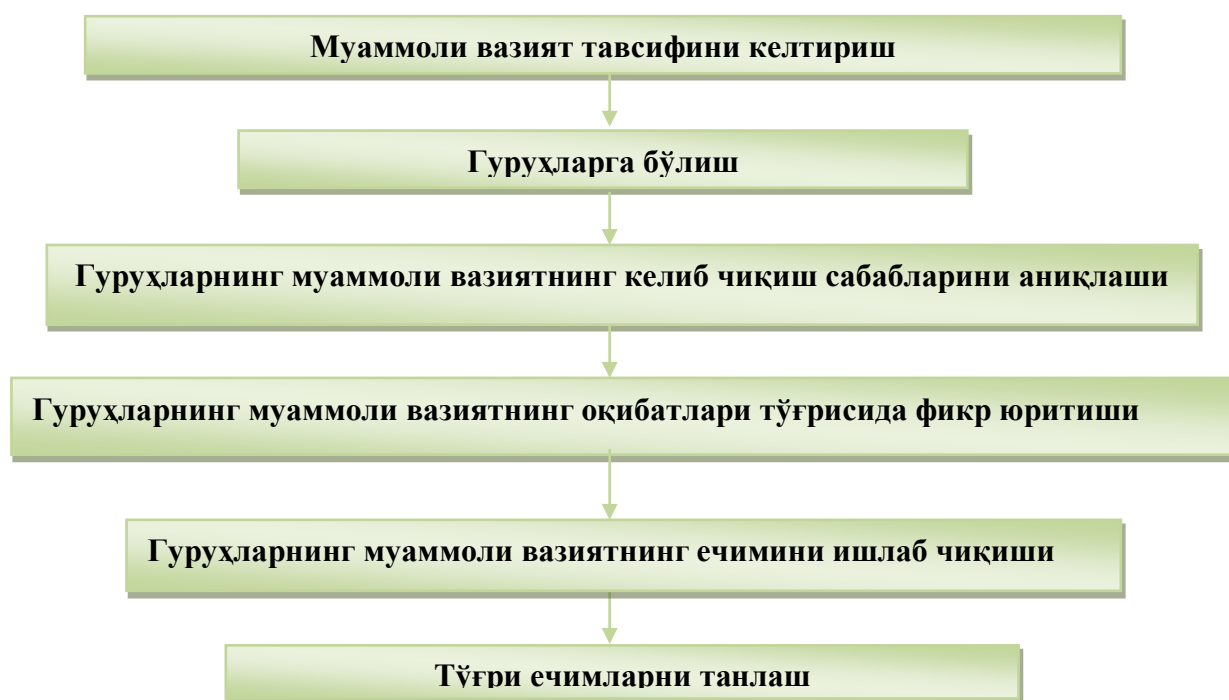
Тушунчалар	Сизнингча бу тушунча қандай маънони англатади?	Қўшимча маълумот
Тарихий манба		
Тарихий адабиёт		
Тарихий ҳужжат		
Тарихий харита		
Тарихий сурат		
Тарихий фонограмма		
Тарихий хат		
Тарихий макон		

Изоҳ: Иккинчи устунчага қатнашчилар томонидан фикр билдирилади. Мазкур тушунчалар ҳақида қўшимча маълумот глоссарийда келтирилган.

“Муаммоли вазият” методи

“Муаммоли вазият” методи - таълим олувчиларда муаммоли вазиятларнинг сабаб ва оқибатларини таҳлил қилиш ҳамда уларнинг ечимини топиш бўйича кўникмаларини шакллантиришга қаратилган методдир.

“Муаммоли вазият” методи учун танланган муаммонинг мураккаблиги таълим олувчиларнинг билим даражаларига мос келиши керак. Улар қўйилган муаммонинг ечимини топишга қодир бўлишлари керак, акс ҳолда ечимни топа олмагач, таълим олувчиларнинг қизиқишлари сўнишига, ўзларига бўлган ишончларининг йўқолишига олиб келади. “Муаммоли вазият” методи қўлланилганда таълим олувчилар мустақил фикр юритишни, муаммонинг сабаб ва оқибатларини таҳлил қилишни, унинг ечимини топишни ўрганадилар. Қуйида “Муаммоли вазият” методининг тузилмаси келтирилган.

“Муаммоли вазият” методининг босқичлари қуйидагилардан иборат:

1. Таълим берувчи мавзу бўйича муаммоли вазиятни танлайди, мақсад ва вазифаларни аниқлайди. Таълим берувчи таълим олувчиларга муаммони баён қилади.
2. Таълим берувчи таълим олувчиларни топшириқнинг мақсад, вазифалари ва шартлари билан таништиради.
3. Таълим берувчи таълим олувчиларни кичик гуруҳларга ажратади.

4. Кичик гуруҳлар берилган муаммоли вазиятни ўрганадилар. Муаммонинг келиб чиқиш сабабларини аниқлайдилар ва ҳар бир гуруҳ тақдимот қилади. Барча тақдимотдан сўнг бир хил фикрлар жамланади.

5. Бу босқичда берилган вақт мобайнида муаммонинг оқибатлари тўғрисида фикр-мулоҳазаларини тақдимот қиладилар. Тақдимотдан сўнг бир хил фикрлар жамланади.

6. Муаммони ечишнинг турли имкониятларини муҳокама қиладилар, уларни таҳлил қиладилар. Муаммоли вазиятни ечиш йўлларини ишлаб чиқадиладар.

7. Кичик гуруҳлар муаммоли вазиятнинг ечими бўйича тақдимот қиладилар ва ўз вариантларини таклиф этадилар.

8. Барча тақдимотдан сўнг бир хил ечимлар жамланади. Гуруҳ таълим берувчи билан биргаликда муаммоли вазиятни ечиш йўлларининг энг мақбул вариантларини танлаб олади.

"Т-жадвал" технология

Технология таянч тушунчаларни бир-бири билан ўзаро солиштириш, қиёслаш асосида ўрганилаётган мавзу ёки масаланинг муайян жиҳатини бир неча асосий белгиларга кўра батафсил ёритиш мақсадида қўлланилади. Кўп ҳолларда технология мавзу мазмунида ёритиладиган бир неча ҳолатларнинг афзаллик ёки камчиликларини, самарадорли ёки самарасизлигини, бугунги кун ва истиқбол учун аҳамиятини таққослаш мақсадида қўлланилади.

Агар улар ёзилган фикрга қўшилсалар, биринчи устунда “+“ акс ҳолда учинчи устунда “-“ белгисини қўядилар.

Изоҳ: Ўқитувчи: Янги мавзунини баён қилади ва тингловчиларга икки карама-қарши жиҳат ҳақида бошланғич маълумотларни беради;

- топшириқни яқка тартибда бажаришларини сўрайди ва 10 дақиқа вақт ажратади;

- вақт тугагач тингловчилардан изоҳларсиз ўз фикр – мулоҳазаларини ўқиб эшиттиришларини айтади;

- барча хулосалар тинглангач, умумлаштирилади ва якуний хулоса шакллантирилади.

Тингловчи: - мавзунини диққат билан тинглайди;

- ўзи учун зарур бўлган маълумотларни дафтарига қайд қилиб боради;

- берилган схема асосида тушунчага нисбатан ўзининг мустақил фикрини билдиради;

- яқуний хулосаси билан ўтирганларни таништиради;
- регламентга риоя қилади.

Кутиладиган натижа: Тингловчилар мавзу юзасидан зарурий билимларни ўзлаштиради, курснинг моҳияти ҳақида тасаввурга эга бўлади

“Т-жадвал” технологияси

Ўрганилаётган масала (ғоя, омил)	
+ (ҳа, ижобий) афзаллиги (ютуғи)	- (йўқ, салбий) камчилиги
1.	1.
2.	2.
...	...

“Инновацион технологияларни дарсда фойдаланиш”

Афзалликлари	Камчиликлари
“Қайтар алоқа”нинг таъминланиши	кўп вақт талаб этилиши
мотивациянинг юқори даражада бўлиши	тингловчиларни назорат қилиш имкониятининг пастлиги
ўтилган материалнинг яхши эсда сақлаб қолиниши	объектив баҳолашнинг кийинлиги
мулоқатга киришиш кўникмасининг такомиллашиши	ўқитувчининг ўзидан ҳам ривожланган фикрлаш қобилиятига ва муаммолар ечиш кўникмасига эга бўлишининг талаб этилиши
ўз-ўзини ва бошқаларни баҳолаш кўникмасининг шаклланиши	ижодий шовқин бўлиши
мустақил фикрлаш	қайтар алоқанинг таъминланмаслиги
ХУЛОСА	

Т-схема кўринишида вазифа

Ҳа	Фикр-мулоҳазалар	Йўқ
	Ўзбекистонда "Ташсельмаш", "Ўзбексельмаш", "Красний двигатель", "Подъемник" ва бошқа заводлар пахтачиликни ривожлантириш мақсадларига мослаштирилди.	
	1950 йил Ўзбекистонда 2.220 минг тонна пахта тайёрланди.	
	Суғориш ишларини яхшилаш учун сунъий сув омборлари қурилди.	

	XX асрининг энг йирик экологик - “Орол фожеаси” вужудга келди.	
	Ўзбекистон мамлакати пахта хом-ашё базасига айлантирилди.	
	Ўзбекистон “Оқ-олтин”дан катта манфат кўрарди.	

“Блиц-ўйин технологияси”

Сана ва воқеаларни тўғри хронологик кетма-кетликда жойлаштиринг.

Саналар – 395, VI аср, 527-565, 534, VI асрнинг ўрталари, VII аср, X-XI аср, IX-XI асрлар.

Тарихий воқеалар – Рим империяси икки мустақил давлатга бўлинди, Константинополь, Юстиниан I императорлиги даври, Юстиниан I Велисарийни шимолий Африкага жўнатди, Византиянинг заифлашуви славян қабилалари истилоларига йўл очди, Араб халифалиги ҳужумлари натижасида Сурия ва Миср қўлдан кетди, императорлар амалдорлар, ибодатхоналар ва монастирларга кўплаб ер-мулклар инъом этадилар, феодал муносабатларнинг узил-кесил ўрнатилишига олиб келди.

Йил, сана	Содир бўлган воқелик

“Венн диаграммаси” стратегияси

Стратегия тингловчи (тингловчи)ларда мавзуга нисбатан таҳлилий ёндашув, айрим қисмлар негизида мавзунинг умумий моҳиятини ўзлаштириш (синтезлаш) кўникмаларини ҳосил қилишга йўналтирилади. У кичик гуруҳларни шакллантириш асосида аниқ схема бўйича амалга оширилади.

Стратегия тингловчи (тингловчи)лар томонидан ўзлаштирилган ўзаро яқин назарий билим, маълумот ёки далилларни қиёсий таҳлил этишга ёрдам беради. Ундан муайян бўлим ёки боблар бўйича якуний дарсларни ташкил этишда фойдаланиш янада самаралидир.

“Ҳамкорликда ўқитиш” методи

Ҳамкорликда ўқитишнинг асосий ғояси – бирор нарсани бирга бажариш эмас, балки ҳамкорликда ўқиш, ўрганишдир!

Ҳамкорликда ўқитишнинг самарадорлиги:

1. Ахборотга танқидий ёндашув ва ўз нуқтаи назарини далиллар билан асослашни шакллантиради. Бу кўникмалар ҳамкорликда ўқиётганларда бири-бири билан рақобат қилаётган ёки индивидуал ўқиётганларга қараганда яхшироқ ривожланган. Хаттоки, ҳамкорликда бажарилган ёзма ишлар чуқур мазмунга эгаллиги билан фарқланади.

2. Ижодий қобилиятлар ривожланади. Ҳамкорликда ўқиётган гуруҳ аъзолари бетакрор ғояларни кўпроқ ишлаб чиқади, турли мақсадларга эришишда ва дарс жараёнида пайдо бўлган ҳар хил ўқув масалаларининг янги ечимларини топишда ижодий қобилиятлар ривожланиб боради.

3. Бир вазиятда олинган билимлар бошқа вазиятда қўлланишига кўмаклашади. Бугун гуруҳ бажарган топшириқни эртага ҳар тингловчи мустақил бажара олиши мумкин.

4. Дарс мазмунига ижобий ёндашув шакллантирилади. Ҳамкорлик билимларга кўпроқ қизиқиш учун ҳам шароитлар яратади. Машғулот ўтказиш усули қанчалик такомиллашган бўлса, тингловчиларнинг ўрганилаётган масалага қизиқиши ва фаолли ортиб боради.

5. Топшириқларни бажариш учун кўпроқ вақт сарфланади. Ҳамкорликда ўқиётганлар топшириқларни бажариш учун рақобат қилаётган ёки индивидуал ўқиётганларга нисбатан кўпроқ вақт сарфлайдилар.

Ҳамкорликда ўқитишнинг асосий афзалликлари:

- ҳамкорликда ўқиётган тингловчилар бир-бирининг муваффақиятига кўмаклашади;
- ёрдам ва мадад берадилар ва ёрдамни қабул қиладилар, гап фақат ўқиш тўғрисида эмас, балки инсоний, дўстона муносабат тўғрисида кетаяпти;
- ахборот ва “моддий ресурслар”, яъни топшириқни бажариш учун зарур бўлган барча нарсалар билан алмашади;
- ўртоқлари берган маълумотларни ўзлаштиради ва қўллашга ҳаракат қиладилар. Оғзаки тушунтиришлар, ахборотни ўйлаб кўриш ва умумлаштириш, ўз билимлари ва кўникмаларини бошқаларга узатиш – буларнинг ҳаммаси билимларни тартибга солиш, уларни яхшироқ англаб

Ўзлаштириш ва умумий мақсадга эришишга шахсий улушини кўшишга олиб келади;

- тингловчилар бир-бири билан музокара олиб боришга ва далиллар келтиришга ўрганади. Интеллектуал майдондаги зидликлар қизиқувчанликни ривожлантиради, билимларни ўзлаштириш ва уларни қайта англаш, ўрганилаётган муаммога чуқурроқ киришишга ундайди ҳамда бошқа кўп фойдали сифат ва кўникмаларни шакллантиради;

- тингловчилар яхшироқ ўқишга интилишда бир-бирига кўмаклашади. Ўқишда ўртоқларига ёрдам бераётган тингловчи ўзи ҳам сезиларли даражада яхшироқ ўқийди;

- бир-бирига таъсир этади. Ҳамкорликда ўқиётган гуруҳ аъзолари ўртоқларига таъсир этишнинг ҳар қандай имкониятидан фойдаланадилар ва ўз навбатида таъсир учун очиқлар;

- аниқ ифодоланган мотивацияга эга. Билимларни ўзлаштиришга интилиш умумий мақсадга эришишга қаратилган ҳамкорликдаги меҳнат туфайли кучаяди;

- ўзаро ишонч шароитини яратади ва талабларни юқори даражада ушлаб туради. Гуруҳ аъзолари ўз ўртоқларига ишонадилар ва ўзларини ўртоқлари ишончини қозонадиган тарзда тутадилар, бу катта муваффақиятларга эришиш учун шароитлар яратади. Ўзаро ишонч – ҳар бирининг юқори ютуқлари учун яхши асос.

Ҳамкорликдаги ўқиш тамойиллари сифатида қуйидагиларни кўрсатиш мумкин:

- гуруҳга битта топширик;

- битта рағбат: гуруҳ барча иштирокчилари ҳамкорликдаги иш баҳоси (умумий натижага эришиш учун барча гуруҳ аъзолари сарфлайдиган кучи баҳоланади) ва академик натижалари йиғиндисидан ташкил топган битта баҳо олади, яъни гуруҳ (команда) муваффақияти ҳар бир иштирокчининг ҳиссасига боғлиқ;

- ҳар бирининг ўз муваффақияти ва гуруҳнинг бошқа аъзолари муваффақияти учун шахсий масъулияти;

- ҳамкорликдаги фаолият: гуруҳий музокара, ҳамкорлик, ўзаро ёрдам бериш каби ўзаро ҳаракат усуллари асосида ташкил топади;

- муваффақиятга эришишда тенг имкониятлар: ҳар бир ўқиётган ўз шахсий ютуғини такомиллаштириш, шахсий имкониятлари, қобилиятларидан келиб чиққан ҳолда ўқишга берилган бўлиши зарур, чунки у бошқалар билан тенг баҳоланади.

Гуруҳда ишлаш қоидалари:

- Ҳар ким ўз ҳамкасблари нутқини хушмуомалалик билан тинглаши зарур;
Ҳар ким фаол, биргаликда ишлаши, берилган топшириққа масъулиятли ёндашиши зарур;
Ҳар ким ёрдамга муҳтож бўлганда уни сўраши зарур;
Ҳар кимдан ёрдам сўралса, ёрдам қилиши зарур;
Ҳар ким гуруҳ ишини натижаларини баҳолашда иштирок этиши зарур.
- Бошқаларга ёрдам бериб, ўзимиз тушунамиз!
 - Биз битта кемадамиз: ёки бирга сузиб чиқамиз, ёки бирга чўкиб кетамиз!

Гуруҳда топшириқни бажариш йўриқномаси:

1. Гуруҳ лидерини сайланг.
2. Топшириқ билан танишинг ва уни қандай қилиб бажаришингизни муҳокама қилинг.
3. Топшириқни бажаринг.
4. Такдимотга тайёрланинг.
5. Такдимот ўтказинг.
6. Гуруҳ ишини баҳоланг.

1-босқич

Гуруҳ иш жойини тайёрлаш – стол ва ўриндиқлар шундай жойлаштириладики, бунда таълим берувчи аудиторияда эркин ҳаракатлана олсин, ҳар бир гуруҳ аъзоси бир жойда бўлишлари ва бир-бирларини кўришлари ва эшитишлари керак, зарур ўқув қўлланмалар барчага етарли бўлиши керак.

2-Асосий босқич

1. Таълим олувчиларни гуруҳларга тақсимлаш – танланган кичик гуруҳларга бирлаштириш йўли асосида таълим олувчиларни гуруҳларга бўлади.

2. Ўқув топшириқларини тарқатиш – муаммоли вазиятни таклиф қилади, таълим олувчилар билан биргаликда уни эчиш йўли ва тартибини муҳокама қилади, гуруҳларда ҳамкорликдаги фаолиятни такдим этиш шаклини маълум қилади. Ҳар бири ва бутун гуруҳнинг натижаларини баҳолаш мезонларини тушунтиради.

3. Ўқув топшириқларни бажариш бўйича йўриқномани тушунтириш. Гуруҳлар бўйича ишни бажариш учун зарур материалларни тарқатади. Топшириқни баажаришда қандай кўшимча материалларидан фойдаланиш мумкинлигини тушунтиради. Гуруҳларда ишлаш қоидаларини эслатади.

Доскада гуруҳли ишни бажариш бўйича йўриқномани ёзади ёки тарқатади.

4. Таълим олувчилар билан қайтар алоқани амалга ошириш Таълим олувчилар билан гуруҳли ишни бажариш бўйича йўриқномани муҳокама қилади; ҳаммалари уни тушунганларига ишонч ҳосил қилади.

5. Гуруҳларда ўқув топшириқни бажариш жараёнини ташкил этиш – ўқув топшириқни бажариш бўйича ишни бошланиши ҳақида эълон қилади; Гуруҳ ишини назорат қилади. Гуруҳ ишини режалаштириш, вазифаларни гуруҳ аъзолари ўртасида тақсимлаш, вазифани бажариш бўйича яқка тартибда ишлаш, яқка тартибда топилган ечимларни муҳокама қилиш, гуруҳ учун умумий ечимни ифодалаш, гуруҳ иши натижаларини тақдимотини тайёрлаш, аниқ топшириқни баажариш учун зарур бўлган алоҳида бўлиб ишлашга, кўникмаларни шакллантиришга эътиборини қаратади. Иш боришини шарҳлайди, ютуқларни баҳолайди, айрим аниқ, ва самимий танбех қилади.

6. Гуруҳ иши тақдимотини ташкил қилиш – бажарилган иш натижалари тўғрисида маълумот бериш учун гуруҳ вакилларини тайинлайди. Баҳолаш мезони ва кўрсаткичларини эслатади.

3-Назорат –якуний босқичи

Яқун яшаш – натижалар текширувини ўтказиши: гуруҳнинг ҳар бир иштирокчиси билан гаплашади; Гуруҳ ишини таҳлил қилади, топшириқ бажарилишининг яқунини қилади, эришилган мақсад тўғрисида хулосалар чиқаради.

Ҳамкорликда ўқитишнинг самарадорлиги

1. Ахборотга танқидий ёндашув ва ўз нуқтаи назарини далиллар билан асослашни шакллантиради.

2. Ижодий қобилиятлар ривожланади.

3. Бир вазиятда олинган билимлар бошқа вазиятда қўлланишига кўмаклашади.

4. Дарс мазмунига ижобий ёндашув шакллантирилади.

5. Топшириқларни бажариш учун кўпроқ вақт сарфини талаб этади.

III. НАЗАРИЙ МАШҒУЛОТ МАТЕРИАЛЛАРИ

1-Мавзу: Тарих фанининг замонавий концепциялари.

Режа:

1. Модулнинг ғоявий-назарий асослари. Мақсад ва вазифалари
2. Тарих фанининг замонавий концепциялари
3. Тарихий хотира, тарихий тафаккур мазмуни ва зарурати.
4. Марказий Осиё халқлари узоқ ўтмишининг айрим концептуал масалалари.
5. Олий таълим тизимида тарих фанини модернизациялаш масалалари. Олий таълимда тарих таълимини ташкил этишнинг концептуал асослари.

Таянч тушунчалар: Тарихий хотира, тарихий тафаккур мазмуни ва зарурати. Олий таълим тизимида тарих фанини модернизациялаш масалалари. Олий таълимда тарих таълимини ташкил этишнинг концептуал асослари. Тарихни даврлаштириш.

1. Модулнинг ғоявий-назарий асослари. Мақсад ва вазифалари

1. Тарихга кириб бораётган бугунги ҳар бир кун ўз моҳияти ва аҳамияти жиҳатидан ўнлаб йилларга тенгдир. Мустақил тараққиёт йўлидан бораётган мамлакатимизда ҳар куни узоқ давр мобайнида тўпланиб, ўз ечимини кутиб ётган кўпгина муаммолар ҳал қилинмоқда. Айрим жабҳаларда юзага келган мураккаб вазиятни ижобий йўналишга буриш ва ундан жамият манфаатлари йўлида фойдаланиш бўйича амалий ҳаракатлар қилинмоқда. Бу ўринда тарих фани соҳасида тўпланган масалаларни ҳал қилиш ҳамда халқнинг қалби ва хотираси бўлмиш бу қадим фаннинг нуфузини кўтариш, масъулияти ва вазифаларини белгилаб олиш борасида Ўзбекистон Республикаси Президенти фармонлари ва Вазирлар Маҳкамаси Қарорлари катта аҳамият касб этмоқда. 1998 йилдан бошлаб Ватан тарихини янгича йўсунда ўрганиш иши янада жадаллашди. Тарихимизнинг кўплаб муаммоли масалаларига бағишланган республика ва халқаро миқёсда илмий конференциялар ўтказилди. Қатор илмий мақолалар, тўпламлар ва фундаментал монографиялар эълон қилинди.

Бугунги тарих фанининг замонавий муаммолари ва долзарб масалаларини ўрганиш мақсадида ташкил этилган ушбу ўқув курсининг бош мақсади буюк ўтмишимизни холисона тарихини янада чуқур таҳлил қилишга қаратилган. Модел ўз мазмун моҳиятига кўра ноанъанавий бўлганлиги

сабабли унинг илмий методик ишланмасини яратиш чуқур тадқиқот ва изланишларни талаб этади. Модул доирасида танлаб олинган мавзулар ва улар доираси ниҳоятда кенг қамровли эканлигини инобатга олиб белгиланган масалаларнинг холисона ечимини топиш мақсадида ҳар бир тарихий давр ва соҳанинг мутахассилари бўлган тарихчи археолог олимлар, манбашунослар, филолог ва шарқшуносларнинг фундаментал асарлари, монографиялари ва илмий мақолаларидан фойдаланилди. Баъзи ўринларда муаллифлик ҳуқуқига заррача даъво қилмаган ҳолда уларнинг мақола ва рисолалари тўлалигича ҳақола этилди. Модулнинг ички мазмунини илмий жиҳатдан бойитишда хусусан мамлакатимиз ва хорижда кўзга кўринган олимлар Ўзбекистон Фанлар Академиясининг академиклари А.Асқаров, К.Шониёзов, Ю.Ф.Буряков, Э.В.Ртвеладзе, А.Сагдуллаев, тарих фанлари докторлари Р.Сулаймонов, Д.Алимова ва бошқаларнинг илмий ва услубий ишларидан кенг фойдаланилди.

1. Яхлит олиб қаралганда, тарихни халқ яратади. Уни яратишда фаол қатнашган, халқ руҳида, онгида ва қалбида ўзларидан чуқур ва ўчмас из қолдирган тарихий шахслар ҳам халқ фарзандлари бўлганликларига асосланиб шундай хулоса қилишимиз мумкин. Шу сабабли рамзий маънода **тарихни уни яратган ва яратаётган** (тарих, худди вақт сингари бир зум бўлса-да, тўхтаб турмайди) **халқнинг таржимаи холи** дейиш мумкин. Шу боисдан қадим тарих, ўрта асрлар тарихи, замона тарихи каби ибораларни ишлатамиз. Буларни жамласак, яхлит тарих келиб чиқади. Ҳар бир ота-она ўз фарзандларидан биронтасини “Бу менинг ўғлим эмас” ёки “Бу менинг қизим эмас” деёлмайди, деса-да бу ёлғон бўлади. Чунки ота-она ҳеч қачон ўз фарзандларини инкор этолмайди, чунки ўзлари уларни дунёга келтириб қўйганлар. Шунга ўхшаш халқ ҳам гарчи яхшидир, гарчи яхши эмасдир, укувлидир, укувсиздир бу фарзандларини инкор этолмайди, инкор этиши мумкин ҳам эмас. Яхшисини олқишлайди, ёмонини қоралайди, укувлисидан мамнун бўлади, укувсизига ачинади. Яхшисини “бахтим” дейди, ёмонини “пешонамнинг шўри” дейди.

Бундай ҳолатни ўзбек давлатчилигини бошқариб ўтган сулолалар ва улар ҳар бирининг вакиллариغا нисбатан ҳам қиёс этиш мумкин. Маълумки, шўролар замонида чиқарилган китобларда ва матбуотда ўзбек давлатчилигини бошқарган сулолаларнинг бари тилга олинмас, бири тилга олинса, иккинчиси ҳақида индамай ўтилар, бирини иккинчисига қарама-қарши қилиб қўйилар, сулолаларимиз вакиллари фаолиятдан фақат нуқсон кидирилар, кичик нуқсонлар ҳам катта қилиб, бўрттириб кўрсатилар эди. Нима қилиб бўлмасин, қандай йўллар билан бўлмасин, ишқилиб ўзбек

давлатчилиги камситилар эди. Бухоро шаҳрининг 2500 йиллиги юбилейида (1997 йил октябр) бундай нохолисликка илк бор чек қўйилиб айтилдики, **ўтган икки ярим минг йил давомида ўзбек давлатчилигини бошқарган қадимий хоразмшоҳлар, кушонлар, эфталитлар, ашиналиклар, сомонийлар, қорахонийлар, ануштегинлар, темурийлар, шайбонийлар, аштархонийлар, манғитлар** сулолалари тарихимизда, хусусан, Бухорои азимда ўзига яраша ном ва из қолдирдилар. Бу тарихан тўғри баҳодир. Давлатчилигимиз тарихини яратишда ўтмишда ҳокимиятни бошқарган барча сулолаларга уларнинг ўз даврида келажак авлод учун қолдирган салмоқли мероси, **ижобий ишлари, керак бўлса, умумжаҳон цивилизациясига қўшган хиссаларига** қараб тарихан холис баҳо бериш лозим. Зотан, **инсон бир пайтнинг ўзида ҳам бунёдкор, ҳам ёвуз бўлиши мумкин эмас. Не-не мадрасаю масжидлар, олий қононаларни қурган, не-не олиму фузалоларнинг бошини силаган, Қуръони каримни ёд билган инсон ёвуз бўлмайди.** Амир Темурни назарда тутиб айтилган бу хулоса айтилган пайтда темурийларга, улардан олдин ва кейин ўтган деярли барча ўзбек сулолаларига ҳам тегишлидир, десак бўлади

Алишер Навоий ўзининг саккиз мажлисдан иборат “Мажолис ун-нафоис” (“Нафис мажлислар”) асарининг еттинчи мажлисини соҳибқирондан бошлаб темурийлардан чиққан шоир, шоирсифат, шеършунос, олим ва фозил кишиларга, саккизинчи мажлисини буткул Султон Ҳусайн Бойқарога – шоир Ҳусайний ижодининг таҳлилига бағишлайди. (Асарда жамми 459 шоир ва адабиёт аҳли ҳақида маълумот берилган). Навоий Улуғбек Мирзо ҳақида сўз юритиб, жумладан, бундай дейди: “Донишманд подшоҳ эрди. Камолоти бағоят кўп эрди. Етти қироат била Қуръони мажид ёдида эрди ...

Буни қарангки, Бобур “Бобурнома”сида ўзининг сиёсий мухолифи бўлмиш Муҳаммад Шайбонийхон худди шундай фазилат соҳиби эканини эътироф этади. Ёки бўлмаса, шайбонийлардан кейин ҳокимият тепасига келган аштархонийлар сулоласининг вакили бўлган Субхонқулихонни олиб кўрайлик. Шўролар даврида чиқарилган мактаб дарсликларида фақат қора бўёқ чапланган бу аждодимиз ўз замонасининг етук олимларидан бўлиб, илми нужум – астрономия билан ҳам шуғулланиб, Бухорода Улуғбек ишини давом эттирган экан.

Ўтмишда давлатларимизни бошқарган сулолаларга тарихан холис ва адолатли баҳо бериш ҳам назарий, ҳам амалий аҳамиятга эгадир. Қолаверса, барча хонзодалару амирзодалар ҳам тожу тахт даъвосини қилавермаганлар, шижоатли ва довюрақларигина майдонга чиққанлар. Чунки давлатни бошқариш осон иш эмас.

Халқ ўз тарихини асосан ўз давлатини қуришдан бошлаб яратишга киришади. Маълумки, туркий халқ ўз тарихида 18 та буюк ва шавкатли салтанат қурган халқдир. Инсоният тарихида бошқа ҳеч бир халққа бундай давлатчилик бахти ёр бўлмаган. Салтанатлар тарихи айни пайтда бу сулолалар тарихи ҳамдир. Шунинг учун ҳам ўтмишда давлатларнинг номлари уларга асос солган сулолабошининг номи ёки унинг унвони билан аталган. Масалан, хоразмшоҳлар давлати, ғазнавийлар давлати, темурийлар давлати, шайбонийлар давлати, бобурийлар давлати ва ҳоказо.

Келтирилган бу далиллар ҳам тарих – халқнинг таржимаи ҳоли, деган таърифимизни тасдиқлаб турибди. Истиқлол шарофати билан халқимизда маънавиятнинг туб моҳиятини – негизини билишга, тагига етишга иштиёқ кучайиб бормоқда. Турмушда кўча-кўйларда, оддий ва жиддий суҳбатларда, илмий анжуманларда, мухбирлар билан бўлган мулоқотларда, китобхон, томошабин ва тингловчилар томонидан йўлланган мактубларда “Хўш, маънавиятнинг ўзи нима?” деган саволга тез-тез дуч келасиз. Кейин баҳоли кудрат тушунтиришга киришасиз: “Маънавият дегани бу...” Бироқ жавоб кутаётган тараф жавобингиздан қониқиш ҳосил қилмаётганини илғаб қоласиз. Назарингизда “Содцагина қилиб, бир оғиз сўз билан ифодаланг, ахир, тушуниб етайлик-да” деган эътироз бўлаётгандек туюлади. Шундай ғойибона эътирозларга жавоб ўлароқ бизда бундай фикр туғилди: “Маънавият – бу маънавиятсизликнинг, яъни бемаъниликнинг аксидир. Маънавиятни ифодалаш учун маънавиятсизликни кўрсатиб бериш шарт экан. Бунинг учун эса қиёс керак”.

Юртимиз сиёсий тутқунликка тушгач, чоризм маъмурияти VIII аср бошларидан амалда бўлган вақф тизимини иложи борича чеклаган бўлса, шўро ҳукумати уни умуман барбод этди. Натижада осори атиқалар доимий моддий таъминотсиз қолди, умумий ва жорий таъмирлаб туришлар, қайта тиклашлар тўхтатилди. Минг йиллик моддий-маданий ёдгорликлар қаровсиз қолиб, нурай бошлади. 1917 йилдан то ўттизинчи йилларнинг бошларигача давом этган миллий-озодлик учун бўлган жангларда халқимиз қанчалик талофат кўрган бўлса, моддий-маданий ёдгорликларимиз бошига тушган йўқотишлар ҳам бундан кам эмас. Лекин сиёсий жилови Москванинг қўлида бўлган республикамизнинг ўша пайтдаги ҳукумати кураш жараёнларига томошабин бўлиб туришдан нарига ўтолмади. Чунончи, моддий-маданий ёдгорликлар кун сайин нураб бораётганлиги масаласи Ўзбекистон ССР Халқ Комиссарлар Советининг 1931 йилнинг 19 январиди бўлиб ўтган йиғилишида кўрилганида вилоятлар ижроия комитетларига тарихий ёдгорликларни таъмир этиш эмас, балки суратга тушириб қўйиш тавсия этилади. Бу тавсия

амалда обидалардан воз кечишни буюрарди. Бундай муносабат маънавиятсизликдан бошқа нарса эмас эди.

Бинобарин, тарихимизни чалғитиб кўрсатишга, ёлғон гапларни кўтаришга ҳаракат қилаётганлар тўғри баҳосини олишлари керак, бу борада тарихий ҳақиқатни билиш, уни муҳрлаш, ёш авлодга холисона етказиш чуқур маънога эга.

Ўзбек халқининг тарихи ёзма манбалар билан бир қаторда осори атиқаларимизда ҳам муҳрланиб қолган. **Китоблар ўқиладиган далиллар бўлса, ёдгорликлар кўриладиган далиллардир** атиқалар тарихини билиш ҳам ўтмишимиз ҳақидаги таассуротларимизни бойитади ва аниқлаштиради. Халқни тарихий моддий-маданий меросни ўрганиш билан тарбиялаш муҳим аҳамиятга эга. Чунки ҳар бир катта-кичик ёдгорлик ўзбек халқи ва ўзбек давлатлари тарихидаги муҳим бир воқеа ёки сана билан боғлиқ, ёки бўлмаса давлат аҳамиятига молик бирор зарурат туфайли бунёд этилган. Бу фикримизнинг исботи учун Бухорои шарифда уч даврда XII, XVI ва XX асрларда қурилган ёдгорликни мисол қилиб келтирамиз. Булар яхлит бир меъморий мажмуани ташкил этувчи ҳозирги кунда Улуғ минора (Минораи Калон) деб юритилиб турган Арслонхон минораси, Жоме масжид, Мир Араб ва Саидолимхон мадрасаларидир. Бу муқаддас ер аслида тарихий жой ҳисобланиб, Бухоро Аркидан сал жанубий шарқдадир. Илк бор бу ерда милодий 713 йили амир Қутайба ибн Муслим даврида жоме масжид қурилган. Бироқ йиллар ўтиши билан бу бино вайрона ҳолига келган. 1102-1130 йилларда қорахонийлар давлатини бошқарган амир Арслонхон 1121 йили худди шу вайрона масжид ўрнида янги ва улуғвор жоме масжидини қурдиради. Бухоро атрофидаги сувсиз саҳроларда карвонлар йўлдан адашиб ҳалок бўлиши ҳоллари учраб турарди. Шунинг олдини олиш мақсадида Арслонхон шаҳарда баланд бир иншоот қурдиришни ният қилади. Иншоот лойиҳалари бўйича танлов эълон қилишади. 1124 йили машҳур меъморлар томонидан тақдим этилган лойиҳалар билан Арслонхон шахсан ўзи танишади ва уста Бақонинг лойиҳасини маъқуллайди. Шу тариқа 1124 йилнинг 22 март кун йил боши байрами айёмида минора қурилишига оқ фотиҳа берилади ва биринчи ғиштни тамал тошини ҳоқон Арслонхоннинг ўзи кўяди. Қурилиш уч ярим йилча давом этади. 1127 йили баландлиги 47 ярим метр бўлган минора қуриб битказилади. Унинг энг юқори қисмида 16 та даричалар (яъни мезана қисмида) қўйилиб, тунда ҳамма даричалар ёнида шамчироқлар ёниб турган. Натижада тунлари 50-60 чақирим масофадан чироқлар ёруғини мўлжал қилиб, савдо карвонлари Бухорога адашмай

келганлар. Бухоронинг Буюк ипак йўлидаги йирик савдо марказларидан бири бўлиб қолишида бу миноранинг аҳамияти каттадир.

Албатта, миноранинг асосий вазифаси азон айтиш диний аҳамиятидир. Минора билан ёнма-ён жойлашган бош жоме масжиднинг муаззини ҳар куни беш маротаба шу минорага чиқиб азон айтган. Шундан кейин шаҳардаги бошқа масжидларда азон айтила бошлаган, намозхонлар ибодатга ошиққанлар.

Миноранинг яна бир вазифаси шуки, ташқи ҳужумдан ўз пайтида огоҳ бўлиш учун дурбин орқали теварак-атроф кузатиб турилган, бу унинг ҳарбий аҳамиятга ҳам эга эканлигидир. Миноранинг тўртинчи вазифаси салобати, гўзаллиги, ажойиб нақшларга бойлиги билан кишиларга завқ-шавқ бағишлашидир. У айниқса чет элликлар элчилар, савдогарлар, сайёҳларни ҳам мафтун этган. Бу ҳол ўз навбатида давлатнинг куч қудрати, шукуҳи ва шавкатини, пойтахт Бухоронинг донғини олисолисларга етказарди.

Шарқдаги биринчи Уйғониш даврида, яъни IX-XII асрларда Бухорода ҳам кўпгина буюк обидалар қурилган эди. Уста Бақо шу обидалардаги энг гузал нақшлардан кўчирма олиб, минорада 24 та катта-кичик ҳалқалар яратган. Асосан Чингизхон босқини даврида, қисман кейинги асрларда бузилиб кетиб, бизгача етиб келмаган биноларнинг нақшлари шу минорадагина сақтаниб қолган. Шу боис бу минорани Бухоро меъморчилигининг қомуси дейиш мумкин. Шуниси алоҳида тарихий аҳамиятга эгаки, миноранинг энг юқори ҳалқаларидан бирида нақшли ғиштлар билан бўртма қилиб “Уста Бақо амали”, “Арслонхон минораси” деган сўзлар ёзилган. Бинобарин, Улуғ минорнинг асл номи Арслонхон минорасидир. То шўролар замониғача барча ёзма манбаларда ҳам шундай деб тилга олинган. Тарихий ҳақиқатлар тикланиб, унутилаётган ёки атайин унуттирилган номлар яна муомалага киритилаётган замонамизда бу кўхна ёдгорликни ўз оти билан атаб, Арслонхон минораси дейишни русумга киритсак, адолатли иш қилган бўлур эдик. Бундан буюк аждодимиз Арслонхон бобонинг руҳи ҳам шод бўлса ажаб эмас. Бу миннатдор авлоднинг ўз аждоди хотираси олдидаги бурчи ҳамдир.

Арслонхон минораси не-не тарихий воқеаларнинг, қанчадан-қанча синоатларнинг, табиий офатларнинг, жангу жадалларнинг гувоҳи бўлмади, дейсиз. У ҳатто 1220 йилги Чингизхон босқинидан ҳам омон чиққан эди. Бироқ орадан роса етти юз йил ўтгач, 1920 йилнинг 1 сентябрида босқинчи Фрунзе буйруғига кўра қилинган бомбардимон натижасида Арслонхон минораси қаттиқ зарар кўрди: ёдгорликнинг 5, 16, 33, 40, 46 метрларига снарядлар келиб урилган эди. Кейинчалик у уста Абдуқодир Боқиев томонидан моҳирона таъмирланган бўлсада, синчков кўз, ўткир нигоҳ билан

каралса, ўша жароҳатларнинг изларини илғаш мумкин.

Шўролар даврида Улуғ минор маънавий жароҳат ҳам кўрди. Уни ёлғон-яшиқ китобларда, олди-қочди фильмларда “Улим минораси” деб талкин қилишга уринишлар ҳам бўлди. Шундай нотўғри таассуротлар ҳосил қилган айрим китобхонлар, томошабинларга ҳақиқатни билдириш учун Улуғ минорни қуришдан мақсад бўлган унинг тўртта вазифасини айтиб, улуғлаб ўтдик.

Шўролар замонида ўзбек давлатларидан бири Бухоро амирлигига асос солган ва уни 260 йил бошқариб келган сулола манғит сулоласи фаолиятдан фақат нуқсон қидириб, бўрттириб кўрсатиш русум бўлганди. Ваҳоланки, Бухоронинг 2500 йиллигида айтиб ўтганидек, бу сулола вакиллари ҳам тарихимизда, хусусан, Бухорои азимда ўзига яраша ном ва из қолдиришган. Шундай ўзига яраша ном ва из қолдирган тарихий шахслардан бири амир Саидолимхондир. У замонаси ўта нотинч бўлишига қарамай Бухорода мадраса, петербурглик мусулмонларнинг илтимосига кўра бу ерда улкан жоме масжид, Ялтада истироҳат сарой қурдиришга улгурган. Шунингдек, отаси амир Абдулаҳадхон даврида қурилиши бошланган “Ситораи моҳи хоса” саройини охирига етказган.

Ўқувчида хўш, амир шундай мадраса, масжид ва саройларни қайси маблағ ҳисобидан қурдирган? Фуқаролардан олинган солиқлар ҳисобига қурдирган-да!” деган фикрлар пайдо бўлиши мумкин. Йўқ, ундай бўлмаган. Солиқлардан келган тушум давлат хазинасига тушган. Амирнинг эса ўз ерсуви, мол-мулки бўлган, улардан келган даромад ўз хазинасига тушган. Амирлик хазинасининг кирим-чиқим дафтарлари бўлган. Ўша кирим-чиқим дафтарида амир хонадонининг кундалик сарфиёти кичик амалдор бўлмиш меҳтар томонидан ёзилиб борган. Унда нондан тортиб хўл меваларгача, қандолатлик маҳсулотлари – ҳолваю новвоту пашмаккача, кийим-кечакдан тортиб упа-эликкача қайд этиб қўйилган. Ҳаммаси ҳисоб-китобли бўлган. Аркка ўрта ҳисобда 3 минг атрофида киши яшаб, хизмат қилган. (Ҳозир Аркнинг 20 фоизи сақланиб қолган, 80 фоизи 1920 йилнинг сентябрь ойида М.Фрунзе буйруғига кўра бомбардимон қилиниб, ёндириб юборилган). Лекин амир хонадонининг сарфиёти давлат хазинасидан эмас, балки амирнинг ўз хусусий маблағидан ишлатилган. Бу тарихий маълумотларни келтиришдан мақсадимиз шуки, шўролар даврида тўкиб чиқарилган гўё “амирликда амир хазинаси билан давлат хазинаси умумий бўлган” деган сохта гапларга бироз бўлса-да аниқлик киритиш, ўз давлатчилик тарихимиз ҳақида тўғри таассурот беришдир. Зеро, тарихини билмаганнинг келажаги йўқ. Бухоронинг бугунги қутлуғ айёми, энг аввало, ўтмишга эҳтиром ва буюк аждодларимиз хотирасига

хурматимиз намоёишидир. Буни амалга ошириш эса ҳаммамизнинг бурчимиздир. Шунинг учун унутмайликки, шўро тузумининг Бухоро амирлигининг турли йўллар, ёлфон-яшиқ билан бадном қилишдан ғаразли мақсади қандай бўлмасин ўзбек давлатчилигини камситиш орқали ўз ҳокимиятини улуғлаш, халқимизда миллий давлатчилик туйғусини сўндириш эди

Адиб Садриддин Айний амирнинг 1912 йилги қирим ва чиқими ўша давр курси бўйича 30 миллион сўм бўлганини ёзади. Амирликнинг, қисман бўлса-да, давлат мустақиллигини ифодаловчи далиллардан бири унинг ўз мустақил пул бирлигига эгаллиги, амир сиймоси туширилган танга ва бошқа пулларнинг зарб қилиниши эди. Саидолимхон амирликнинг мустақиллигини сақлаб қолиш учун ўз даромадлари ҳисобига оқпошшога ҳар йили турли “совға-салом” қилишдан ташқари завод-фабрикалар қуришга, ташқи савдони кенгайтиришга, олтин конларини ишга солишга, қоракўл савдосига ва бошқа шу каби тадбирларга алоҳида эътибор берган. Амир ҳиссадорлик жамиятларига аъзо ҳам бўлган, ҳиссадорлик жамиятларига ўтказган маблағи 100 миллион сўмдан ошган. У ўз сармоясидан 27 миллион сўмини Россия давлат банкида, 3 миллион сўмини хусусий банкларда сақлаган.

Шариатга кўра ҳар бир мулкдор киши тасарруфидаги маблағини ушлаб турмай, ҳаракатга солиши раводир. Муҳаммад Мустафо саллолоху алайҳи васаллам ўз ҳадиси шарифларида марҳамат қиладиларки, мулкдор одам ўз бойлигини ишга солиб туриши, ўзи буни эплай олмаса, омонатга хиёнат қилмайдиган тужжор орқали ҳаракатлантириб туриши, бундан ўзи ҳам, ўзгалар ҳам манфаат кўришлари лозим, акс ҳолда бойлик йиллар оша закотга бера бориш туфайли охирида йўқ бўлиб кетиши ҳам мумкин. Шариат кўрсатган тарзда тижорат билан шуғулланиш ҳалол қилинган. Бу шаръий тадбирдан мулкдор сифатида амир Саидолимхон ҳам фойдаланиши табиий эди. Умуман, унинг – Саидолимхоннинг шахсий бойлиги 35 миллион фунт стерлингни ташкил қилган экан.

Бухоро “қуббатул ислом”, яъни “ислом динининг гумбази” ва буюк уламолар сўзи билан айтганда, “қуввати дини ислом” деб тан олинishi ҳам Бухоронинг жаҳонда, бутун Шарқ минтақасида мусулмон дунёсининг мўътабар марказларидан бири бўлишидан эътирофдир. Бас шундай экан, давлат бошлиғи бўлмиш амир ҳам ислом арконлари, жумладан закот амалини бажариши табиий эди. Маълумки, ҳар бир мусулмон киши бойлиги нисобга етгач, ҳар йили бойлигининг қирқдан бири ҳисобига закот бериши фарздир. Агар ҳисоблаб чиқсак, амир ўша 35 миллион фунт стерлинглик бойлигидан ҳар йили 875 минг фунт стерлингни закотга ажратиши шарт эди. Закот эса муҳтожларга ёрдам, толиби илмларга кўмак тариқасида садакаи хайрия

мақсадларида ишлатилган. Масжиду мадрасалар, хонақою работлар, кўйригу сардобалар ва шу кабиларни қуришга, сув чиқариш, ер ўзлаштиришга, боғ-роғлар яратишга сарфланган садақаю хайриялар шундай яхши амаллардан ҳисобланганки, Уни амалга оширган киши вафотидан кейин ҳам шу муассасалардан унинг руҳига савоб ёзила боради. Шунинг учун ҳам охиратини ўйлаган мулкдор ёки ўзига тўқ ҳар бир мусулмони комил садақои хайрияга сидқидилдан ёндошган.

Кўҳна Туркистонимизда, жумладан, Бухорои шариф тупроғида иморатсозликнинг равнақ топишининг, буюк осори атиқаларининг қад кўтаришининг шаръий асоси ана шу закотлардадир ҳам. Масжиду мадрасалар, кўпригу тўғон кабиларнинг уларни қурдирган шахсларнинг номлари (Улуғбек мадрасаси, Абдуллахон банди сингари) билан аталиши бежиз эмас, албатта. Умуман, бутун Туркистондаги, хусусан, Бухоро тупроғидаги осори атиқаларнинг ҳар бири халқимиз фарзандларининг ҳимматли бунёдкорлик фаолиятдан ёрқин далолатдир. Ҳиммат ҳам маънавият белгиларидан биридир.

Бинобарин, ёдгорликларни билиш, улар ким томонидан, қачон, нима муносабат билан ёки қайси воқеа шарафига, ёки бўлмаса ким томонидан қайси сиймо хотирасини абадийлаштириш мақсадида қурилган, асли номи қандай аталган. Мана шуларни аниқлаш зарурдир. Шу асосда ҳар бир бинонинг “таржимаи ҳоли” аниқланади, мазкур “таржимаи ҳол”лардан ўзбек меъморчилиги тарихи таркиб топади. Ўзбек меъморчилиги тарихи ўзбек халқи умумтарихининг олтин саҳифаларидан ҳисобланади. Бухоро осори атиқалари эса бунда алоҳида ўрин эгаллайди. Моддий-маданий ёдгорликларимизда халқимизнинг заковати, салоҳияти, бунёдкорлиги билан бирга яратганини асрлар давомида сақлаб, ҳимоя қила олиш қобилияти ҳам ўз ифодасини топгандир. Ана шу қобилият бўлмаганда эдими, умуман бутун Туркистон микёсидаги, хусусан, Бухородаги буюк обидалар бизнинг давримизгача етиб келмасди, албатта. Бундай қобилиятнинг ҳам асоси давлатчиликдир. Давлат халқни ва у яратган ёдгорликларни ҳам бош ҳимоячисидир.

Бу ўринда шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш зарурки, ҳозир республикамизда ўша анъана давом эттирилиб, бунёдкорлик ишлари икки йўналишда олиб борилмоқда, яъни кўҳна осори атиқалар жиддий таъмирланиб, асл ҳолига келтирилмоқца ва янги ёдгорликлар қурилмоқца. Фикримизнинг исботи учун Амир Темурнинг Самарқанддаги мақбараси жиддий таъмирланганини ҳамда Тошкентда темурийлар тарихи давлат музейи қурилганини ва шунга ўхшаш кўплаб мисолларни келтиришимиз мумкин. Демак, давлатимиз халқимиз ва у яратган ёдгорликларнинг бош

ҳимоячисидир: халқимиз яратгани давлатимиз ҳимоя қилиб келаяпти.

Бухоро воҳасида яшаган эрксевар аждодларимиз ҳар қандай истибдод ва зулмга қарамай, эл-юрт озодлиги йўлида муттасил қахрамонона курашиб келганлар. Кармана, Вобкент, Шофиркон, Ромитан, Гиждувон кентларини яратганлар. Бу кўхна кентлар ҳар бирининг ўз бой тарихи бор, ёш жиҳатдан бири Бухорога оға бўлса, иккинчиси инидир. Бу кентлар тарихини билмай туриб, Бухоронинг умумий тарихини тўлиқ тасаввур қилиб бўлмайди.

Масалан, Кармана тарихини олиб кўрайлик. Агарда Аштархонийлар замонида Балх шаҳри валиаҳд шаҳзоданинг қароргоҳи деб тайинланган, бир неча вилоятлардан иборат Балх ўлкаси унинг тасарруфида бўлса, манғитлар даврида Кармана шундай мақомга эга бўлган. Тахт вориси валиаҳд то тахт соҳиби бўлгунга қадар Карманада ҳокимлик қилган. Ҳатто амир Абдулаҳадхон ҳукмронлик қилган 1885-1910 йилларда Кармана норасмий тарзда амирлик марказига айланган. Амир Абдулаҳадхон 13 йил давомида муттасил Карманада яшаб, бирор марта ҳам Бухорога қадам ранжида қилмаган, давлатни шу ердан туриб бошқарган. Пойтахт билан узлуксиз равишда ҳар куни учқур отлиқ чопарлар орқали боғланиб турган. Шуниси қизиқарлики, бу давр мобайнида бош вазир мақомидаги лавозим эгаси кушбеги мудом Аркда бўлган, ижроия ҳокимиятини бошқарган. Манғит амирлигида жорий қилинган давлат қонун-қоидалари, тартиб-интизомга кўра амир пойтахтда бўлмаган кезларда кушбеги Аркда бўлиши шарт эди, ҳатто Арк дарвозасидан ташқарига чиқиши ҳам мумкин эмасди. Амир Абдулаҳадхон 13 йил Карманада яшаганида кушбеги шунча вақт Аркда бўлган. Бухоро ва унинг кентлари тарихига оид ҳозирги китобхонларимизга деярли таниш бўлмаган асарлар кўп. Бу ўринда марҳум тарихчи олим Маҳкам Абдураимовнинг Бухоро хонлигидаги аграр муносабатларга доир икки жилдли китобини, кушбеги архивига мансуб 7 мингдан ортиқ ҳужжат тадқиқ этилган монографиясини, шўролар даврида қатағонга учраган тарихчи олим Мусожон Саиджоновнинг илмий пухта мақолаларини эслатиб ўтишни истардик. Шунингдек, ҳуқуқшунос олим, Ўзбекистон Фанлар академиясининг муҳбир аъзоси Отабой Эшоновнинг Бухоро тарихига оид асарлари қимматли манбалардандир.

Ўзбек давлатчилигида Бухоронинг аҳамияти ва мавқеи юқори бўлиб келган. Бухорога туркий қабилалар асос солган, энг қадимги миллий қахрамонларимиздан бўлмиш Алп Эр Тўнга (Афросиёб) ҳам айнан Бухорога дафн этилган. Замонлар ўтар, йиллар, асрлар ўтади, келажак авлодлар, Бухорога, унинг қадим тарихига қайта-қайта мурожаат этадилар. Ватанимизни озод ва обод қилиш учун курашда қурбон бўлганларни, мустақиллик иморати пойдеворига

биринчи ғишт кўйган ота-боболарини сира унутмайдилар.

Давлат тузумининг қандайлиги унинг умуман тарихга, хусусан, моддий-маданий ёдгорликларга бўлган муносабатида ҳам яққол кўринади. Сўнгги мустамлака замонида Бухорога бўлган муносабат маънавиятсизликдан иборат эди. Инқилоб баҳонасида шаҳар обидалари яна бир бор вайрон этилди, унинг асл фарзандлари бир неча марта, чунончи, 1920 йилда амирга яқин кишилар сифатида, 1929-1933 йилларда колхозлаштиришга қарши ёт унсурлар сифатида, 1937-1938 йилларда халқ душманлари, чет эл айғоқчилари, миллатчилар сифатида катагон қилинди. Ваҳшийлик шу даражага бориб етдики, 1920 йил сентябрь ойида М.Фрунзе кўлига тутқунликка тушиб қолган амир хонадони аъзолари унинг буйруғига кўра икки қисмга тақсимланиб, гўдак шахзодалар оналарининг иссиқ бағридан тортиб олиниб Россияга олиб кетилди, оналари, опа-сингиллари ва бошқа қари-қартанг кишилар мол-мулки тортиб олинган ҳолда мамлакатдан четга чиқариб юборилди. Бу ҳам шўролар тузумининг қанчалик ғайриинсоний ва адолатсиз эканини кўрсатади.

2. Тарих фанининг замонавий концепциялари

Тарихий концепция – бу тарихий ҳодисалар ва жараёнларга аниқ бир билиш назарияси, манбавий асослари ва ўрганиш методлари нуқтаи-назаридан қарашлар ва ёндашувлар тизимидир. Тарихий концепция фаннинг предметини, тарихий тараққиёт хусусиятларини билиш ва тушуниш, уларни белгилаб берувчи омилларни аниқлаб беради.

Тарихий концепция тарихий жараённинг асосий моҳиятини очиб беради ва тушунтириб беради. Билиш назарияси билиш жараёнига - яъни, билиш тамойилларини аниқлаб берувчи ва методларнинг қўлланишида асос бўлувчи фаннинг методологиясига таъсир кўрсатади. Назария ва методология ўртасидаги фарқ тарихчилар томонидан жамият тараққиёти, шунингдек, алоҳида тарихий воқеалар ва ҳодисаларнинг, тарихий жараёнларнинг ўрганиш борасида турлича фарқланувчи тушунчаларнинг шаклланишига олиб келади.

Тарих фани концепцияси бир нечта тушунча ва қарашларни акс эттиради:

Биринчидан, тарихий тадқиқотларнинг етакчи ғояси ёки асосий, бош мазмуни бўлиб, улар ёрдамида тадқиқот объектининг танланиши асослаб берилади, тушунтириш тизимини шакллантирувчи фаразлар ва тарихий назарияларни юзага келтирувчи тушунчаларни даллилар билан асослаб бериш амалга оширилади ва тадқиқ этилиши мўлжалланаётган илмий масала илмий муаммо тарзида шакллантирилади.

Иккинчидан, тарихий ҳодисаларга нисбатан илмий қарашлар тизими ва унинг предметини аниқловчи, тарихий тараққиётнинг характерини тушуниш ҳамда тарихий жараённинг асосий моҳиятини аниқловчи ва очиқ берувчи аниқ бир тарихий билиш назарияси нуқтаи-назаридан ёндашувлар жараёнларидир.

Тарихий билимлар аниқ бир ижтимоий муҳитда шаклланади. Тарихий билимлар мураккаб ва кўпқиррали жараён бўлиб, у доимий ривожланишда (ҳаракатда) бўлади, бу жараёнда турли назариялар ва фаразлар ўзгариб туради. Назариялар ва қарашларнинг ўзгариб туриши фаннинг тараққий этиб бориши билан боғлиқ бўлиб, ҳар бир назария алоҳида жараёнларнинг тушунтириб берилиши билан боғлиқдир. Концепцияларнинг ўзгариб туриши эса фан тараққиётининг асосий шартларидан биридир.

У ёки бу **тарихий концепцияга баҳо беришда** ва айтиб бериш тарихчининг тарих фанидаги ўрнини аниқлашда биринчи даражали талаб шундан иборатки, айтиб берилган концепция аввалгилари билан таққослаганда замонавий тарихшунослик нуқтаи-назаридан қандай янгиликни бера олиши мумкинлигига аниқлик киритиш зарур бўлади. Қолаверса, ҳар қандай концепцияга баҳо беришда энг аввало унга амал қилган айтиб берилган тарихчининг тадқиқот жараёнларининг бошланишидан бошлаб то ўз илмий хулосаларини баён қилишигача амалга оширган тадқиқот жараёнларини чуқур тушуниш лозим бўлади.

Замонавий тарих фани аввалги барча даврлардаги тарих фанларидан шуниси билан фарқ қиладики, ҳозирги кундаги тарих фани янги ахборот муҳитида тараққий этмоқда, бу ахборот муҳитидан тарих фани ўзи учун янги методларни ўзлаштирган ҳолда айтиб берилган вақтда ўзи ҳам унинг шаклланишига таъсир кўрсатмоқда. Ҳозирги кунда у ёки бу мавзуда тарих тадқиқотларини амалга ошириш эмас, балки илмий ижодий жамолар томонидан яратилган, йирик ва ишончли маълумотлар базалари билан текшириш имконияти мавжуд бўлган ишонарли, ҳақиқий, том маънодаги илмий тарихни яратиш биринчи ўринга кўтарилган.¹

Жаҳон миқёсида тарихий ҳақиқатга эришиш учун бугунги кунгача мавжуд бўлган турли гнесеологик парадигмалардан фойдаланган ҳолда турли йўлар билан борилмоқда. Тарихий тадқиқотлардаги постмодернизм, ижтимоий антропология, гендер ёндашувларига ўрнига глобал тарих чиқмоқда, хаттоки унга қарши антиглобалистлар ҳам шаклланиб ва ўз эътирозларини баён қилиб ҳам улгурган. Замонавий тарихда алоҳида тарихий

¹ Карпов С.П. Историческая наука и историческое образование в современном информационном пространстве: типики и перспективы. www.hist.msu.ru

жараёнлар тарихига ва айни вақтда микротарихга бўлган қизиқиш кучайиб бормоқда.²

Замонавий тарих таълимида фанлараро ёндашув ва инсонпарварлик тушунчалари асосида тарихий жараёнлар ва ҳодисаларнинг илмий таҳлили профессионалик, фуқаролик бурчи ва ватанпарварлик тарбиясига йўналтирилганлиги билан аҳамият касб этмоқда. Тарих фанини ўқитишда тарихшунослик ва тарих фани методологияси фанлари билан бир қаторда манбашунослик фани ҳам асосий фанлардан бири саналади, шундай экан ҳар бир етказиб берилаётган маълумотларнинг тўғрилиги ва ишончилиги учун тарихчининг маънавий масъулияти ҳам бу борада алоҳида муҳим аҳамият касб этади.

Мутахассислар томонидан билдирилган фикрларга кўра бугунги кун тарихчи олимлари олдида қуйидаги бир қатор муҳим вазифалар турганлигини кўрсатиб ўтиш мумкин, энг аввало, тарихий билиш назарияси борасидаги энг сўнгги замонавий тажрибаларни умумлаштириш, иккинчидан, жаҳоннинг замонавий тарихий илмий тафаккури тараққиётини кўрсатиб берувчи ахборот-таҳлилий материалларни мунтазам равишда эълон қилиб бориш, шунингдек, тарих фани методологияси муаммолари, тарихшуносликнинг замонавий илмий-назарий муаммолари, тарихий билишнинг замонавий тизимлари, йўналишлари ва илмий мактаблари каби масалалар юзасидан махсус ёки умумий ўқув курслари ташкил қилиш, фанлараро ёндашув масалалари ва замонавий тарих фанининг долзарб муаммоларини таълим амалиётига имкон қадар кенгроқ жорий этиш, қолаверса, тарих фани методологияси илмий муаммолари борасидаги илмий тадқиқотларни кучайтириш ва кадрлар тайёрлаш масалаларини алоҳида таъкидлаб ўтиш мумкин³.

3. Тарихий хотира, тарихий тафаккур мазмуни ва зарурати.

Тарих ўтмиш ҳақида маълумот тўпловчи ва сақловчи хусусиятларга эга бўлган ва уни англаш жараёни бўлиб, аجدодлар, инсон ва инсониятнинг тарихий тажрибаси ҳақида мушоҳада юритишни акс эттирувчи ижтимоий хотирадир.

Замонавий ижтимоий фанлар соҳасида тарихий хотира тушунчаси ва тамойилига талаб кучайиб бормоқда. Тарихий хотира масаласига нафақат тарихчилар, балки социологлар, маданиятшунослар, ёзувчилар ва бошқа соҳа

² Карпов С.П. Историческая наука и историческое образование в современном информационном пространстве: тупики и перспективы. www.hist.msu.ru

³ Бориснёв С.В. Современные проблемы теории и методологии исторического исследования // cyberleninka.ru

вакиллари ҳам катта эътибор қаратмоқдалар ва унга мурожаат қилмоқдалар. Замонавий тарих фанида тарихий хотира алоҳида мавжуд тамойил эмас, балки фанлараро ёндашув асосида шаклланиб бораётган алоҳида махсус фан соҳасига айланиб бормоқда. Тарихий хотира назарияси фаол тарзда ривожланиб бормоқда. Айниқса, тарих дарсларининг ўқитилиши жараёнида тарихий хотира тушунчасининг амалда қўлланилишига катта урғу берилмоқда.

Тарихий хотира нафақат ўтмиш ҳақидаги тушунчалардир, балки инсоннинг ўз-ўзини англаши жараёнидаги асосий омилдир.

Хотира инсон учун хос бўлган юксак хусусиятлардан бири бўлиб, ўз ўтмишига (аждодлар ўтмишига) мушоҳадавий ёндашиш ва хулосалар чиқариш орқали ўзликни англаш ва аниқлашнинг асосий омилдир.

Хотирасидан маҳрум бўлган инсон ўзини ва ўзлигини англаш имкониятидан ҳам маҳрум бўлади.

Хотира абстракт билишдан фарқланган ҳолда, бу билим инсон томонидан кечирилган ва ҳис қилинган билим бўлиб, у инсоннинг ҳаётий тажрибаси ҳисобланади.⁴

Тарихий хотира - жамиятнинг тарихий тажрибасини сақлаш ва мушоҳада қилиш бўлиб, у умумий хотира сифатида намоён бўлади.

Мавзуга оид айрим адабиётларда тарихий онг ёки жамиятнинг умумий хотираси инсон (инсонларнинг) хотирасининг (хотираларининг) турли ва бир-биридан фарқлангани каби улар ҳам турлича бўлиши кўрсатиб ўтилиб, тарихий онгнинг шакллантирилиши учун қуйидаги уч омил бўлиши кераклиги таъкидланади:

- Ўтмишнинг унутиб юборилганлиги;
- Айни бир воқеа (факт, жараён, ҳодиса) нинг турлича талқин қилиниши ва услубларининг мавжудлиги;
- Ҳозирги кунда ўтмишда содир бўлган воқеаларга бўлган қизиқиш ва уни ўрганишнинг бугунги кунда долзарб аҳамият касб этиши.⁵

Аксарият ҳолларда тарих ва тарихий хотира тушунчалари бирдек қабул қилинади ва тушунилади, аслида эса бундай эмас ва аксинча, айрим ҳолларда олимлар томонидан бу тушунчалар бир-биридан алоҳида ўрганилади. Тарихни ўрганиш ўтмишни акс эттириш хусусиятига кўра бирмунча аниқ йўналтирилган ҳолда тадқиқ этиладиган бўлса, ўтмиш ҳақида оғзаки

⁴ Репина Л.П. История исторического знания: пособие для вузов. 2-е изд., М.: Дрофа, 2006. 10-11 - бб.

⁵ История исторического знания. 10-11 - бб.

ахборотларнинг бугунги кунларгача етиб келиши афсоналар ва ривоятлар мазмунида келиши мумкин.⁶

4. Марказий Осиё халқлари узок ўтмишининг айрим концептуал масалалари.

Ҳар бир халқнинг ўз ўтмишини ўрганишга қизиқиши объектив тарихий жараён ҳисобланади. Тарих фанининг муҳим аҳамияти шундаки, ўтмиш мерос, умуминсоний кадриятларни ўрганиш орқали инсонда бунёдкорлик ва эзгулик ғояларини шакллантиради.

Ҳар бир инсон ўз халқининг тарихини билиши билан бир қаторда бошқа халқлар тарихи ва маданий меросига ҳам ҳурмат билан қараши лозим. Марказий Осиё халқлари азалдан умумий тарих ва ўтмишга эга. Ва табиийки уларнинг келажаги ҳам умумий. Жаҳон цивилизацияси ва умумжаҳон тарихий-маданий мероси фақат алоҳида бир халқнинг фаолияти натижаси эмаслиги бугунги кунда тан олинган ҳақиқат. Тарихий-маданий мерос чегера билмайди ва у бутун инсоният фаолияти ҳосиласи ва ифтихори ҳисобланади.

Афсуски, сўнгги йилларда баъзи бир хорижий тадқиқотчилар томонидан Марказий Осиё халқларининг қадимги ва ўрта асрлар тарихи тарихий воқеликка зид равишда қайта талқин қилиниб, ўз халқининг ўтмишдаги фаолиятини бошқа халқлардан устун кўйиб идеаллаштиришга уринишлар кузатилмоқда. Тарихий-илмий тадқиқот усул-методлари, моддий ва ёзма манбаларни инкор этиб, бундай тарихчилар тарихни мақсадга йўналтирган ҳолда сохталаштиришга очикдан-очик йўл кўйишмоқда.

Маълумки, XX аср давомида археологлар Марказий Осиёнинг илгари номаълум бўлган қадим ўтмишини қайта кашф қилдилар. Тарих ва археология фанида Бактрия, Суғдиёна, Марғиёна, Хоразм цивилизациялари каби тушунчалар пайдо бўлди. Аммо бу кашфиётларнинг тарихий талқини 70 йил мобайнида Ғарб ва Ўрта ер денгизи бўйларида хос ижтимоий-иқтисодий тузумга хос ва мос бўлмасида, марксистик ёндашувда тадқиқ этилди. XX аср охирида мустақил давлатларнинг пайдо бўлиши ва эски ғоялардан воз кечилиши билан бирга борди. Гўёки Ўрта Осиё халқларининг қадимий ва ўрта асрлар тарихини холисона ўрганишга йўл очилгандек эди. Аммо афсуски, жараён турли давлатларда турлича кеча бошлади. Тарихий воқеаларни ҳар томонлама холисона талқин этиш ўрнига бир томонлама, алоҳида бир халқ миллий манфаатлари нуқтаи-назаридан келиб чиқиб қайта

⁶ Tarixiy xotiraga berilgan ta'riflardan biri aynan o'tmish haqidagi ma'lumotlarning afsonalar va rivoyatlar ko'inishida avloddan-avlodga o'tib borishi, deb ko'rsatiladi. Tarixiy xotira masalasi bilan XX asrda fransuz tadqiqotchilari Moris Xalbvaks va Pyer Noralar shug'ullanganlar. .

ёзишга киришилди. Тарихий тадқиқотлар билан фақат соҳа мутахассислари эмас, балки тамомила ўзга касб эгалари ва хатто давлат раҳбарлари шуғуллана бошладилар. Сохта тарихчилар урчиб кетди. Фан оламида ўзини кўрсатмоқчи бўлган бу “олимлар” фақат дастурхон атрофида эмас балки, оммавий нашрлар, йирик мақолалар ва монографиялари билан “ўзларини” кўрсата бошладилар. Ачинарлиси, давлат раҳбарлари томонидан яратилган ва асл ҳақиқатдан йироқ асарлар сиёсий мавқеи туфайли қисқа муддат ичида омма ўртасида кенг ёйилиб, ўзига бос “муқаддас китоб”га айланди.

Шу билан бир қаторда махсус маълумотга эга бўлмаган, илмий-тарихий мактаб кўрмаган, тарихий тадқиқот методлари бўйича ҳеч қандай тасаввурга эга бўлмаган “дилетант (ҳаваскор-ишқибоз) тарихчилар” пайдо бўлдики, улар қадим тарихнинг мураккаб масалаларини ечишга энг шимардилар. Бу каби ғайриилмий тадқиқот ишлари таҳлили шуни кўрсатадики уларни бирлаштириб турган ягона ғоя ўз халқи ўтмишини улуғлаш, унинг ўзига хослигини ва тарихдаги ўрнини кўкларга кўтариш. Улар асосан, қуйидаги йўналишларда тарих фанига “янгиликлар” киритишди:

1.Қадимги давлатчилик. Муаллифнинг этник мансублигидан келиб чиққан холда унинг томонидан яратилган асарларда ўзи мансуб халқ ва давлатнинг ўта қадимийлигига урғу бериш бошланди. Масалан, Туркман давлатининг асосчиси сифатида тарихий ва ёзма манбаларда учрамайдиган, ўрта аср халқ оғзаки ижодида эслатиладиган Ўғузхон шахси гавдалантирилди. Муаллиф даъвоси бўйича Ўғузхон давлати мил.авв. III-II минг йилликларда мавжуд бўлган. Ўғузхон ўз давлатини пойтахти Олтинтепадан туриб идора қилган.

Тадқиқотчи Қосим Масими тарихий жараёнлардан янада илгарилаб кетди. У ўзининг “Племенное объединение Уйгур”. История Уйгурской державы” асарида Уйгур давлатчилигининг бошланишини мил.авв. 12 минг йиллик қилиб белгилайди. Тарихий даврлаштиришда бу давр ўрта тош даври Мезолит бўлиб, ишлаб чиқариш хўжаликлари ҳали узил-кесил қарор топмаган ўзлаштирувчи хўжалик ҳукмрон, давлатчиликдан анча йироқ давр эканлиги кундай равшунку? Хатто дунёнинг бирон бир нуқтасида давлатчиликка ўтилиши ҳақида ҳали гап ҳам бўлиши мумкин эмас ...

Қирғизистоннинг собиқ давлат раҳбари А.Акаевнинг қирғиз халқи давлатчилигини 2300 йил билан белгилаш ташаббуси ҳам илмий методик ва археологик жиҳатдан ўз тасдиғини топмайди.

2.Халқ ва халқ номи келиб чиқишининг қадимийлаштирилиши.

Марҳум Сапармурод Ниёзовнинг “Рухнома” асарида “туркман” номини олган этнос бронза давридаёқ мил.авв. III-II минг йилликларда мавжуд

бўлган. Бироқ замонавий тарих Анов даври (энеолит-бронза)га оид уруғ ёки қабила номи ва унинг тили ҳақида маълумот келтирилган бирон бир манбани билмайди. Ўрта Осиёнинг қадимги халқлари ҳақидаги энг дастлабки манба фақат Авесто. Авесто китобининг пайдо бўлиши мил.авв. I минг йилликнинг иккинчи чорагидан нари ўтмайди. Марказий Осиё халқларининг бугунги номи пайдо бўлиш санаси ўрта асрлар билан боғлиқлиги шубҳасиз.

3.Қадимги давлат ва халқ яшаган ҳудуднинг ҳаддан ортиқ катталаштирилиши.

Қосим Масимининг юқорида тилга олинган асари 313 бетида Уйғур давлатининг харитаси келтирилиб, унда бу давлатнинг ҳудуди Тинч океанидан тортиб то Шарқий Европа ерларини ҳам тўлиқ ўз ичига олганлигини кўришимиз мумкин ...

Ушбу китобнинг 310-311 бетларида таъкидланишича, Америка ҳиндулари бу уйғурлар бўлиб асарда уларнинг Беринг бўғози орқали Америкага ҳаракатланиш схемаси ҳам келтирилади.

“Рухнома” китобида туркман халқнинг буюк ўтмиши улуғланиб, улар томонидан 26 та туркий давлатга асос солинганлиги қайд қилинади. Улар орасида туркманларга умуман алоқаси бўлмаган Қорахонийлар ҳоқонлиги, Ғазнавийлар давлати ва Мисрдаги Мамлюклар давлатини кўриш мумкин.

Н.Нигматовнинг “Таджикский феномен: теория и история” (Душанбе. 1997 г.) китобида “тарихий Тожикистон” тушунчаси “илмий муомалага” киритилган бўлиб, унинг ҳудуди бутун Ўрта Осиё минтақасини камраб олган (21 бет). Муаллиф даъво қилишича, бу афсонавий “тарихий Тожикистон” қадимги Шарқ цивилизациялари замонида мил.авв. III-II минг йилликларда мавжуд бўлган ва қадимги Бобил, Хетт ва финикийлар билан яқин алоқада бўлган.

Умуман тарих фанида юзага келган бундай ғайриилмий, тарихий ҳақиқатдан анча йироқ асарларни ўқиб, нахотки ушбу ишларнинг илмий муҳаррири бўлмаган бўлса? деган ҳаёлга ботасан. Йўқ, китоб бошида ёки охирида уларнинг исми-шарифи келтирилган. Бироқ улар фикримизча ўта ёмон мутахассис. Нима бўлганда ҳам бу каби “тарих яратувчиларга” машхур француз шоири Пол Валерининг сўзларини эслатиб қўйиш жоиз: “Тарих – интеллектуал кимё йўли билан яратилган энг хавfli махсулот. У орзу қилишга мажбур қилади, халқларни маст қилади, уларда ёлгон таассуротларни туғдиради ... такаббурлик, таъқиб, серзардалик, тоқатсизлик ва манманлик ҳиссини шакллантиради”.

5. Олий таълим тизимида тарих фанини модернизациялаш масалалари. Олий таълимда тарих таълимини ташкил этишнинг концептуал асослари.

Тарих ва тарихий жараёнлар, сиёсий-тарихий вазият уларнинг рўй беришидаги асосий сабаб ва хусусиятларини илмий жиҳатдан тадқиқ этишда ҳар томонлама таҳлил қилиш тарихий ҳақиқатнинг юзага чиқишида катта омил саналади. Айниқса, турли даврларда яратилган тарихий илмий асарларда муаллифларнинг тадқиқот масалаларига турлича ёндашувлари ва фикрлари, хулосаларнинг турличалиги, уларни илмий жиҳатдан чуқур таҳлил қилиш ва тарихийлик, илмийлик ҳамда холисликка асосланган энг тўғри хулосаларни чиқариш бугунги кун тарихчи мутахассислари олдида турган муҳим вазифалардан саналади.

Бугунги кунда тарих фани соҳасида таълим олаётган талабалар тарихга оид асарлардан фойдаланиш, уларни таҳлил этиш каби ўзлаштириш услублари, улардан фойдаланиш самарадорлигини билиш ҳақидаги тарихий тадқиқот услублари ва илмий-тарихий ҳақиқатга эришиш йўлларини англаши лозим.

Ҳозирги вақтда тарихчи мутахассисларни тайёрлашда ва уларнинг илмий тадқиқот малакасини шакллантиришда тарих фанининг турли тадқиқот услублари ва ёндашувлари ҳақида етарли билим бериш ва уларнинг тарихий тадқиқотлар жараёнида тўғри ва илмий, тарихийликка асосланган хулосаларни чиқаришга йўналтириш бугунги кун тарих ўқитишнинг асосий вазифаларидан бирига айланди. Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти И.А.Каримовнинг қуйидаги фикрлари шу ўринда алоҳида аҳамият касб этади: -“Ёмон томони шундаки, субъектив фикр юқувчан бўлади. Чуқур таҳлил, мантиққа асосланмаган бирёқлама фикр одамларни, энг аввало, тарих ўқитувчиларини чалғитади. Улар эшитганларини ҳақиқат шу экан, деб ўқувчиларга ҳам етказишади. Фақат баҳс, мунозара, таҳлил меваси бўлган хулосаларгина бизга тўғри йўл кўрсатиши мумкин”⁷.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёев томонидан имзоланган "Олий таълим тизимини янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида"ги Қарори олий таълим тизимини тубдан такомиллаштириш, мамлакатимизни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш борасидаги устувор вазифаларга мос ҳолда, кадрлар тайёрлашнинг маъно-мазмунини тубдан қайта кўриб чиқиш, халқаро стандартлар даражасида олий малакали мутахассислар тайёрлаш учун зарур шароитлар яратишни кўзда тутиш билан биргаликда бугунги кунда олий таълимнинг сифати ва самарадорлигини

⁷ Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. – Тошкент: Шарқ, 1998. 6-б.

юксалтириш борасида педагоглар олдида катта масъулият турганлиги белгилаб беради.

Назорат саволлари

1. Тарих фанининг жамият тараққиётида тутган ўрни ва ролини қандай баҳолайсиз?
2. Ижтимоий-гуманитар фанларда инновация тушунчаси ва унинг мазмун моҳияти нималардан иборат?
3. Ўзбекистон Республикасининг биринчи Президенти И.Каримов асарларида тарих фанининг концептуал масалалари.
4. Мустақиллик йилларида тарих фани тадқиқотларида ва уни ўқитишдаги ўзгаришларга баҳо беринг.
5. Тарих фани манбашунослиги ва тарихшунослигининг бугунги аҳволи. Мавжуд муаммолар ечимига янгича ёндашувларга сизнинг муносабатингиз.

Адабиётлар

1. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Тошкент, 1998.
2. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. –Тошкент., 2008.
3. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажакимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қурамиз. - Тошкент, Ўзбекистон, 2017. - 488 б.
4. Мирзиёев Ш.М. Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. - Тошкент, Ўзбекистон, 2016. - 56 б.
5. Ўзбекистон Фанлар академияси Тарих институти фаолиятини такомиллаштириш тўғрисида. Вазирлар Маҳкамасининг 1998 йил 27 июлдаги 315-сон қарори.
6. Alimova D.A., Ilhomov Z.A. Tarix fani metodologiyasi. –Toshkent : «O'zbekiston faylasuflari mikkiy jamiyati». 2018.
7. Ilhomov Z. Tarix fani metodologiyasi (tarixiy bilish, tarixiy ong va tarixiy хотира). Nizomiy nomidagi TDPU, 2015 у
8. Абдурахмонов А. Саодатга элтгувчи билим. 1-2 китоб. –Т., “Мовароуннахр”. 2004.
9. Бориснёв С.В. Современные проблемы теории и методологии исторического исследования // cyberleninka.ru
10. Илхомов З.А. Тарих фани методологияси. Тошкент, ТДПУ ризографи. 2013.
11. Илхомов З.А., Р.Мулладжанова Замонавий тарих фанининг айрим назарий масалалари (концепциялар, назариялар ва илмий қарашлар). Тарих

фани методологияси ва тарих таълимининг долзарб муаммолари. Республика илмий амалий конференцияси материаллари. Навоий ш. НавДПИ. 2019. 31-34-бб

12. Карпов С.П. Историческая наука и историческое образование в современном информационном пространстве: тупики и перспективы. www.hist.msu.ru

13. Репина Л.П. История исторического знания: пособие для вузов. 2-е изд., М.: Дрофа, 2006.

14. Ўзбекистон тарихининг долзарб масалалари: асосий йўналишлари ва ёндашувлар. Республика ёш олимларининг биринчи илмий конференцияси материаллари. Тошкент, 2009.

2-МАВЗУ. ТАРИХИЙ БИЛИШНИНГ ЎЗИГА ХОСЛИГИ. ТАРИХИЙ БИЛИШ ТАМОЙИЛЛАРИ. ШАРҚ ТАРИХНАВИСЛИГИДА ТАРИХ ФАНИ ИЛМИЙ-НАЗАРИЙ МАСАЛАЛАРИНИНГ ЗАМОНАВИЙ ТАҲЛИЛЛАРИ.

Режа:

1. Тарихий билишнинг ўзига хослиги, билишнинг реторспектив харатери, икки карра субъектланган билим.

2. Тарихий билиш тамойиллари. Билиш тамойиллари ва уларнинг регулятив функциялари.

3. Шарқ тарихнавислигининг ўзига хослиги.

4. Абу Райҳон Берунийнинг тарихий илмий қарашлари. Шарқ тарих фалсафаси ва унда тарихий талқиннинг фалсафий ёндашувлари.

Таянч тушунчалар: плюрализм, тарихий билиш тамойиллари , икки карра субъектланган билим, холислик (объективлик) тамойили, детерминизм тамойили, тарихийлик тамойили, тизимлилик тамойили, сабаблар, Абу Райҳон Беруний

1. Тарихий билишнинг ўзига хослиги, билишнинг реторспектив харатери, икки карра субъектланган билим.

Тарихий билишнинг асосий мақсади – объектив ва холис, тизимли, конкрет жамиятнинг тараққиётидаги тарихий жараён ҳақидаги конкрет

билимга ва илмий жихатдан асосланилган тарихий ҳақиқатга эришиш ҳисобланади.⁸

Тарихчидан ўзига ортиқча ишонмаслик ва ортиқча баҳо бермаслик, балки билиш жараёнида қийинчиликларни енгиб ўтиш талаб этилади. Чунки тарих фанининг шундай хусусияти борки, бу барча ижтимоий ва гуманитар фанларнинг илмий соҳадаги ютуқларини умумлаштирган ҳолда интеграллаштириш ва уларни тарих фани тадқиқотларида комплекс қўллашдир. Бу тарихчи учун ғоятда мураккаб вазифадир.

Тарихий билиш ретроспектив хусусият касб этади. Бунда тарихий тадқиқот жараёнида замонавийликдан ўтмишга томон, яъни оқибатларнинг сабабларини излашга асосий эътибор қаратилади. Бунда тарихий жараёнлар ва ҳодисаларни аввалги ва кейинги ҳолати бўйича бутун борича тасвирлаш имконияти юзага келади. Тўғри бунда ўтмишни *модернизациялаш*, яъни тарихий воқеаларнинг замонавий талабларга мослаштирилиши ёки *архаиклаштириши*, яъни тарихни айна эски ҳолатининг хусусиятларини илгари суришга йўл қўйилиши мумкин. Айна вақтда замонавий тарихчи учун ўтмиш ҳақида ва ўтмишни тасаввур қилиш ва ҳис этиш мураккаблик туғдиради, чунки ўша давр тарихчиларининг ўзлари ҳам ўз замонлари ва ўзларидан аввалги даврларни тушунишда ва тавсифлашда худди шундай қийинчиликларга дуч келганлари табиий.

Табиатдан фарқ қилган ҳолда жамиятда онги ва тафаккури жихатдан юксак иқтидорга эга бўлган ҳамда ўз олдига аниқ бир мақсад қўйиб унга эришишга ҳаракат қиладиган инсонлар ҳаракатда бўлади ва фаолият юритади. Бундан ташқари табиий фанларда объект ва субъект бир-бирига қарама-қарши турадиган бўлса, тарих фанида ўзаро муносабатлар бир мунча мураккаб жараёндир. Тарих фанида субъект, яъни тадқиқотчининг ўзи айна вақтда тарихий жараёнларнинг иштирокчиси ҳамдир. Бу ҳолатда тарихчи, яъни субъект тарихий жараёнларни четдан туриб кузата олмайди ва бунда инсоннинг ўз-ўзини, ўзининг фаолиятини билиш ва таҳлил қилиш жараёни кечади. Тарихчи тадқиқотчи тадқиқот давомида тарихий жараёнларда фаолияти муҳим аҳамият касб этувчи инсонлар фаолиятини тадқиқ қилар экан, унинг тарихий билиш даражаси *қиёсий хусусиятга* эга бўлади ва бунда тарихий жараёнлардаги инсонлар фаолияти турли даражада баҳоланиб борилади. Тарихчи тарихий жараёнлар ва воқеаларнинг аҳамиятини аниқлаган ҳолда, айна вақтда инсонлар фаолиятига ҳам баҳо беради. Бу *тарих фанининг ўзига хослигидир.* Тарих фани ҳақида фикр

⁸ Баринава Е.П., Иполлитов Г.М., Бобкова Е.Ю. Основы теории и методологии исторической науки: Учебное пособие в схемах. 2010.

юритувчиларнинг кўпчилиги одатда кўлга киритилган натижаларнинг субъективлиги ҳақида фикр билдириб, буни *мутлақ ҳақиқатга* эришишдаги энг катта тўсиқ деб ҳисоблайдилар.

Ҳақиқатан ҳам, И.Ковалченконинг фикр билдиришича, тарихий билиш *икки карра субъектланган* бўлиб, биринчидан тарихчи субъектив характердаги тарихий манбалар билан ишлайди ва иккинчидан, айти вақтда манбалардаги фактларнинг, улардаги тарихий воқеалар ва тарихий жараёнларнинг тавсифлари келтирилган маълумотларнинг интерпретацияси жараёнида ҳам умумий хулосаларни беришда ўзининг шахсий, субъектив фикрларини беришга мажбур бўлади. Адабиётларда тарихчининг субъективлигини объектив ҳақиқатга эришишдаги асосий тўсиқ сифатида кўрсатилсада, бу ерда субъективликнинг сифати аксинча, узоқ ўтмишга кириб бориш имконини беради. Бунинг ўзига хослиги ва исботи шундаки, Герадотдан бошлаб барча буюк тарихчиларнинг асарлари ва уларнинг тарихий маълумотлари бугунги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган ва барча тарихчилар учун қимматли манбалар бўлиб саналади, айти вақтда улар тарих фанининг ривожини ва тараққиётини учун бугунги кунда ҳам хизмат қилмоқда.

Плюрализм тарафдорлари айти бир тарихий воқеа ёки жараённинг турли асослари ва қонуниятлари мавжуд деб фикрлайдилар. Бундай турли – туманлик қарашларининг мавжудлиги тарихий тадқиқот объектининг мураккаблигини, яъни тарихий воқеликнинг юз беришининг турли ҳолатлари билан изоҳлайдилар. Тарихий реалликнинг ўзини турличадир, унинг юзага келиши ва турли ўзаро алоқаларини ўрганиш керак, деб ҳисоблаб, тарихий воқелик ёки тарихий реалликни тарихий манбалар ёрдамида тикланадиган айрим маълумотлар тарзида тушунтиришга ҳаракат қиладилар. *Плюрализм зояси тарихчининг дунёқарашидаги турличалик ва унинг методологик билимлари билан боғлиқликни илгари суради.*

Тарихда барча тарихчилар томонидан бирдек исботсиз қабул қилинадиган бирор-бир назария, ҳаттоки энг аҳамиятли ва энг долзарб тарихий тушунчалар ва категориялар борасида ҳам тарихчилар ўртасида ягона келишув мавжуд эмас. Шундан тарих фани методологиясидаги *полисемантлик* тушунчаси келиб чиқади. Буни эса айти бир тарихий воқеа ва ҳодиса ёки жараённинг турлича интерпретацияланиши билан тушуниш мумкин. Бу эса тарих фанини чуқурроқ англаш ва билиш имкониятини беради. Барча интерпретациялар ўзаро умумийлик касб этиб, ўтмиш воқеалари ва жараёнлар ҳақида мукамал тасаввурнинг яратилишига имкон беради. Бунинг асосий жиҳати шундаки, у кейинги тадқиқотлар учун

йўналишларни аниқлаб беради. Тадқиқотлар жараёнида аввалги тадқиқотларнинг хулосаларига аниқлик киритилади ва хулосалар мукамаллаштирилади ва илмийлиги ошрилади. Бу эса билиш жараёнининг тугалланмаслигини кўрсатади ва турли фикрлар тўқнашуви натижасида ишончлироқ хулосаларнинг чиқарилишига имкон беради.

2. Тарихий билиш тамойиллари. Билиш тамойиллари ва уларнинг регулятив функциялари.

Тарихий билиш тамойиллари деганда нималарни тушуниш ёки тушунтириш керак, деган савол тарихчилар ўртасида узоқ вақт мобайнида баҳс-мунозарага сабаб бўлиб келди. Мавжуд барча тамойиллардан тарих фанининг деярли ҳамма йўналишлари ва тармоқларида устувор тамойиллар сифатида фойдаланилади. Қуйида тарихчилар томонидан тадқиқотлар жараёнида кўпроқ қўлланиладиган ва нисбатан самаралироқ бўлган тамойиллар ҳақида сўз юритилади. Бироқ уларни умумий қабул қилинган тамойиллар деб қатъий фикр билдириш мумкин эмас. Ҳар бир тарихчи ўз тадқиқотлари жараёнида тадқиқот мазмунидан ва моҳиятидан келиб чиққан ҳолда тадқиқот натижаси учун самаралироқ бўлган тамойиллардан фойдаланиши мумкин.

Холислик (объективлик) тамойили. Мазкур тамойилга кўра тарихий воқелик объективдир, тарихий фактлар (далиллар) ва манбалар объектив мазмунга эга бўлиб, тарихий тафаккур ёрдамида объектив ҳақиқатга эришиш мумкиндир. Агар тарихчи бу тамойилга амал қилмаса, тарихий тадқиқотни амалга оширишидан самара бўлмайди ва хатоликка йўл қўйиши мумкин. Бу масалада дастлаб XIX асрда немис тарихчиси Л.Ранке тарихчиларга мурожаат қилиб, тарихни объектив (холисликка амал қилган ҳолда, холисона ёндашиб) ўрганишга чақирди. Унинг фикрича, “тарихчи ўтмишни тафтиш қилиб (айнан “суд қилиб”) келажак фойдаси учун замондошларни ўргатиш эмас”, балки фақатгина тарихий жараёнларни тадқиқот услубларидан фойдаланган ҳолда ва тарихчиларнинг танқидларига амал қилган ҳолда қандай бўлса шундайлигича кўрсатиб бериши керак. Бу амалга ошиши мураккаб бўлган идеал тадқиқот, бироқ уни тўлиқ равишда амалга оширишга ҳаракат қилиш тарихчи учун зарурдир”. Л.Ранкенинг Германиядаги касбдошлари унинг бу фикрларига қўшилмадилар ва тарихчи сиёсатдан четда туриши мумкин эмас, деган қарши фикр билдирдилар. Г.Трейчкенинг фикрича, “тарихчи “фақатгина қабрда ётганида” сиёсатдан (ёки сиёсий мансубликдан) ҳоли бўлиши мумкин”.

Детерминизм тамойили. Сабабийлик ғояси янги даврда ўрта асрлардаги Уйғониш даврига хос бўлган башоратчилик ғояси ва воқеаларнинг “тасодифийлиги” ғояси ўрнига пайдо бўлди. Сабабийлик тамойили француз ва немис маърифатпарварлари томонидан илгари сурилган. Улар *тарих - тартибсиз тасодифлардан иборат* деган ғояга қарши чиқдилар. Маърифатпарварларнинг *детерминизм тамойили* қатъий мазмунга эга бўлиб,

у тарихда тасодифлар бўлиши мумкин деган қарашларни буткул инкор қилиб хатоликка йўл қўйди. XIX асрда шаклланган эволюцион (тадрижийлик) услуби (позитивистлар ва марксистларнинг қарашларида) сабаб ва оқибатларнинг узлуксиз кетма-кетлигига асосланган эди.

Детерминизм тамойили тадқиқотчининг эътиборини тарихий ходисалар ва воқеаларнинг шартли равишда ўзаро бир-бирига боғлиқ равишда содир бўлишига қаратади. Бу тамойилга кўра барча воқеалар ва ходисалар ўзаро бир-бири билан боғлиқ равишда содир бўлади ва бир-бирига таъсир кўрсатади. Тарихчи тадқиқот жараёнида тарихий воқеалар ва ходисаларнинг сабаби – оқибатларига кўра алоқадорлигини, у ёки бу ходисаларнинг содир бўлишига туртки бўлган омилларни аниқлашга эътибор қаратиш талаб этилади. Бунда тизимли ёндашув ёрдамида тузилишдаги алоқадорлик ўрганилади.

Кўпгина тарихчилар ўз тадқиқотларида тарихий воқеаларнинг сабабини аниқлашга ҳаракат қиладилар ва бу тарихдаги заруриятлар ва қонуниятлар алоқадорлиги мавжудлигининг эътироф этилишидир. Бироқ бугунги кунгача тарихий тараққиёт қонуниятларининг мавжудлигини инкор этувчилар *детерминизм тамойилини* ҳам инкор қиладилар ва тарихий воқеаларнинг, ходисаларнинг тасодифий эканлигига урғу бериб, детерминизм (сабабийлик)

тамойили инсон эркинлиги омили билан мос келмаслигини кўрсатадилар. Тўғри, тарихда тасодифий ва олдиндан айтиб бўлмайдиган воқеалар ва ходисалар ҳам рўй бериши мумкин, инсон танлаш ҳуқуқига ҳам эга, бироқ у ўз олдига қўйган мақсадига эришиши учун имкон бермайдиган ёки мураккаблаштирадиган бошқа инсонлар ва жамиятдаги турли тизимлар билан тўқнаш келиши ёки муносабатга киришишини ҳам эътибордан четда қолдирмаслик керак.

Детерминизм тамойилига ишончсизликнинг асосий сабабларидан яна бири тарихдаги воқеаларнинг сабаб-оқибат алоқадорлигини очиб беришнинг мураккаблигидир. Камдан – кам ҳолларда тарихий воқеалар бир ёки икки сабаб билан боғлиқ бўлиши мумкин ва бунда бир қатор омилларни кўрсатиб бериш ва аниқлаш талаб этилади. Шу ўринда айтиш керакки, позитивистлар

“тенг ҳуқуқли” омиллар (иқтисодий, сиёсий, мафкуравий ва бошқалар) назариясини илгари сурганлар. Уларнинг таъкидлашича, бу омиллар тарихчи томонидан бирдек ўрганилиши керак (яъни тадқиқот жараёнида бу омилларнинг барчасига бирдек, тенг ва мутаносиб муносабатда бўлиш керак) ва тадқиқот жараёнида у ёки бу омилни бир-бирига нисбатан даражасини пасайтириши ёки биронтаси бошқасидан устун бўлиши ёки асосий ва ҳал этувчи омил сифатида кўрсатилиши мумкин эмас. Амалда эса позитивистлар тарихий тараққиётнинг содир бўлишини белгилаб берувчи омилларга мукамал омиллар сифатида ёндашганлар.

Аслида бу тушунчалар бирмунча мураккабдир. **Сабабларнинг** бир қанча **даражаслари** мавжуд. Масалан, икки давлат ўртасидаги муносабатлар билан боғлиқ (алоҳида) **конкрет, аниқ ва равшан, тушунарли сабаблар** (масалан, XIX асрнинг 60-йилларида Россия империясининг Қўқон хонлигига (кейинроқ Бухоро амирлиги ва Хива хонлигига) қарши уруш эълон қилиши ва уни босиб олиши) бўлса, иккинчидан **алоҳида махсус сабаблар** ҳам мавжуд (юқоридаги мисолдан келиб чиққан ҳолда айтиш мумкинки, XIX асрнинг ўрталари ва иккинчи ярмида Россия империяси ҳудудларининг кенгайтириб бориши сиёсати) бўлиб, шунингдек **умумий сабаблар** (масалан, Россия империясининг XIX асрда бошқа мустамлакачи мамлакатлар каби дунёни таъсир доираларига бўлиб олиш сиёсати) мавжуддир. Албатта юқорида айтиб ўтилганидек, иқтисодий, сиёсий, стратегик, психологик, мафкуравий ва бошқа сабаблар бу жараёнларнинг содир бўлишида омил (сабаб) бўлиши мумкин. Шундан келиб чиққан ҳолда тарихчилар тарихий жараёнларнинг келиб чиқиши ва содир бўлиши жараёнларини ўрганар эканлар, бир омил ёки сабабни асосий омил ёки сабаб сифатида кўрсатмайдилар (ёки асосланмайдилар), балки бир қанча омиллар (сабаблар) ёки айни вақтда бир гуруҳ сабаблар ва омилларга асосланадилар, шу сабабли бир тарихий воқеа ва жараёнлар юзасидан тадқиқот олиб борган тадқиқотчиларнинг фикрлари тадқиқот учун омил бўлган асосий сабаблардан келиб чиққан ҳолда турлича бўлиши (бирида сиёсий жараёнларга асосий эътибор қаратилган кенгроқ таҳлил этилган бўлса, бошқасида иқтисодий, яна бирида ижтимоий ва маданий ва ҳ.к.) мумкин.

Тарихий жараёнларнинг сабабларини аниқлаш борасидаги давлатлар ўртасидаги муносабатлардан ҳам мураккаброқ бўлган ҳолатлар бу энг машҳур давлат ва жамоат арбобларининг ҳатти-ҳаракатлари ва фаолиятларининг сабабларини аниқлаш жараёнидир. Чунки тарихнинг боришидаги айрим ҳолатларга маълум даражада таъсир ўтказиши мумкин бўлган бундай арбобларнинг ўзларига ҳам у ёки бу омиллар таъсир ўтказиб

туради. Шу сабабли ҳам тарихда бирон-бир тарихий шахснинг фаолиятини ўрганиш энг мураккаб жараёнлардан бири саналади. Бундай ҳолатларда ҳам тарихчиларнинг фикрлари бир-биридан фарқланиши мумкин.

Юқоридагиларга хулоса қилиб айтиш мумкинки, тарихий воқеликни аниқлашда унинг сабаблари ва оқибатлари ўртасидаги боғлиқликни аниқлаш тарихий жараёнларни тушунтириб беришнинг энг асосий воситаси саналган. У жуда мураккаб тушунча бўлиб, бугунги кунгача тарихий муаммоларда унинг моҳиятини тугал маънода ва мукамал даражада таърифлаш имкони бўлмаган. **Постмодернистлар** детерминизм тамойилини катъий равишда инкор қиладилар ва тарихга узуқ-юлуқ, бир-бири билан боғланмаган тарқок жараёнлар сифатида муносабатда бўлиб, тарихчилар бундай тарзда кечувчи жараёнлар ва уларнинг моҳиятини ҳеч қачон англай олмайдилар, деган ғоя билан муносабатда бўладилар. Бироқ бундай қарашлар тарихчилар томонидан ҳеч қачон маъқулланмаган.

Тарихийлик тамойили. Тарихийлик тамойилининг шаклланиши ва таракқий этиб боришига бир қатор мутафаккирлар ўз хиссаларини кўшганлар, бироқ уларнинг орасида асосий фикрлар немис “ҳуқуқ тарихи мактаби” вакиллари, француз реставрацияси даври тарихчилари ва Г.Гегель томонидан билдирилган.

Г.Гегелнинг тарихийлик тамойилининг ривожланишига кўшган ҳиссаси **диалектик услубни** асослаб берганлигида эди.

Тарихийлик тамойилига қўйиладиган асосий талаблар ҳақида сўз юритганда қуйидагиларни алоҳида кўрсатиб ўтиш керак:

- ходисалар ўртасидаги ўзаро алоқадорлик ва уларнинг келиб чиқиши ҳамда рўй беришидаги умумий боғлиқлик ва келиб чиқиш сабабларидаги ўзаро алоқадорликни аниқлаш;

- ходисаларнинг содир бўлиши босқичларидаги ўзаро алоқадорлик, бир ходиса ёки жараённинг иккинчи ходиса ёки жараённинг келиб чиқишидаги таъсирини ўрганиш ва аниқлаш;

- барча ходисалар ва жараёнларни ўрганишда уларга тарихийлик нуқтаи-назаридан келиб чиққан ҳолда ёндашиш;

- ходисалар ўртасидаги алоқадорликни аниқлашда жараёнларнинг тарихий аҳамиятини кўрсатиб бериш.

Бу ҳозирги тарихийлик тамойили ва услубларининг асосий мазмунини ташкил этади.

Тизимлилик тамойили. XX асрга келиб барча фанлар тадқиқотларида **тизимлилик услубидан** фойдаланиш асосий ўрин тутиб бора бошлади, бунда тадқиқот объектига сабабийлик ва вазифавий алоқадорлиги хусусиятларидан

келиб чиққан ҳолда мураккаб тузилмали тизим сифатида қаралди. М.А.Барг томонидан фанга *тизимлар* (системалар) ва *тузилишлар* (структуралар), *тизимлар таркиблари* (подсистема) ҳақидаги тушунчалар киритилди. *Тузилиш* – бир тизимни ташкил этувчи ҳодисалар алоқадорлиги ва уларни бир тартибга солиш шакллари бўлиб, у тарихчи эътиборидан яширин ҳолда бўлади. Шу ўринда мазкур тарихчи томонидан “*тузилиши ва жараён*” тушунчаси ҳам илгари сурилади, бунда *тузилиш* ўзгармас ва барқарорлик ҳолат сифатида, *жараён* эса ўзгарувчан ва беқарор, доимий ҳаракатдаги ҳолат ва улар бир – бирини тўлдириб келади деб кўрсатилади.

3. Шарқ тарихнавислигининг ўзига хослиги.

Олимлар ва тарихчиларнинг тарих ва тарих фани, тарих илмий ҳақида келтириб ўтган фикрларидан ҳам англаш мумкинки, Шарқ, хусусан Ўрта Осиёда ҳам қадимдан тарих фани соҳаларига эътибор кучли бўлган ва айни вақтда тарихнавислар фақатгина тарихий жараёнларни тавсифлаш, манбаларни таҳлил этиш кабилар билан чекланиб қолмасдан тарих ва тарих фани ҳақида, уни қандай ёзиш ёки таҳлил қилиш кераклиги каби масалалар юзасидан ҳам ўзларининг фалсафий фикрларини кўрсатиб ўтганлар. Шулардан келиб чиққан ҳолда айтиш мумкинки, Шарқ тарихнавислиги билан кенгроқ танишар эканмиз, унда ҳам тарихни ёритишда ўзига хос тарзда шаклланган *фалсафий ёндашувларни* ёки *услубларни* кузатишимиз мумкин.

Биринчидан, тарихни ёритишда тарихий жараёнларнинг энг аввало бутун борлиқ билан боғлаган ҳолда ёритилиши. Яъни, ибтидо – яралиш-воқелик. Бу анъананинг бугунги методологик қарашлар нуктаи-назаридан икки томонлама мазмунга эгаллигини пайқаш қийин эмас. *Биринчи томони* шундаки, бунда бирор-бир тарихий воқеа ёки асар яратилар экан, аввало оламнинг пайдо бўлиши, инсоннинг яралиши ва ёритилаётган воқеагача бўлган давр мобайнидаги асосий илоҳий воқеалар ва жараёнларнинг эслатиб ўтилишига алоҳида эътибор берилган ва аксарият тарихчилар бу анъанага риоя қилганлар. Бу ёндашувнинг *иккинчи томони* Августин қарашлари асосидаги *илоҳий тарих фалсафасини* эслатсада, бироқ айнан уни акс эттирмайди. Чунки шарқ тарихнавислигида тарихни илоҳий жараёнларни акс эттириш билан бирга унга боғланган ҳолда давом эттирилсада, бироқ тарихий жараёнларнинг ўзи айнан диний нуктаи-назардан эмас, балки ўз ҳолича, яъни воқеликни ёритиб берувчи далилий ва манбавий асосларга таянган ҳолда яратилганлиги билан Августин қарашларидан кескин фарқланади. Бунда дин тарихи ва диний тарих масалаларининг алоҳида

йўналиш эканлигини ҳам унутмаслик лозим. Эътиборли томони шундаки, инсон ва табиат, одам ва олам ўртасидаги муносабатлар ва ўзаро боғлиқлик илк маротаба дунёвий фан нуқтаи-назаридан айнан шарқда, Абу Райхон Беруний томонидан тадқиқ этилган.

Иккинчидан, шарқ тарихнавислигида тарихий воқеаларни ёритишда *даврийликка асосланган ҳолда ёндашув*, яъни исломгача, арабларгача, халифаликлар, амирликлар, подшоликлар, хонликлар, сулолалар каби алоҳида ҳодисаларга асосланган ҳолда тарихни ёритиш ҳам устувор йўналишлардан бири ҳисобланган. Бунда асосий воқелик подшоларнинг фаолияти ва бошқаруви жараёнлари атрофида шакллантирилганлигини кузатиш мумкин. Бунда подшоликларнинг вужудга келиши ва сиёсий тарихи, дипломатик алоқалар жараёнлари ва давлатларнинг инқирозлари асосий диққат марказида тугилган. Ўша даврдаги маънавий ва маданий, иқтисодий тараққиёт ёки инқироз ҳолатлари айнан шу давр ҳукмдорлари фаолияти билан боғланади. Бундай тарихий ёндашувда тарихий воқеликнинг акс эттирилиши асосан даврий ёки ҳудудий жиҳатдан чегараланган ва воқеаларнинг бутун моҳияти ва кўлами билан тасаввур қилиш имкониятини чеклаган. Бундай ёндашув Д.Юмнинг “тарих предметини буюк империяларнинг вужудга келиши, ривожланиши ва инқирози ташкил этади”, Э.Гиббоннинг “тарих урушлар тарихи ва жамиятни бошқариш ишларидан иборат”, Л.Ранкенинг “тарих бу дипломатик муносабатлардир” каби фикрларига турли даражада мос келади. Хатто бу борада машҳур ёзувчи Ф.Вольтер кинояли равишда “ҳар томонда фақат қироллар тарихини кўриш мумкин, мен эса одамлар тарихини ёзмокчиман” деган сўзларни айтиб ўтган эди.

Учинчидан, шарқ тарихнавислигида *ахлоқий ва маънавий мезонлардан келиб чиққан ҳолда тарихий воқеликни ҳаққоний ва қандай бўлса шундайлигича талқин қилиш* ҳам устувор ёндашувлардан бири ҳисобланади. Айрим тарихчилар ўзларидан олдин содир бўлган воқеаларни аввал ёзиб қолдирилган асарлар асосида кўрсатиб бераётганлигини ва бунда ўзларидан бирор – бир қўшимчалар қўшишга журъат этмаганликларини, яъни ўзларидан кейинги авлод учун исботланмаган ва тасдиқланмаган маълумотларни ўз китобларида қайд этишга журъат этмаганликларини алоҳида қайд этиб ўтганлар. Бундай қайдлар ҳамма тарихчилар томонидан эътироф этиб қолдирилмаган бўлсада, бироқ асарларни ўқиш жараёнида шундай руҳиятни сезиш мумкин.

Тўртинчидан, шарқ тарихнавислигида тарихий воқеаларни ёритишда *ижтимоий мансублик омили* ҳам учрайдики, бу айрим ҳолатларда тарихий

воқеликни бир томонлама ёки чекланган ва чегараланган ҳолда ёритилишига олиб келган. Бундай ҳолатлар аксарият ҳолларда асарлар муаллифларининг ҳукмдор таъсирида бўлганликлари ёки ундан жабрланганликлари билан хусусиятланади ва кўп ҳолатларда муболағали ва ҳақиқатга тўғри келмайдиган маълумотлар билан воқеликни тавсифлашга уриниш кўзга ташланади. Бундай ҳолатларни тарихнавислик билан бир вақтда шеърят ва адабиёт соҳларида ҳам кузатиш мумкин. Албатта тарихни ёритишга бундай ёндашув асл воқеликни тасаввур этишга имкон бермайди ёки уни чеклайди ва чалғитади. Тарих тадқиқотига бундай ёднашувни шартли равишда *тарихий-бадий йўналиши* сифатида баҳолаб, унда тарихий далилларга асосланилган бадий баён услубини етакчи деб ҳисоблаш мумкин. Бундай ёндашувнинг энг эътиборли томони шундаки, бунда муаллифлар *ўзларига маъқул бўлган жараённи ёки ҳодисани мутлақ ҳақиқат* деб ҳисоблайдилар, айнан ана шундай хулоса чиқариш тарихийлик ва ҳаққонийликка путур етказилади.

Бешинчидан, шарқ тарихнавислиги ва тарих фалсафасида инсон ҳаётидаги, турмушидаги ахлоқий меёрлар ва маънавий тамойилларга олий даражадаги қадриятлар сифатида ёндашув ҳам етакчи хусусиятлардан биридир. Бу йўналишнинг асосчиси Абу Райхон Беруний ҳисобланади. Бунда тарихни ёритишда аниқлаб бўлмайдиган далилларни айнан юқорида қайд этилган хусусиятларга бирламчи сифатида ёндашиб хулосалар чиқаришга даъват этади.

Олтинчидан, шарқ тарих тафаккурида тарихни *Олам асослари сабабиятини аниқ излайдиган фан* сифатида ҳам ёндашилади ва тарихга воқеалар ва уларнинг сабаблари ҳақидаги чуқур илм сифатида ёндашилади. Бундай ёндашув асосчиси Ибн Халдун ҳисобланиб, у тарихий воқеликни фалсафий тафаккур ёрдамида идрок қилиш, фалсафий фикрлар, хулосалар чиқаришга даъват қилиб, тарихни фалсафий фанлар қаторига қўшади. Ибн Халдун тарихнинг мазмуни ҳақида мулоҳаза юритар экан, уни, инсон ҳаётининг мазмуни каби, тарих тугаганидан кейингина аниқлаш мумкинлигини қайд этади. Аммо, шунга қарамай, тарихнинг мазмуни ҳақида эркинлик, ижод тушунчаларига таяниб сўз юритиш мумкин, деб ҳисоблайди. Тарихнинг ҳаракатида Ибн Халдун объективлашувнинг инсон устидан ҳукмини камайтирадиган, унинг эркинлиги ва ижодининг тантанасини қарор топтирадиган жараёнларни аниқлашга ҳаракат қилади.

Еттинчидан, шарқ тарихчилигида *адолат устуворлиги, тарих ҳақиқати* ҳамиша бош мезон бўлиши, ҳар қандай воқеа ва ҳодисанинг таҳлилида тўғри муносабат (позиция) танлаш, хулосалар чиқаришга одиллик билан

ёндашишни устувор деб ҳисоблайдилар. Бундай қарашлар Беруний ва Ибн Халдун, Абулғози, Баёнийларнинг қарашларида етакчи ёндашувлардан биридир.

4. Абу Райҳон Берунийнинг тарихий илмий қарашлари. Шарқ тарих фалсафаси ва унда тарихий талқиннинг фалсафий ёндашувлари.

Шарқ тарихчилари орасида **Абу Райҳон Беруний** (973-1048 йй) алоҳида ўрин тутади. У турли мазмунда, жумладан фалсафий, географик, этнографик, жумладан тарих соҳаларига оид 150 дан ортиқ асарлар ёзиб қолдирган. Мутафаккирнинг 152 асаридан 15 таси бевосита тарих илмига бағишланган. Айниқса тарих тўғрисидаги чуқур билимларини ўз ичига олган “*Осор ул-боқия ан ал-қурун ал-ҳолия*” (“Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар”) ҳамда “*Ҳиндистон*” ёки “*Китоб таҳқиқ молил-Ҳинд мин манқула фи-л-ақл вал-марзума*” (“Ҳиндларнинг ақлга сиғадиган ва сиғмайдиган таълимотларининг тадқиқ этиш”) ва “*Китоб ул-мусаммара фи ахбори Хоразм*” (“Хоразм ҳақидаги ахборотлар ҳақида суҳбатлар”) номли асарлари билан жаҳон тарих фани ва маданият тарихига катта ҳисса қўшди.

Абу Райҳон Беруний асарлари орасида “Осор ул-боқия” асари алоҳида муҳим аҳамият касб этиб, асарда қадимги Ўрта Осиё, Юнон, Эрон, Ҳинд, насроний, яҳудий ва бошқа халқларнинг исломиятгача бўлган тарихи, урф-одатлари, байрамлари ва асосан вақтни ҳисоблаш таквим-хронология тўғрисида мукаммал маълумот берилган. Берунийнинг Хоразм тарихига оид асари юқорида зикр этилган номдан ташқари, яна “Тарихи Хоразм” ва “Машоҳири Хоразм” (“Хоразмнинг машҳур кишилари”) номлари билан ҳам машҳур бўлиб, унинг айрим лавҳалари – парчалари Абулфазл Байҳақийнинг 1056 йили ёзиб тамомланган “Тарихи Байҳақ” ва Ёқут Ҳамавийнинг “Мўжам ул-булдон” асарларида сақланиб қолган. Берунийнинг “Китоб фи ахборот ал-мубаййизот вал-каромита” (“Оқ кийимлилар ва карматларнинг хабарлари ҳақида китоб”) асари ҳам тарих илми учун алоҳида қийматга эга. Унда ўша замонларда Ўрта Осиёда кенг тарқалган ижтимоий ҳаракат – карматлар ҳаракати ҳақида диққатга сазовор маълумотлар бор.

Абу Райҳон Берунийнинг тарих баёнида воқеаларнинг аниқ ва ишонарли тарзда, ихтилофлардан ҳоли ҳамда ҳаққоний тавсифланиши ва талқин қилинишига алоҳида эътибор қаратилади. Айниқса тарихнинг бузиб кўрсатилишини маъқулламайди⁹.

Шарқ тарихнависи намоёндалари ва уларнинг асарларининг айрим тафсилотлари билан танишар эканмиз, асосан юртимиз заминида яшаб ижод

⁹ Тарих фалсафасининг назарий асослари. 79-б.

этган ва бебаҳо тарих асарлари яратган тарихчиларимизнинг асарларида бугунги жаҳон тарих фани методологиясидаги мавжуд бир қатор фалсафий мактабларининг тарих фани соҳасидаги ёндашувлари ва қарашлари турли кўринишда ва турли мазмунда бундан бир неча асрлар аввалроқ шарқ тарихнавислигида амалда бўлганлигини кўриш мумкин. Шарқ тарих фалсафасининг шаклланиши юқоридаги хусусиятлар атрофида юзага келган ва шаклланиб борган. Бироқ юқорида қайд этилган фикрлар шарқ тарих фалсафасининг бутун моҳияти ва мазмунини очиб бера олмайдики, бу борада ҳали яна кўплаб чуқур илмий изланишлар ва тадқиқотлар олиб борилиши керак.

Назорат саволлари:

1. Билишнинг субъекти нима?
2. Билиш субъектининг фаоллиги нима?
3. Обьективлик тамойилини шарҳлаб беринг.
4. XX асрда обьективлик тамойилига хужум қандай тушунча?
5. Сабабийлик тамойилини тушунтириб беринг.
6. Тасодифлар, тартибсизликлар, тарихий воқеаларнинг сабаблари тушунчаларининг мазмуни?
7. Сабаб ва оқибат алоқаларини очишнинг мураккаблиги нима?
8. Тарихийлик тамойилини тушунтириб беринг
9. Диалектик услуб қандай услуб?
10. Тарихни материалистик тушунишнинг моҳияти?
11. Тузилиш ва жараён тушунчалари?
12. Тарихнинг фан ёки санъат эканлиги борасидаги қарашлар ҳақидаги фикрингиз?
13. Ижтимоий ва табиий фанлар услубларининг ўзаро боғлиқлиги қандай ҳолатларда кўринади?
14. Тадқиқот объектининг ўзига хослиги?
15. Билишнинг ретроспектив характери деганда нимани тушунаси?
16. Икки қарра субъектланган билим нима?
17. Фикрлар хилма-хиллигининг аҳамияти?
18. Тарих фанининг комплекс характерлиги нималарда акс этади?

Адабиётлар

1. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Тошкент, 1998.
2. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. –Тошкент., 2008.
3. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажакимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қураимиз. - Тошкент, Ўзбекистон, 2017. - 488 б.

4. Мирзиёев Ш.М. Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. - Тошкент, Ўзбекистон, 2016. - 56 б.
5. Alimova D.A., Ithomov Z.A. Tarix fani metodologiyasi. –Toshkent : «O'zbekiston faylasuflari mikkiy jamiyati». 2018.
6. Ithomov Z. Tarix fani metodologiyasi (tarixiy bilish, tarixiy ong va tarixiy хотира). Nizomiy nomidagi TDPU, 2015 у
7. Бориснёв С.В. Современные проблемы теории и методологии исторического исследования // cyberleninka.ru
8. Баринава Е.П., Иполлитов Г.М., Бобкова Е.Ю. Основы теории и методологии исторической науки: Учебное пособие в схемах. 2010.
9. Илхомов З.А. Тарих фани методологияси. Тошкент, ТДПУ ризографи. 2013.
10. Илхомов З.А., Р.Мулладжанова Замонавий тарих фанининг айрим назарий масалалари (концепциялар, назариялар ва илмий қарашлар). Тарих фани методологияси ва тарих таълимининг долзарб муаммолари. Республика илмий амалий конференцияси материаллари. Навоий ш. НавДПИ. 2019. 31-34-бб
11. Карпов С.П. Историческая наука и историческое образование в современном информационном пространстве: тупики и перспективы. www.hist.msu.ru
12. Репина Л.П. История исторического знания: пособие для вузов. 2-е изд., М.: Дрофа, 2006.
13. Абу Райхон Беруний. 100 ҳикмат. Т. "Фан". 1993.
14. Абу Райхон Беруний. Танланган асарлар. . Қадимги халқлардан қолган ёдгорликлар. Т.Фан. 1968.
15. Абу Райхон Беруний. Танланган асарлар. . Ҳиндистон. Т.Фан. 1968.
16. Абулғози Баходирхон. "Шажараи турк". Т. "Чўлпон" 1992.
17. Аристотель. Сочинения: В 4 т. М., 1984. Т. 4.
18. Мирзо Улуғбек. Тўрт улус тарихи. Т.: "Чўлпон". 1993. 4-б.
19. Мулло Олим Маҳдумқожа. Тарихи Туркистон. Т. 2010.
20. Муҳаммад Юсуф Баёний "Шажараи Хоразмшохий". Т. Мерос. 1991.
21. Ковальченко Д.И. Методы исторического исследования. М.Наука. 2003.
22. Ковальченко И.Д. Методы исторического исследования. М., «Наука», 1987.
23. Темур тузуклари Тошкент., Ғ.Фулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1997.
24. Шарафиддин Али Яздий. Зафарнома. Т.: Камалак, 1994

3-МАВЗУ. ТАРИХИЙ МАНБАЛАР ВА ТАРИХИЙ ДАЛИЛ. ДАЛИЛ ВА УНИНГ ИЛМИЙ-ТАҲЛИЛИЙ МАСАЛАЛАРИГА ОИД АЙРИМ ИЛМИЙ-НАЗАРИЙ ҚАРАШЛАР.

Режа:

1. Тарихий манба, ахборот ва унинг хусусиятлари. Ахборотнинг назарий манба сифатидаги ўрни.

2. Манба ахборот ташувчи. Яққол ва яширин ахборот. Белгиланган ва белгиланмаган ахборот. Ахборотнинг етишиш ва етишмаслик муаммоси.

3. Тарихий далил ва унинг интерпретацияси. Далил. Тушунча тўғрисидаги баҳслар. Тарихий далил тизими, тарихга таъсир этиш омиллари ва моҳияти.

Таянч тушунчалар: *Ахборот, манба, яққол ва яширин ахборот, белгиланган ва белгиланмаган ахборот, ахборотнинг етишиши ва етишмаслиги, илк манба, биринчи ахборот, асосий манбалар, қўшимча манбалар, тарихчининг манбалардан ташқари билими.*

1. Тарихий манба, ахборот ва унинг хусусиятлари. Ахборотнинг назарий манба сифатидаги ўрни.

Тарихчи бугунги кунгача етиб келган манбаларга асосланган ҳолда ўтмишни тасвирлаб, унинг айрим кўринишларини “тиклаб” беради. Агар тарихий манбашунослик курсида манбашуносликнинг турлари, классификацияси, уларни таҳлил қилишнинг танқидий усуллари ўқитилса, тарих фани методологияси курсида эса тарихий манбаларнинг назарий асослари муаммолари, унинг табиати, репрезентатив имкониятлари, манбаларнинг тадқиқотлардаги билиш вазифалари ўрганилади.

Тарихий манба тушунчаси тарих фанлари орасида алоҳида, муҳим аҳамиятга эга тушунчалардан саналади. Манба ўтмиш ҳақида хабар (гувоҳлик) бериб, ўтмиш тарихий жараёнларни ўрганишда хоҳ ёзма шаклда, хоҳ ашёвий (маросимлар, суратлар, белгилар, урф-одатлар ва бошқалар) кўринишда энг асосий ва муҳим омиллардан саналади. Тарихчиларнинг умумий эътироф этишича, тарихий манбаларсиз тарихий тадқиқотларни амалга ошириш мумкин эмас.

Манбалардаги ахборотга асосан тарихчи ўтмиш қиёфасини (тарихий жараёнларни, ҳодисаларни, воқеаларни, шахслар ва улар билан боғлиқ жараёнлар ҳақидаги маълумотлар кабиларни) шакллантиради. Кўп ҳолларда

Ўтмиш манзарасининг акс эттирилиши тарихчи томонидан танлаб олинган манбаларга, уларнинг илмий ва ахборот салоҳиятига боғлиқ бўлади.

Турли даврларда тарихий манбаларга турлича баҳо берилганлигини кузатиш мумкин. Масалан, XIX аср тарихчи позитивистлари асосан манбаларнинг расмийлиги даражасига (қонуний актлар, дипломатик мазмундаги ҳужжатлар, ҳуқуқий ҳужжатлар кабилар) асосий эътибор қаратганлар ва бундай манбалар тарихий жараёнларни энг тўлақонли ва ишончли акс эттиради деб ҳисоблаганлар.¹⁰

XIX асрнинг биринчи ярмидаги “классик манбашунослик”да (Б.Нибур, Л.Ранке) манбаларга ўтмишнинг ҳақиқий гувоҳи сифатида муносабатда бўлинган. Бунда тарихчи томонидан манбаларда келтирилган маълумотларни тавсифлаш билангина чекланган билан ва тарихчининг ижодий фикрлаши ва тафаккурига эътибор қаратилмаган ёки етарли баҳо берилмаган. Тарихчилар тор доирадаги манбалардаги маълумотлар билан чекланган ҳолда тадқиқотларда асосий урғуни манбалардаги ҳужжатларга қаратилган.

Позитивистлар тарихни “ижобий” фанлар қаторига кўтариш мақсадида ҳаракат қилиб, тарихчидан ҳужжатлар ичидаги далилларни ажратиш олишни асосий вазифа сифатида кўрсатдилар. Манбаларнинг таҳлили методларини яратиш долзарб вазифалардан бирига айланиб, фалсафий масалалар “четга суриб” кўйилди. “Манба” ибораси ўрнига инсонларнинг фаолияти ва фикр-қарашлари натижасида юзага келган “из” ибораси қўлланила бошланди. Бунда фаолият эътибордан четда қолиб, ҳиссиётлар ва фикрларнинг **акси** ҳақида гапирила бошланди, натижада тарихчи тадқиқот жараёнида манба муаллифининг фикрлари билангина чекланиб қолиб, унинг таассуротларини қайтадан шакллантира бошлади. Позитивистлар манбаларнинг бирламчилигини тарихчининг тафаккури ва фикрлашидан устун қўйдилар, “ҳужжат йўқ бўлса, тарих ҳам мавжуд эмас” ғоясини илгари сура бошладилар. Назарияга етарли баҳо берилмаслиги **эмпиризм**га олиб келди, тарихчига фактларнинг қайд этувчиси деб қаралди. Ҳужжатлар эса ўтмиш ҳақида реал объектив маълумот берувчи манба ҳисобланди.

XIX асрнинг охирига келиб фандаги мавжуд вазият ўзгарди. Манбалар ва реал воқелик ўртасидаги, тарихчининг манбаларга бўлган муносабати аввалги даврларга қараганда бирмунча мураккаблашди. Бу вақтга келиб тарихчилар ҳеч қандай факт ёки далил манбаларда тайёр ҳолда учрамаслиги ва мавжуд бўлмаслигини тушуниб етдилар. “Далилга сиғиниш” ва “ҳужжатларга сажда қилиш”ни танқид қила бошладилар. **Манбалар ва далилларга муносабатнинг бу тарзда ўзгариши эса манбаларнинг**

¹⁰ История исторического знания. 32-б.

объективлигини шубҳа остида қолдира бошлади. Кўпгина тарихчилар ва хатто файласуфлар ҳам манбаларнинг таҳлили жараёнида ижодий ёндашув зарурлигини тан ола бошладилар. Манбаларни чуқурроқ ўрганиш кўпроқ маълумот олиш имконини бера бошлади. Бироқ энди бу ҳолатда, яъни “далилларнинг илоҳийлаштирилиши”ни танқид қилиш жараёнида тарихчилар иккинчи бошқа бир муаммога, яъни энди тарихчининг фикрларини “илоҳийлаштирилиши” ва аксинча манбалардаги объективлик хусусиятининг инкор қилинишига олиб келди. Манба мазмунининг тарихчи тафаккуридан келиб чиққан ҳолдаги боғлиқлик ҳақида таъкидлана бошланди. Бу йўналиш тарих фалсафасининг “танқидий” йўналиши ҳисобланади. Б.Кроче тарихий манбалар тарихчининг тафаккури ва онгидан ташқарида мавжуд бўлмайди, деб ҳисоблади. Тарихчининг фикрларисиз ҳужжатлар ўликдир, амалда тарихий манба тарихий онг ичида, унинг таркибига айланиб кетади. Бироқ, Б.Кроче фикрининг тарафдорлари тарихий манбанинг объектив мазмунини инкор қилган ҳолда уни тарихчининг фикрига ва тафаккурига боғлиқ қилиб қўйдилар.

Англиялик тарихчи А.Марру позитивистларнинг тарихчини фактларнинг қайд этувчиси сифатида берган баҳосига кескин қарши чиқиб, тарих билиш субъектининг, тарихчининг ижодий меҳнати маҳсули, деб баҳо берди. Бироқ бу фикри билан у ҳам хатоликка йўл қўйди, яъни тарихчи манбани яратади, деб айтган фикрини кўпгина тарихчилар инкор қилдилар.

Э.Карр тадқиқотларда тарихчининг ўрнини бўрттиришга қарши чиқиб, бу объектив хулосалар чиқарилишини шубҳа остига қўяди, деб фикр билдирди.

XX аср француз тарихчиси Люсьен Февр манбалар ҳақида сўз юритиб, қўйидагиларни таъкидлаб ўтади: - “Тарих, шубҳасиз ёзма манбалар асосида яратилади. Қачонки улар мавжуд бўлса. Бироқ тарих ёзма манбаларсиз ҳам яратилиши мумкин, қачонки улар мавжуд бўлмаса. Қачонки керакли гул бўлмаса, асал бошқа мавжуд гуллардан ҳам йиғилиши мумкин. Шу каби тарихчи ҳам бошқа манбалардан маълумот олиши мумкинки, булар сўз ёки белгилар, манзара ёки тасвир, Ой тутилиши ёки бўйинчанинг шакли, тошлар, металл ёки геологик текширувлар, қўйингки, инсонга ва унинг фаолиятига тааллуқли бўлган барча нарсалар бўлиши мумкин”.¹¹

Тарихчининг манбадан қандай ахборот олиши унинг мазкур манба юзасидан амалга ошириётган тадқиқоти олдига қўйилган саволлардан келиб чиққан ҳолда амалга оширилади. Манба ҳеч қачон “ўзи ҳақида ўзи гапирмайди”, бироқ айни вақтда манбанинг ўзи ҳақидаги маълумотларни

¹¹ Февр Л. Бой за историю. М, 1991. 22-б.

айнан ўша манбанинг ўзидан ҳам олиниши мумкин. Бироқ бу маълумотлар айнан шу манба ёки унинг муаллифи (муаллифлари) га тааллуқли бўлган ҳолда, тадқиқот муаммосига алоқадор бўлмаслиги мумкин.

Инглиз тарихчиси ва файласуфи Р.Коллингвуднинг фикрича, “дунёдаги барча нарсалар у ёки бу ҳақдаги муайян маълумотларни ўзи акс эттиради”.¹² Бироқ шу ўринда таъкидлаб ўтиш керакки, бу нарсалар қачонки тарихчи томонидан унга аниқ бир “савол” берилган тақдирдагина “гувоҳга” айлана олиши мумкин.

Айрим тарихчилар эса манбани ижтимоий фаолият маҳсули ҳамда объектив тарихий воқелик аксининг шакли деб ҳисобладилар. Уларнинг фикрича манбалар ижтимоий ҳодиса бўлиб, уларда ижтимоий муносабатлар акс этади, манбанинг ўзи эса объектив воқеликнинг субъектив образ (сиймоси, қиёфаси, шакли) дир. Бу нуқтаи-назар тарафдорларининг эътироф этишича, манба тарихчига боғлиқ бўлмаган ҳолда мавжуд бўлади, фақатгина манбанинг билиш жараёнига жалб этилиши тарихчига боғлиқдир. Тарихчи манбани яратмайди, балки ундан маълумотларни ажратиб олади.

Н.Жўраевнинг фикрича, тарихий манбани ўрганиш, унинг асосли ёки асосли эмаслигини аниқлаш тарихий тадқиқот учун алоҳида масъулиятли жараёндир. Чунки тарихий манбани яратганлар, турли ҳужжатларни битганлар ёки тўплаганлар ўз манфаатлари доирасида, ўз мақсадлари ва қизиқишлари чегарасида далил тўплайдилар. Барча инсонга хос бўлган бундай иллат, жумладан тарихчиларни ҳам истисно этмайди.¹³

2. Манба ахборот ташувчи. Яққол ва яширин ахборот. Белгиланган ва белгиланмаган ахборот. Ахборотнинг етишиш ва етишмаслик муаммоси.

Манба тарихчига ўта зарур бўлган ахборот ташувчидир. Кўп ҳолларда манбалардан олинаётган маълумотлар тарихчини қониқтирмайди. Бундай ҳолатлар тадқиқотчи ва тарихнавис ёки манба муаллифининг мақсадлари бир-бирига мос келмаганда, шунингдек тадқиқотчи учун зарур маълумотлар манбада мавжуд бўлмаганда юзага келади. Бундай ҳолатда тарихчи ёки тадқиқотчи томонидан бошқа манбалар тадқиқот учун жалб этилиб, маълумотларнинг етарли, асосли ва ишончли бўлиши таъминланишига ҳаракат қилинади. Манбалар ижтимоий маълумотлар ва ахборотлар

¹² Коллингвуд Р. Идея истории. Автобиография. М., 1980. 235-б.

¹³ Тарих фалсафасининг назарий асослари. 81-б.

ташувчиси бўлганлиги учун бунда ахборот ҳақидаги билимларни қўллаш ўринлидир.

И.Ковальченконинг фикрича ахборот – дунёда содир бўлган турли ҳодисаларнинг тасвиридир. Ахборотнинг доимий алмашинуви жамият ҳаёти ва инсон ҳаётини изга солиб турилишининг асосий шартларидан биридир.

Ахборот очик ифодаланган ва яширин ҳолатда (кейингиси кўп учрайди) бўлади. Ахборот белгилар орқали, кўп ҳолларда тил (ёзув) тизимлари орқали ифода этилиши, айти вақтда эса сақланиши ва етказиб берилиши мумкин. Объектив маълумотларнинг қўлга киритилиши субъектнинг билиш хусусиятлари, идрок эта олиш лаёқатига боғлиқ ҳолда ҳамда қўлланилаётган тадқиқот методларининг самарасига боғлиқ равишда чекланиши мумкин. Айрим ҳолларда бузилган, нотўғри талқин этилган ва хато маълумотларни ҳам олиш мумкин.

Ахборот қайд этилган ва қайд этилмаган (оғзаки) бўлиши мумкин. Турли нарсаларга (тош, чарм(пергамент), ёғоч, сопол, қоғоз ва бошқ) қайд этилган маълумотлар албатта оғзаки маълумотларга нисбатан ишончлироқ бўлиши табиий. Маълумот қанча кўп бўлса, шунча яхши, бироқ муҳим бўлмаган ва аҳамияти кам бўлган маълумотлар тадқиқотчи томонидан аниқланиб, уларни асосий маълумотлардан ажратиб қўйиш мақсадга мувофиқдир. Бундан ахборотнинг етарлилиги масаласи келиб чиқади ва буларнинг ҳаммаси манбаларнинг таҳлили ва тадқиқоти жараёнида эътиборга олиниши лозим.

И.Ковальченконинг таъкидлашича, манбанинг юзага келиш жараёнининг ўзи ахборотлашиш ва ахборотлаштириш жараёнидир. Манбанинг яратувчиси ёки тарихнавис манбани ёзиш жараёнида аниқ мақсадни қўяди ва бир қатор вазифаларни амалга оширади. Манба муаллифининг ўзи воқеликнинг бир қисмидир. Яхши ёки ёмон манбалар бўлмайди, булар тадқиқотчининг таҳлилга ёндашуви ва қўллаётган тадқиқот методларининг самарадорлигига боғлиқдир.

Ҳар қандай манба икки томонлама ахборот ташувчи хусусиятига эга ҳисобланади. Биринчидан, муаллифининг тафаккури ва онги маҳсули сифатида биз тадқиқот объекти ҳақида маълумотга эга бўламиз, иккинчидан, манбалар ахборот берувчи субъектини белгилайди.

Ҳар қандай манбада ўтмиш таассуротлари ва воқеаларнинг тафсилотлари сараланган ҳолда қайд этилиши табиийдир. Бунда воқеаларнинг тўлақонли тафсилотлари ҳақидаги тасаввурлар чекланади, бундай ҳолатда тарихчи ёки тадқиқотчи умидсизликка тушмасдан, манбалардаги ахборотларнинг тугалланмаслигига эътибор қаратиши лозим. Бунда

тадқиқотчи томонидан манбалардаги қайд этилмаган ва яширин ахборотларни излаш ва уларни тадқиқотга жалб эта олиши лаёқати алоҳида ўринга эга. Бу ўринда ёзма манбалардаги асосий хусусиятлардан бири бўлган манбанинг тили масаласи ҳам муҳим аҳамият касб этади.

3. Тарихий далил ва унинг интерпретацияси. Далил. Тушунча тўғрисидаги баҳслар. Тарихий далил тизими, тарихга таъсир этиш омиллари ва моҳияти.

Тарихий далилларни аниқлаш ва уларнинг интерпретацияси замонавий тарих тадқиқотларининг асосий омилларидан бири саналади. Тарихчи нафақат профессионал маҳоратга эга бўлиши керак, балки тарихий далил юзасидан ўзининг илмий қарашларига ҳам эга бўлиши (қай тарзда қўлланилиши, таҳлили қилиниши ва далилларни интерпретациялаши) талаб этилади. Тарих фани мавжуд бўлган барча даврларда “тарихий далил” тушунчаси юзасидан баҳс ва мунозаралар ҳам доимий равишда мавжуд бўлган. Бу ҳақда фикрлар шунчалик кўпки, уларни тарихий ижодни шакллантириб берадиган “ғиштчалар”дан бошлаб, тафаккур орқали шакллантириладиган тасаввурларгача кўриш мумкин. Бироқ бу баҳслар ва мунозаралар асосланмаган қуруқ сафсаталар эмас, балки умумий ҳолатда тарихий тафаккурни мукаммалаштириб, янги ёндашувларнинг юзага келиши ва тарихий тадқиқотларда янги услубларнинг қўлланилишига йўл очиб берди.

Далил тушунчаси тарихшунослик нуқтаи-назаридан алоҳида мақомни, алоҳида таърифни, ўзига хос қоидани талаб қилади. Тарихчи далил ва унинг ўзига хос жиҳатларига жиддий ёндашиши лозим. Ҳар қандай тадқиқот жараёнида тарих тадқиқотчиси шундай ҳолатларга дуч келадик, бунда тарихий тадқиқот мавзусидан келиб чиққан ҳолда амалга оширилаётган тадқиқотнинг моҳияти, унинг илмий асосланганлиги далилларга бевосита боғлиқ бўлади. Бунда тадқиқотчи маълум бир тарихий жараён, воқелик ёки ҳодиса ҳақидаги хулосаларни исбот қилиш, ёки аксинча уни инкор қилиш, учинчи ҳолатда эса ўз илмий хулосасини инкор қилиб бўлмайдиган ҳолатда кўрсата била олиши ва исботлай олишида бевосита далилга асосланади, ўз-ўзидан бу жараёнда далил ўта муҳим аҳамият касб этади. Шундай экан, савол туғилади, далилнинг ўзи нима, тарихий далил қандай бўлади, далилни қандай тушуниш лозим?

Тарих фани ўзининг бир неча минг йиллик тараққиёт йўлида тарихий далилга бўлган муносабатни аниқлаштириб олиш учун бирмунча мураккаб, илмий тафаккур, илмий билиш ва илмий хулосалар чиқариш тажрибаларини

ўтади. Тарих фанининг ибтидосида тарихчининг вазифаси асосан далилларни йиғиш бўлган. Оғзаки манбалар, афсоналар, ривоятлар дастлабки вақтларда ўтмишни тасвирлаб берувчи асосий омиллар бўлган бўлса, тарих фанининг тараққиёти жараёнида далил ва унга бўлган муносабат, далилни тарих фанига ва тарихий воқеаларнинг асослаб берилишига жалб этилиши ҳам жиддийлашиб, мураккаблашиб борди. Аниқ ва муайян содир бўлган тарихий жараён ёки ҳодиса ҳақида аниқ далилларни топиш тарихчи олдидаги асосий вазифалардан ва муаммолардан бирига айланди.

Г.Риккерт бу масалага неокантчиларнинг тарихнинг ўзига хос хусусиятларини асослаб берган нуқтаи-назаридан келиб чиқиб ёндашди. У тарихчи далилларга асосланган соф ҳақиқатни ўз фикр-мулоҳазаларига асосланган ҳолда баён қилиши керак деб ҳисоблади. Тарихий далиллар бир марта содир бўладиган ҳолат бўлиб, у индивидуал хусусиятга эга ва ҳеч қачон такрор содир бўлмайди. Далилларнинг саралаб олиниши меъёрлари унинг “нодир”лигини асослайди.

Бироқ фаннинг ривожланиши шуни кўрсатдики, далиллар тадқиқотнинг фақатгина асосига эмас, балки унинг натижасига ҳам бевосита таъсир кўрсатувчи омилдир. Далилларсиз нафақат умумлаштириш мумкин эмас, балки илмий далилларнинг ўзи ҳам ўзида умумийликни ифодалайди. Инглиз олими Ф.Пауикнинг қарашича, фаннинг *далиллари – бу фикр ва мулоҳазалар тизими бўлса, умумлаштириши – мулоҳазалар ҳақидаги мулоҳазалардир.*

Тарихчи Е.Топольский эса тарихий далилларни ўзгарувчан яхлит тизим сифатида ўрганиб, бу тизим доимий равишда ўзгариб ва янгилашиб туради, дунёқарашлар кенгайиб боргани сайин далил орқали воқелик моҳиятининг янги қирралари очилиб бориши муқаррардир, деган фикрларни ўртага ташлайди.

Америкалик олим К.Беккер 1955 йилда ҳар қандай оддий далиллар ўз таркибида кўплаб майда ва оддий далилларни ифодалайди, деган фикр билан чиқди. Унинг таъкидлашича, далил – “бу ақлий шакллантирилган, белги, минглаб оддий ва содда далилларнинг ягона далилга бирлаштирилиши”дир. Далилларда ҳеч қандай объектив мазмун мавжуд эмас ва у реал тарихий воқеликка мос келмайди. Буларнинг барчаси тарихчининг онгида, шуурида, тасаввурида тўқнашади. К.Беккернинг яққол *релятивистик (воқеликни объектив равишда билиш мумкинлигини инкор этадиган методологик зоя)* қарашларини бошқа файласуфлар ҳам қувватладилар. Хусусан, француз Р.Арон – “далиллар ўз ҳолича мавжуд бўлмайди, далил онг ва тафаккур орқали шакллантирилади ва онг ҳамда тафаккур учун бўлади”, - деб ҳисоблайди. Масалан, тарихчи

тасвирлаётган тарихий жараёнлар ва воқеалар унинг онгида, тасаввурида ҳосил бўлади, яъни тарихчининг онгидан ташқари тарихий реаллик мавжуд эмас, деб ҳисоблайди. Унинг фикрича далил (факт) ихтиёрий эркин ҳолатда тарихчи томонидан шакллантирилади, тарихий билиш эса нисбий хусусиятга эгадир. Р.Ароннинг бу қарашлари тарихчиларни қониқтирмади ва улар бу фикрларни инкор қилиб, бу услубдаги ёндашувни асоссиз деб ҳисобладилар.

Г.М.Иванов далил тафаккур маҳсули бўлиб, объектив реалликни ва тарихий воқеликни ифодалайди, деб ҳисоблайди. Тарихий далил тарихий воқеа билан айнан бир хилда эмас, улар бир-бирини айнан такрорламайди, бироқ уларни бир-бирига қарама – қарши қўйиш мақсадга мувофиқ эмас – субъективликка олиб келади. Далиллар ижтимоий хусусиятга эга бўлиб, бир вақтнинг ўзида объектив ва субъектив ҳолатда намоён бўлади. Фактнинг мазмуни предметнинг мазмуни ва тадқиқот жиҳати ва хусусиятидан келиб чиққан ҳолда бир хилликка эга бўлмайди.

И.Ковальченко далилларни учта даражага бўлади: *тарихий воқеликка алоқадор далиллар, тарихий манбалардаги далиллар (фактлар), тарихий-илмий далиллар (фактлар)*. Тарихчи тадқиқотлар жараёнида бу ҳар учала далиллар даражасини бир-биридан ажрата олиши керак.

Воқеа ва факт муҳим тарихий категориялар ҳисобланади. Кўринишидан оддий мазмунга эгадек кўринсада, бу тушунчаларнинг моҳияти ва мазмуни бир мунча мураккабдир. XIX асрнинг иккинчи ярмидан бугунги кунларга қадар тарихчиларнинг бу тушунчаларнинг моҳияти ҳақида баҳслари давом этиб келаётганлиги ҳам бу икки тушунчанинг тарих фани ва унинг тадқиқотлари жараёнида алоҳида муҳим аҳамият касб этиши ва айни вақтда уларнинг мураккаблигини кўрсатиб беради.

Воқеа - қачондир бўлиб ўтган, содир бўлган ҳолат. Бу ҳолат аксарият ҳолларда тарихчининг тадқиқот жараёнидаги диққат-эътиборининг асосий марказида туради. Аксарият ҳолларда тарихни воқеа билан боғлиқ муносабатда тушунилади. Инглиз тарихчиси ва файласуфи Робин Жорж Коллингвуд (1888-1943 йй) нинг таъкидлашича, антик даврлардан бошлаб тарих “*res gestae*” (*инсонларнинг ўтмишида амалга оширилган фаолияти*), яъни энг машҳур сиёсий воқеалар ҳақида ҳикоя қилиш сифатида тушунилган.¹⁴

Замонавий тарих фанида тарихчининг вазифаси сифатида ўтмиш воқеаларини аниқ ва илмий асосланган, ҳаққоний ва холис ёндашган ҳолда тавсифлаш, тасвирлаш, талқин қилиш тушунилади.

¹⁴ Коллингвуд Р. Идея истории. Автобиография. М., 1980. 203-б.

Тарихий билишда воқеанинг турлича интерпретациялари мавжуд. Шартли равишда уларни реал ва конструктив интерпретацияларга бўлиш мумкин.

Нисбатан кенг тарқалган *реал интерпретация*га кўра ўтмишда содир бўлган воқеаларнинг барчаси ўзининг таркибий қисмлари ва тузилишларига эга бўлиб, турли манбаларда қайд этилган. Шу тариқа воқеалар тарихчи учун “хом ашё” вазифасини ўтайди. Бу ҳолатда тадқиқотчининг фаолияти ҳаққонийлик нуқтаи-назаридан ўтмиш воқеалари ҳақидаги матеиалларни ва маълумотларни талқин қилишда тенг муносабат ёндашувига амал қилиши билан баҳоланади.

Конструктив интерпретация тарафдорларининг таъкидлашича, воқеа тадқиқотчидан алоҳида ва унга боғлиқ бўлмаган ҳолда мавжуд бўлмайди. Тарихчи турли манбалар билан ишлаш жараёнида муайян бир хулосага келган ҳолда воқеанинг интеллектуал конструкциясини яратади. Шу тариқа воқеани тарихчининг ақлий фаолияти натижаси сифатида тушуниш мумкин.

XIX-XX аср тарихчиларининг фикрларига кўра “воқеа” тушунчаси аксарият ҳолатларда “факт” тушунчаси билан тўқнаш келади. Умумий ҳолда айтиш мумкинки, фактга воқеанинг тасдиқловчи омили сифатида қаралган.

Тарихий воқеликка алоқадор далиллар (фактлар). Позитивистлар тадқиқот жараёнида қўлланилиши мумкин бўлган оддий ва алоҳида далилларни (фактларни) ҳақиқатан мавжуд ва тўғри деб ҳисоблаганлар. Бироқ айни вақтда тарихчи томонидан бундай далиллар (фактлар) дан ташқари мураккаб жараёнлар, тизимлар ҳам тадқиқот жараёнида ўрганилишига жиддий эътибор қаратмаганлар. Тарихчи эса макон ва замон ҳамда вақт чегараларини ва меъёрларини ҳисобга олган ҳолда мураккаб далилларнинг сифатини аниқлайди.

Ҳар қандай тарихий далил (факт) айни вақтда бошқа далиллар (фактлар) тизими таркибида ва айни вақтда улар билан ўзаро алоқадорликда бўлади. Далиллар (фактлар) тизими кўп маънолидир. Шунинг учун ҳам тарихчилар айни бир далиллар (фактлар) дан тарихий воқеликни турлича тасаввур қилишлари мумкин. Тарихчилар тарихий воқеликни турлича тасаввур қилсаларда, бироқ далил (факт) нинг ҳақиқий мазмуни ўз объективлигини сақлаб қолади. Тарихий далиллар (фактлар) алоҳида тарихий воқелик даражасида такрорланмасдир, бироқ жамият тизими тараққиёти жараёнида мазмунан ва моҳиятан такрорланиши мумкин.

Тарихий манбалар далиллари (фактлари, маълумотлари). Тарихий манбаларнинг тарихий воқелик ҳақида нечоғлик ҳаққоний ва объектив маълумот бера олиши ҳамда бу тарихий манбанинг тарихий воқеликка

нисбатан маълумотларининг имкониятлари даражасини тарихчи аниқлаб бериши мумкин. Бунда герменевтика, яъни манбалар ва далилларни (фактларни) тушунтириб бериш, шарҳлаб бериш, талқин қилиш муҳим ўрин тутади. Манбалар маълумотларидаги субъективлик ва тўқима маълумотларни (хаёлий маълумотлар) аниқлаш ва уларни тарихий тадқиқотларда асосий ўринга қўймаслик, уларга асосланиб қолмаслик ва уларнинг шундай жиҳатларини аниқлаб бериш манбашунослик фанининг вазифаларидан биридир.

Тарихий-илмий далиллар (фактлар). Бундай далиллар (фактлар) тарихчининг ўзи томонидан шакллантирилади. Бироқ бу далиллар (фактлар) тарихий манбадан алоҳида ажратиб олинган далил (факт) нинг ўзигина бўлиб қолмасдан, М.Баргнинг фикрича улар “моҳиятан тизимлаштирилган”, яъни тарихий назариянинг маҳсули сифатида шакллантирилган далиллардир. Аниқланган далиллар (фактлар)нинг мажмуи ёки жамланмаси қўйилган муаммонинг ечимини топишда ва аниқлашда аниқ ва равшан ифодаланган бўлиши лозим. Далиллар (фактлар) нинг аниқлигини таъминловчи асосий тамойиллардан бири далилар (фактлар) нинг тизимлилигидир. Бунда далиллар (фактлар) нинг нафақат жамланмаси, балки уларнинг ўзаро боғлиқлиги мазмунан яхлитлиги жиҳатидан тизимлилиги муҳим аҳамият касб этади. *Тарихий манбалардаги маълумотларнинг етишмаслиги ва бўшлиқларни эса мавҳум маънодаги назарий таҳлил тўлдирishi мумкин.*

Назорат саволлари:

1. Ахборотнинг назарий манба сифатидаги ўрни?
2. Манбанинг ахборот ташувчи эканлиги?
3. Ахборот нима?
4. Яққол ва яширин ахборот нима?
5. Белгиланган ва белгиланмаган ахборот нима?
6. Ахборотнинг етишиш ва етишмаслик муаммоси нима?
7. Илк манба қандай манба?
8. Биринчи ахборот нима?
9. Манба ахборотининг тугалланмаслиги?
10. Манбалар мазмунига системали(тизимли) ёндошув?
11. Манбанинг матни нима?
12. Асосий манбалар қандай манбалар?
13. Қўшимча манбалар қандай манбалар?
14. Тарихчининг манбалардан ташқари билими?
15. Далилларни ўрганишда тизимли ёндашувни нима?

- 16 И.Ковальченко томонидан таклиф этилган далилларнинг даражалари ҳақида маълумот беринг.
- 17 Тарихий воқеликка алоқадор далилар қандай далиллар?
- 18 Тарихий манбалардаги далиллар қандай далиллар?
- 19 Тарихий-илмий далилар қандай далиллар?

Адабиётлар

1. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Тошкент, 1998.
2. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. –Тошкент., 2008.
3. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажакимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қурамиз. - Тошкент, Ўзбекистон, 2017. - 488 б.
4. Мирзиёев Ш.М. Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. - Тошкент, Ўзбекистон, 2016. - 56 б.
5. Alimova D.A., Ithomov Z.A. Tarix fani metodologiyasi. –Toshkent : «O'zbekiston faylasuflari mikkiy jamiyati». 2018.
6. Ithomov Z. Tarix fani metodologiyasi (tarixiy bilish, tarixiy ong va tarixiy хотира). Nizomiy nomidagi TDPU, 2015 у
7. Баринова Е.П., Иполлитов Г.М., Бобкова Е.Ю. Основы теории и методологии исторической науки: Учебное пособие в схемах. 2010.
8. Илҳомов З.А. Тарих фани методологияси. Тошкент, ТДПУ ризографи. 2013.
9. Илҳомов З.А., Р.Мулладжанова Замонавий тарих фанининг айрим назарий масалалари (концепциялар, назариялар ва илмий қарашлар). Тарих фани методологияси ва тарих таълимининг долзарб муаммолари. Республика илмий амалий конференцияси материаллари. Навоий ш. НавДПИ. 2019. 31-34-бб
10. Репина Л.П. История исторического знания: пособие для вузов. 2-е изд., М.: Дрофа, 2006.
11. Ковальченко Д.И. Методы исторического исследования. М.Наука. 2003.
12. Ковальченко И.Д. Методы исторического исследования. М., «Наука», 1987.
13. Февр Л. Бои за историю. М, 1991. 22-б.
14. Коллингвуд Р. Идея истории. Автобиография. М., 1980. 235-б.
15. Жўраев Н. Тарих фалсафасининг назарий асослари. Т.Маънавият, 2008. 81-б.

4 - МАВЗУ: МУСТАМЛАКА ДАВРИ ТАРИХИНИНГ ДОЛЗАРБ МАСАЛАЛАРИ.

Режа:

1. XIX аср охири - XX аср бошларида Туркистон ўлкаси ижтимоий-сиёсий ҳаётининг ўзига хос хусусиятлари, империянинг мустамлакачилик сиёсати ва унинг замонавий талқини.
2. Туркистон халқлари миллий-озодлик ҳаракатлари тарихшунослиги.
3. Россия империясининг Туркистонда юритган таълим сиёсати ва унинг мустамлакачилик мазмуни.
4. Жадидчилик ҳаракатининг ўлка халқлари миллий уйғонишида тутган ўрни. Жадидчилик, ўлка жадид намоёндаларининг маданий-оқартувчилик фаолияти. Қадимчилар ва миллий тараққийпарвар-ислоҳотчилик оқими.

Таянч тушунчалар: XIX аср охири - XX аср бошларида Туркистон ўлкаси ижтимоий-сиёсий ҳаётининг ўзига хос хусусиятлари. Туркистонда Россия Империяси мустамлакачилик сиёсати ва унинг замонавий талқини. Ўлка халқлари миллий-озодлик ҳаракатлари тарихшунослиги. Жадидчилик, ўлка жадид намоёндаларининг маданий-оқартувчилик фаолияти. Қадимчилар ва миллий тараққийпарвар-ислоҳотчилик оқими.

1. XIX аср охири - XX аср бошларида Туркистон ўлкаси ижтимоий-сиёсий ҳаётининг ўзига хос хусусиятлари, империянинг мустамлакачилик сиёсати ва унинг замонавий талқини.

XIX асрнинг 50-80-йиллари давомида Марказий Осиё тўлалигича Россия империяси томонидан босиб олинди. Мавжуд Қўқон хонлиги 1876 йилдаёқ бутунлай тугатилди, Хива хонлиги ва Бухоро амирлиги мустақилликдан маҳрум этилиб, Россия вассалига айлантирилди. 1867 йил 14 июлда Россия подшоҳи Александр II фармони билан Туркистон генерал-губернаторлиги таъсис этилди, унинг биринчи генерал-губернатори этиб генерал фон Кауфман тайинланди. У чексиз ҳуқуқларга эга бўлиб, фақат Россия подшоҳигагина бўйсунар эди. Номидан кўриниб турганидек, бу ҳуқуқат ҳарбий кучга асосланган эди, унинг ҳукмдорлари ҳам ҳарбий эди, генерал-губернаторлик тасарруфидаги областлар, уездлар, волостлар начальниклари – ҳаммаси ҳарбий хизматчилардан, юқори унвонли зобитлардан тайинланарди, генерал-губернатор албатта генерал унвонига эга бўлар эди. Туркистон

ўлкаси катта ҳарбий куч билан занжирибанд этилди. Генерал-губернаторлик Сирдарё, Фарғона, Самарқанд, Еттисув ва Каспий орти вилоятларини ўз таркибига олиб, Тошкент унинг пойтахтига айлантирилди.

Ерли юқори табақа намояндалари давлатни бошқариш ҳуқуқидан маҳрум этилдилар, бу уларнинг нафақат сиёсий фаолиятларини, балки иқтисодий имкониятларини ҳам чеклаб қўйди. Улар орасида Ватан, халқ мустақиллигини муқаддас билувчи, унинг озодлиги учун курашга тайёр турган фидойилар ҳам кўп эди. Тарих ҳужжатларига эътибор беринг: “Илгари ҳукмронлик қилган нуфузли табақаларнинг оддий кишиларга айланиш жараёни жуда қийин ва аламли кечмоқда. Шунинг учун тасодифий ҳодисаларнинг бўлишини назарда тутган ҳолда маҳаллий аҳолини қаттиқ назорат остида сақлаб туриш зарур. Янги тартиб ва қонунлар орқасида уларнинг фақат жамиятдаги мавқеига эмас, балки вақф ерларидан олинадиган даромадларининг қисқартирилиши натижасида иқтисодий манфаатларига ҳам зиён етказилди”.

Генерал-губернаторлик айниқса халқўртасида катта обрў-эътиборга эга бўлган хурфикрли зиёлиларни, шоирларни ҳамма вақт таъқиб остига олди, уларни ўз манфаатлари учун хизмат қилдиришга тиришди, баъзан очикдан-очик мустамлака тузумини мадҳқилувчи, ўтмишни қора бўёқларда тасвирловчи асарлар ёзишни топширди. Бундай асарлар учун губернаторлик муассиси “Туркистон вилоятининг газети” саҳифаларидан муҳаррири миссионер Н.Остроумов катта ўрин ажратди. 1880-1890-йилларда ва ундан кейин ҳам маҳаллий зиёлиларнинг ички Россияга – Петербург ва Москва шаҳарларига саёҳатларини уюштирдилар. Шу давр “Туркистон вилоятининг газети”ни варақлар экансиз, Сатторхон Абдуғаффоров, Муҳиддинхўжа қози Ҳакимхўжа қозикалон ўғли, Ҳожи Муҳаммад Зухур, Тожимуҳаммад Исамуҳаммад ўғли, Саидрасул Саидазизов, Камолиддин Қаҳҳоров ва бошқаларнинг саёҳат таассуратлари узлуксиз босилиб турганлигининг гувоҳи бўласиз. Булардан асосий мақсад Россиянинг ва марказий шаҳарларининг шаън-шавкатини, қудратини кўз-кўз қилиш, мустамлака халқи онгига Россияга нисбатан тобелик руҳини сингдириш эди.

Уларнинг газета саҳифаларида эълон қилинган сафар таассуротлари билан чуқурроқ танишар эканмиз, зоҳиран, мутаассибликни, феодал колоқликни кескин танқид қилиб, мустамлакачиларга маъқул бўладиган тарзда Россия шаҳарларини кўкларга кўтариб мақтасалар-да, рус мустамлака сиёсатининг миллатни руслаштиришдек ўта маккор, қабих сиёсатига ўз улушларини қўшаётгандек кўринсалар-да, ботинан мутафаккирлар ўз халқини тараққий этган халқлар даражасида кўришни орзу

килдилар. Бунинг учун замонавий таълим масканлари, ҳатто олий ўқув юртлари (олий мадрасалар) ташкил қилиш кераклигини уқтирдилар. Диққатга сазовор жиҳати шундаки, Шарифхўжа қози ҳам, Муҳиддинхўжа қози ҳам, Инъомхўжа оқсоқол ҳам, Саттархон ҳам 1892 йил-Тошкентда юз берган халқ озодлик ҳаракати – “Вабо кўзғолони”нинг раҳбарлари сифатида сургун қилиндилар ва таъқиб остига олиндилар. Демак, уларнинг халқ онгини оқартириш ва шу йўл билан мустамлака исканжасидан озод қилишга қаратилган ҳаракатлари чор мустамлака сиёсатига бутунлай зид эди. Архив ҳужжатларига эътибор беринг: Сирдарё области губернатори Н.Гродеков Туркистон генерал-губернатори А.Вревскийга 1892 йил 24 июн воқеалари бўйича қуйидагиларни хабар қилган: “Жаноби олийларига шуни маълум қилиш шарафига ноилманки, мавжуд маълумотларга кўра 24 июн воқеаларига олиб келган ҳаракатнинг энг асосий бошлиғи ва ҳақиқий сабабчиси эски шаҳарнинг собиқ оқсоқоли Инъомхўжа Умриёхўжаев бўлган... Мазкур ерли кишининг энг яқин шериклари юзбоши Аҳмадхўжа ва унинг қудаси Усмонхўжадан ташқари Шайхованд Тахур даҳасининг қозиси Шарифхўжа ва бошқалар бўлган. Ана шу барча кишиларнинг зарарли агитаторлик таъсирини 24 июн воқеаси содир бўлган куниёқ билдим ва уларнинг барчасини қамоққа олиш тўғрисида буйруқ бердим”¹.

Маълумки, шўролар даврида Фурқат маърифатпарварлиги, унинг педагогик қарашлари ҳақида гап кетганда, тадқиқотчилар кўпроқ унинг “Илм хосияти”, “Гимназия”, “Акт мажлиси хусусида”, “Виставка хусусида” каби шеърларидан иқтибослар келтирадилар ва шоирни рус илм-фани, маданияти ва таълим-тарбия тизимини кўкларга кўтариб мақтовчи шоир сифатида баҳолайдилар. Бу билан Фурқат Россия Ўрта Осиёга нисбатан маданийлаштирувчи рол ўйнади, деган хулосага келди, фикрини баён қиладилар. Албатта, бу фикр шўролар мафқураси андозалари асосида айтилган, у даврда бундан бошқачароқ фикр айтиш мумкин эмас эди. Бу масалани баҳолашда Фурқатнинг 1889-1891 йилларда генерал-губернаторлик доирасидаги мавқеини эътибордан соқит қилиш мумкин эмас, у мустамлакачилар муассиси “Туркистон вилоятининг газети” таҳририятида Николай Остроумов кўли остида ишлар, шунинг учун губернаторлик доирасида бўлган катта йиғинларда ҳам иштирок этар эди. Унинг ўша даврнинг ўзбек тилидаги ягона газетаси “Туркистон вилоятининг газети” саҳифаларида эълон қилинган, юқорида номлари тилга олинган шеър ва манзумаларида, мақолаларида рус босқини ҳақида, унинг ўзбек халқи бошига ёғдирган фожиалари ҳақидаги ўзининг рўй-рост фикрларини айтиши мумкин

¹ Ўзбекистон Республикаси Давлат архиви. Фонд № 723, д. 4, 7-саҳифа.

эмас эди. Кейинги даврларда, айниқса, мустақиллик даврида Фурқатнинг рус босқинига муносабати, умрининг ўн саккиз йили ғурбатда, ватанжудоликда ўтиш сабаблари, Фурқат маърифатпарварлигининг ўзига хос хусусиятлари анча ҳаққоний далиллар асосида баҳоланмоқда. Шоирнинг янги топилган, унинг тўпламларига кирмаган кўпгина шеърларида Фурқат “сиёсати рус” туфайли “Куффор (кофирлар) банди ичра” қолган бечоралар аҳволига Оллоҳдан раҳм-шафқат илтижо қилади.

Бухоро амирлиги ва Хива хонлиги фаолиятини назорат қилиш учун чор ҳукуматининг сийсий агентураси ташкил этилди. Бу билан уларни ҳам ички, ҳам ташқи сиёсатда Россияга тўла бўйсундирди.

Россия мустамлакачилик сиёсати Англия, Франция мустамлакачилик сиёсатидан анча фарққилар эди. Улар ички Россиядан юз минглаб оч-яланғоч мужикларни ўлкага кўчириб келтирдилар, ҳосилдор ерларга, ерли аҳолини яшаб турган жойларидан ҳайдаб чиқариб, ўрисларни жойлаштирдилар: ана шу тарзда, 1906-1913 йилларда Туркистонда 116 та рус посёлкаси вужудга келди. Бу посёлкаларни ташкил этган мужикларнинг 36,7 фойизи ҳеч қандай мулксиз, 60,9 фойизи эса, ҳатто сариқ чақасиз келган эди. Бу сиёсат айниқса шўролар даврида авжга чиқди. “Келгинди ўрис мужиклари ерли халққа нисбатан бой бўлиши керак” деган шиор Россия мустамлакачилик сиёсатининг асосини белгилади ва уларга яхши яшаш учун ҳамма шарт-шароитлар яратиб берилди. Мустамлака ҳукумати ерли аҳолини руслаштириш, ўз нуфусини ўлкада мустаҳкамлаш, ерли аҳолини феодал колоқликда ушлаб туриш учун шу ўрис келгиндиларга суянди.

Марказий Осиёнинг Тошкент, Қўқон, Фарғона, Самарқанд, Чимкент, Туркистон каби шаҳарларининг ўрис зобитлари, йирик бошқарув маъмурияти хизматчилари яшайдиган ҳашаматли қисми пайдо бўлди, уларнинг фаровон яшашлари учун ҳамма шароитлар: боғлар, чароғон кўчалар, театрлар, маданият ва маърифат, таълим-тарбия масканлари яратилди. Шаҳарларнинг бу қисмига маҳаллий аҳоли киритилмади, фақат энг қора ва оғир ишларгина маҳаллий аҳолига раво кўрилди. Ота-боболаримизнинг айтишларига қараганда, Тошкентнинг генерал фон-Кауфман хиёбонига (ҳозирги Амир Темур хиёбони) шундай шиор катта-катта ҳарфлар билан ёзиб қўйилган экан: “Сартам-собакам ходить запреҳен!”. Бу хол Абдулла Қаҳҳорнинг “Томошабоғ” ҳикоясида ҳам ўз ифодасини топган.

1907 йилнинг охирларида Туркистон ўлкасига саёҳат қилган, ўлканинг Бухоро, Самарқанд, Тошкент, Фарғона, Қўқон каби йирик шаҳарларида бўлиб, уларнинг етакчи зиёлилари билан яқин мулоқотда бўлган, чор Россиясининг Туркистонда олиб бораётган даҳшатли мустамлакачилик

сиёсатини ўз кўзи билан кўрган татар ёзувчиси, (келиб чиқиши ўзбек) маърифатпарвар ношири, Петербургда “Улфат” газетасининг муҳаррири Абдурашид қози Иброҳимов ўз эсдаликларида ёзиб қолдирган эди: “Тошканд бундан ниҳоят қирқ йил муқаддам бир мусулмон мамлакати бўлиб, бугун Русиянинг бир вилояти ва умум Туркистон ҳам Фарғона ва Сирдарё вилоятларининг марказидир. Тошканд хорижда бир шаҳар деб тасаввур қилинса ҳам, бу ерда у икки мамлакат каби икки даҳага бўлинган, бир шаҳар бўлгани ҳолда икки хил идорага бўлинур: яъни у Русия даҳаси, аҳли ислом даҳаси деб юритилур. Рус Тошкандида ғоят тартибли бино ва савдо уйлари, текис уйлар, электр нурларида сайр қилиб юришлар Оврўпонинг бир намунасидир. Аммо ислом Тошканди аксинча, бундан беш юз йил аввал қандай аҳволда бўлган бўлса, ҳамон ўша аҳволдадир, илк баҳорда, баҳор охирида шаҳар ичидаги уйлардан пиёда юриб ўтишнинг ҳам иложи бўлмай қолади. Буни ҳатто сўз билан ҳам таърифлаб бўлмайди, чунки бу йўлларда фақат от-улов билангина юриш мумкин бўлиб қолади. Ҳолбуки, бир шаҳардир. Умум аҳолисининг асосий қисми мусулмонлардир. Даромад асосан мусулмон қисмидан олинур. Фақат христиан идораларига сарф қилинур. Ҳокимият қуввати русларда, мамлакат даромади ва ерга эгалар ҳам улардир, рус қисмларидаги йўлларга умум даромаддан пул ажратилади, аммо исломий қисмдагиларнинг йўллари нима бўлса бўлсин, бир сўм ҳам сарфламайди, на бир текис йўл, на бир чироқ бор, ҳеч вақо йўқ... Ҳақиқатни яна ҳам очиқ англамоқ учун бу ерда қуйидаги фикрни кўрайлик: Тошканд аҳолиси жами 200000 киши ҳисобидан бўлиб, булардан 18 фойизи христианлар, бошқаси мусулмонлардир. Тошканд шаҳар идорасида жами 72 аъзодир, булардан 24 мусулмонлар, қолганлари христиандир. Шу ҳолда инсонийлик ва тенглик, ўзаро муомала-муносабатлар қаерда қолди”¹.

Губернаторлик ўлкада мустамлакачилик сиёсатини мустаҳкамлаш учун баъзи бир маърифий-маънавий тадбирларни амалга оширишга киришади. 1870 йилда рус тилида “Туркестанские ведомости”, 1871 йилдан биринчи бор ўзбек тилида “Туркистон вилоятининг газети” чиқарила бошланди. Газетага 1871-1883 йилларда генерал-губернатор таржимони Шохимардон Иброҳимов, 1883 йилнинг бошида қисқа муддат Муҳаммад Ҳасан Чанишев, 1883-1917 йилларда-34 йил узлуксиз ашаддий миссионер Николай Остроумов муҳаррирлик қилди. Газетада рус маданияти, урф-одатлари, тарихи зўр бериб тарғиб этилди, бу ишда Н.Остроумов фармонбардорлик қилди. Ушбу газетада узоқ вақт Сатторхон Абдуғаффоров, тарихчи Мулла

¹ Abdurashid Ibrahim, 20 Asrin Boslarinda Islam Dunyasi va Japonya'da Islamiyet. Istanbul, 1987, s. 37-38.

Олим Махдум Ҳожи фаолият кўрсатди. Газета ҳар йили Тошкентни босиб олиш санасини катта тантана билан нишонлаган, маҳаллий аҳолини бу “тантанали байрам” билан табриклаган, истило қатнашчилари, “уруш фахрийлари” билан маҳаллий халқ учрашувларига бағишлаб тантанавор мақолалар эълон қилган.

“Туркистон вилоятининг газети” ерли аҳолини руслаштириш сиёсатида, рус урф-одатларини, рус-тузем мактабларини тарғиб-ташвиққилиш ишида катта фаолият кўрсатди. Газетанинг умумий сиёсий йўналиши ҳақида Зиё Саид куйидагиларни ёзган эди: “1884 йилда Туркистон генерал-губернатори бўлиб тайинланган Рузенбахнинг фармони билан 1885 йилдан бошлаб газетанинг бир томони русча бўлиб чиқади. Бунинг сабабини газета муҳаррири (бу вақтларда энди Остроумов муҳаррир) бундай деб кўрсатади: “Чунончи, ул баланд даражалик ўтган йил Самарқанд ва Фарғона музофотларига бориб қайтиб келгандан сўнгра мен газет муаллифига меҳрибон бўлуб айтиб эрдиларким, Туркистон вилоятидаги бул газетни ўқуйдурғонлар ва ҳам бир озгина Русия хатини танийдурғон одамларга фойда еткурмоқлик учун бул газетни келадурғон йилда Русия тилида таржима қилиб чиқарилса яхшироқ бўладур деб...”. Рузенбах Туркистон генерал-губернатори бўлиб белгилангандан кейин, газета бетида “Ерликлар учун рус мактаблари керак” деган мавзуда ёзилгон мақола ва хабарлар кўрина бошлайди. Яъни руслаштириш сиёсати ва ерлик халқдан чор чиновниклари ҳозирлар масаласи шу Рузенбах келгандан кейин матбуот майдониға яна кескинрок қўйилади. Бу нарса шуни кўрсатадиким, газетанинг бир томонини русча қилиб чиқариш, мана шу масала теварагида қилинаётган ишлар ва кўрилаётган чораларнинг мағзини чайнаб кўришдан ибратдир. Бутун сарлавҳаларни русча қўйиш (шу йиллардан бошлаб бутун мақола ва хабарларнинг сарлавҳалари русча қўйила боради) рус тилини умумлаштириш учун бўлса керак”¹.

Мустамлакачилар ўлкага фақат моддий зарар келтириш билан чекланмадилар, унинг маънавиятини, тилини, динини, миллий ҳис-туйғуларини оёқости қилдилар. Қадимий шаҳарларимиздаги осори-атиқалар, ноёб қўлёзма асарлар Петербург, Москва шаҳарларига бетиним ташиб кетилди. Булар орасида мусулмон дунёсининг муқаддас китоби “Усмон Қуръони” ҳам бор эди. Бу ҳақда маърифатпарвар Исҳоқхон Ибрат куйидагиларни ёзган эди: “Ҳазрати Усмон, разиоллоҳу анҳу, Қуръони қадимий кўфий хати ила китобат қилдилар. Ул каломи Оллоҳни соҳиби Қуръон Амир Темур Курагон Исломбулни олганда хазина бўлиб, Самарқанд

¹ЗиёСаид. Ўзбеквақтлиматбуотитарихигаматериаллар, Самарқанд-Тошкент, 1927, 22-бет.

шаҳрига келтурган, ўз хузурида муҳофазат қилиб, фавтидин сўнг Ҳазрат Шохизиндагиндларига, андин подшо Русия императорлар олдуруб, Петербург шаҳрида сақланмоқда”¹.

1873 йилда генерал фон Кауфман Хоразм хонлигини истило қилган вақтда, истилочи кўшинлари сафида шарқшунос профессор А.Л.Кун ҳам қатнашган. У истило вақтида қўлга киритилган мингга яқин ноёб қўл ёзма китобларни, хужжатларни рўйхат қилиб, уларни таснифлаган ва Петербургга олиб кетган. Ушбу қўл ёзмалар орасида Абулғози Баҳодирхон, Шермуҳаммад Мунис, Муҳаммадризо Огаҳийларнинг ўнлаб асарлари бўлган.

Маънавий обидаларимизни ташиб кетишда В.В.Бартолд, Н.И. Веселовский, А.Л.Кун Н.Петровский, А.Н. Самойлович каби шарқшуносларнинг “хизмати” катта бўлган. Этнограф, архиолог Акрам Асқаровнинг турли даврларга мансуб 14000 танга ҳамда 200 дан ортиқ нодир қўлёзма асарлар коллекциясини Петербургга жўнатишда Н.И.Веселовский бош-қош бўлди. А.Асқаровнинг бу хизматларини Россия археология жамияти кумуш медал билан тақдирлади. Мана шундай арзон-гаров унвонлар, орден-медаллар учун баъзи бир ҳамюртларимиз халқимизнинг ноёб осори-атиқаларини, ўлмас асарлар қўлёзмаларини босқинчиларга қўшқўллаб топширдилар.

Тошкент шаҳар, Себзор даҳаси қозиси Муҳиддинхўжа Ҳакимхўжа ўғли ҳамда генерал Жўрабек Додхоҳ вафот этганда, В.В.Бартолд уларнинг кутубхонасидаги нодир китоблар билан қизиқиб, айниқса Муҳиддинхўжа қози кутубхонасидаги жаҳонда ягона нусха ҳисобланган Шарафиддин Али Яздийнинг “Зафарнома”, ноёб қўлёзма “Тарихи Табарий” асарларини қандай бўлмасин, ҳукумат тасарруфига ўтказиш ҳақида Н.Остроумовга ёзган хатларида қайта-қайта таъкидлаган эди.

Ноёб қўлёзма асарларнинг келгиндилар томонидан ташиб кетилишига қарши Оренбургда Фотиҳ Каримий муҳаррирлигида чиқадиган “Вақт” газетаси ҳам катта ташвиш билан қуйидагиларни ёзган эди: “Бу ерда (Туркистонда) улкан эски асарлар очкўз мужовур (қўшни)лар тарафидан Оврупа сайёҳларина йўқ-бор ақчалар баробарина ва рус маъмурларина ҳадя эдиланарак верулуб битмушдур... Азиз ва нодир асарларнинг бўйла равишда талоф ўлмоқлари учун таассуф этмоғимиз кимса инсон дагилдур”¹.

1909 йилда Оренбургда чиқадиган “Шўро” журналининг 2-сонида Аҳмаджон Бектемиров “Туркистон вилояти” номли мақоласида Хива,

¹ Исоқхон Ибрат. Жомеъул-хутут, Наманган, “Матбааи Исоқия”, 1912 йил, 16-бет.

¹ “Вақт” газетаси, 1907-йил, 213-сон.

Бухоро, Самарқанд каби мусулмон оламининг йирик шаҳарларидаги осори атиқа ва маданият обидаларига рус мужикларининг муносабати ҳақида куюниб ёзган эди: “Тамоман муҳожир руслар келуб, ерлашуб битгандан сўнг керакли ва осори отқага мансуб шайлар йўғолуб битажагина шубҳа йўқдур. Чунки муҳожир мужик руслар мусулмонларга нисбатан мутаассиб ва жоҳиллардр. Шул сабабли тарихга оид ўлган шайлар қадрсиз ўринларда қолажак, ёки бутун-бутун маҳв ўлажаклардур”.

Марказий Осиё чор Россиясининг тўқимачилик саноатини пахта билан таъминлайдиган асосий хом ашё базасига айлантирилди. Пахтага бўлган эҳтиёжнинг кун сайин ошиб бориши пахта тозалаш, ёғ, совун заводларининг вужудга келишига сабаб бўлди. Ўлкада маҳаллий пахтачи, заводчи бойлар, Россиянинг марказий шаҳарлари билан алоқа қилувчи “масковчи” бойлар пайдо бўлди. Рус капиталистларига рақобат қилувчи нисбатан анча заиф бўлса-да, маҳаллий буржуазия пайдо бўлди. Масалан, Фарғона вилоятидаги катта-кичик 157 та пахта тозалаш заводининг 107 таси маҳаллий буржуазия кўлида эди. Ўлкада капиталистик муносабатларнинг пайдо бўлиши билан ярамас, ўта салбий иллатларни ҳам олиб келди. Бу иллатлар маҳаллий халқ ахлоқига кучли салбий таъсир кўрсата бошлади: меҳмонхоналарда, ресторанларда ифлос ишлар билан шуғулланиш, “доим фиён” (И.Ибрат) бўлиб юриш ҳоллари вужудга келди. Бу ҳақда академик В.В.Бартолд куйидагиларни ёзади: “Ерли аҳолининг руслар билан яқинлашиши, рус тилини ўрганиши натижасида рус ҳаётининг асосан ташқи, салбий томонларини ҳам ўзлаштирдилар. Фаҳш ҳаёт кечиришга, вино, пиво ичишга ўргандилар...”². Бунинг устига, Россия ҳукумати ҳам мустамлака ўлка халқлари маънавиятини, диний эътиқодини бузиш учун ароқ, вино ва пиво билан савдо қиладиган махсус дўконлар тармоғини кенгайтди, фоҳиша аёлларнинг ўлкага оқиб келишига катта имкониятлар яратди. Маҳмудхўжа Бехбудийнинг “Падаркуш” драмасидаги фоҳиша аёл Лиза ва ресторан ходими Артун, Чўлпоннинг “Кеча ва кундуз” романидаги Мария Острова, Ойбекнинг “Қутлуғқон” романидаги ресторан фоҳишалари образида Россиянинг ушбу сиёсати фош этилгани тасодифий ҳол эмас.

Мустамлакачилар маҳаллий халқ урф-одатларини, диний ақидаларини менсимаслик йўлидан бориб, ислом дини обидаларини вайрон қилдилар, улар ўрнида православ черковларини бунёд қилдилар. Бу билан улар Туркистон ўлкасида инсонлар онгидан ислом маърифатини сиқиб чиқариш мақсадини ўз олдиларига қўйдилар. Генерал М.Черняев Туркистон шаҳрини босиб олиш жараёнида Аҳмад Яссавий мақбарасини тўпга тутди, тўп излари

² Бартольд В.В. Сочинения в девяти томах, II том (часть 2). Москва, 1963. С.345.

битмас чандиқ каби ҳозир ҳам сақланиб қолган. Робия Султонбегим мақбарасини эса вайрон қилиб, ғиштларини казарма қурилишига ишлатгани маълум. 1868 йилда генерал-губернатор фон-Кауфман бошчилигида Самарқандни босиб олган мустамлакачилар Улуғбек, Тиллакори, Шердор каби мусулмон оламининг донгдор мадрасаларини казармага айлантirdилар, отхона сифатида фойдаландилар.

Асрлар давомида мусулмон оламида аълам, муҳтасиб, раис каби лавозимлар бўлган. Бу мансабдорлар бозордаги нарх-навони текшириш билан бирга, одамларнинг хулқ-атфोरини, вақти-бевақт кўча-кўйда бекор юрувчи эркагу аёлни, айниқса, мактаб ва мадраса ёшидаги йигитларни назорат қилиб турган, ҳатто жазолаган ҳам. Шу йўл билан ичкиликбозлик, фоҳишабозлик, қиморбозлик каби нопок ишларнинг олди олинган. Мустамлакачилар бу лавозимларни бекор қилдилар, бу ҳам миллат ахлоқига кучли салбий таъсир кўрсатди.

Рус мустамлакачиларининг Туркистон ўлкасини бошқариш ҳақидаги Низомига кўра қозилар суди сақланиб қолди. Бу билан чоризм ерли халққа нисбатан “одил”, ўзини ерли халқлар “паноҳи” қилиб кўрсатмоқчи бўлди. Лекин давлат аҳамиятига эга бўлган жиноий ишлар қозилик судида кўриш ман этилди. Шу билан бирга, қозилик лавозимига сайловлар ўтказишни жорий қилди. Олдин бундай масъулиятли лавозимга асосан мадрасани хатми кутуб қилган, шариат, фикҳ илмидан катта маълумотга эга бўлган маҳаллий зиёлилар хонлар, ҳокимлар томонидан махсус текширув билан тайинланар эди. Энди эса мустамлакачилар бу лавозимни ҳам ўз тасарруфига олдилар, бу мансабга сайланиш учун порахўрлик, ришватни авжга чиқардилар, сайлов уларнинг бойиш манбаига айланди. Натижада, кўп ҳолларда бу маҳаллий лавозимга нопок, илмсиз одамлар сайланиб қолар эди. Бу вазият маҳаллий зиёлиларнинг норозилигига сабаб бўлар эди. Қарийб 25 йил давомида Тўрақўрғон туманида қози лавозимида ишлаб келган Исоққон Ибрат бу ҳақда қуйидагиларни ёзади: “Положенияда 223-бобида зикр қилингандурки, эътибори бор, етти кундан зиёда ҳибс бўлмаган, ўттиз сўмдан зиёда иштараф тўламаган, ёши йигирма бешдан паст эмас одам (қози) бўлур экан. Олим ё оми, аҳмоқ ё доно киши, ё шариат биладурган ва ёки низом биладурган демаган... Кўрасиз, кимларни(нг) қўлларига бул катта шариат ҳукмини топширадурлар. Фикр-андиша қиладурган киши йўқ. Андиша қиладурган одамни одам ҳам ҳисоб қилмайдилар. Положения бобига мувофиқ элликбоши деган кимгаки шар кўб тушса, ани ёзар экан. На қилсунлар, бу хил қилсалар положенияга мувофиқ. Положенияда шариат биладурган

мулладан деган эмас экан. Уларга ким ва нима бўлиши ҳам даркор эмас экан! Бефикр ўтасанг, эй дўст, мухтожи нон ўлурсан.¹

Мустамлакачиларнинг бундай лўттибозликларини уларнинг йирик мафкурачиси Н.Остроумов ҳам эътироф этиб ёзган эди: “Рус маъмурияти ерлик аҳолига сайлаш ҳуқуқини берган, бироқ шаҳар бошлиғининг тавсиясига кўра сайловларни област губернатори тасдиқлаш (санкция бериш) ҳуқуқини ўзида сақлаб қолган эди. Бунда шаҳар ҳокими ва шаҳарнинг ерликлар яшайдиган қисмининг полицмейстери сайловчилар томонидан кўрсатилган номзоднинг шахсий мустақил характери билан ажралиб турмаслиги, рус маъмурияти қўлида итоаткор қурол бўлиши ғамини ейдилар, холос. Агар номзодлар орасида маъмуриятга ёқмайдиган номзод кўрсатилиб қолса, бирор баҳона топиб, уни сайлашга қўймайдилар”.²

Маълумки, мактаб-мадрасаларни асрлар давомида иқтисодий жиҳатдан таъминловчи асосий манба вақф мулклари эди. Вақф айрим мулкдорлар томонидан диний ва хайрли ишларга ажратиладиган мулкдир. Унга ер-сув, тегирмон, карвонсарой, ҳаммом, дўкон каби даромад келтирувчи кўчмас мулклар киради. Мустамлакачилик тартибига кўра вақф мулклари давлат тасарруфига ўтгач, мактаб-мадрасалар иқтисодий таъминот манбаидан маҳрум бўлдилар. Вақф мулкларидан келадиган даромадга ҳам мустамлакачилар эгаллик қила бошладилар. Маҳаллий мактабларда фақат диний илмларгина ўқитилиб, аниқ фанларни ўқимоқчи бўлганлар улардан элементар маълумот берувчи рус-тузем мактабларида ўқиш жорий этилди. Натижада, миллий мактаб йўққа чиқарилди. Бу ҳол узоқни кўра оладиган ўзбек зиёлиларининг норозилигига сабаб бўлди.

XIX асрнинг 80-йилларидан бошлаб мустамлака Туркистон ўлкасида янги йўналишдаги маърифатпарварлик вужудга келди. Бу йўналишнинг тепасида Аҳмад Дониш, Комил Хоразмий, Сатторхон Абдуғаффоров, Шарифхўжа Пошшоҳўжа ўғли, Муҳиддинхўжа Ҳакимхўжа ўғли, Хўжажон қози Рожий Марғиноний, Жўрабек додхоҳҚаландарқори ўғли, Инъомхўжа Умриёхўжа ўғли, Исҳоқхон тўра Ибрат, Саидрасул Саидазизов каби етакчи зиёлилар ва жамоат арбоблари турдилар. Улар ўз амалий ва ижодий фаолиятларида рус тилини чуқур ўрганиш, шу орқали ривожланган Орупо маданияти ва илм-фанини эгаллашга ундадилар. Бу билан улар халқнинг ўзлигини таниши, охир оқибатда мустамлака исканжасидан озод бўлиш мақсадларини кўзладилар. Маърифатпарварларнинг бундай фаолияти, биринчидан, мустамлакачилар сиёсатига бутунлай зид бўлиб, уларнинг

¹ Туркистон вилоятининг газети, 1910 й., 21 март, 22-сон.

² Ўзбекистон Республикаси Давлат архиви, 1009-фонд, 1-рўйхат, 59-иш, 33-саҳифа.

таъқиб ва тазйиқларига учраган бўлса, иккинчидан, маҳаллий мутаассибларнинг “Исҳоқ кофир” (Исҳоқхон Иброт), “Чўқинди кози” (Сатторхон Абдуғаффоров), “Насора махзум” (Саидрасул Саидазизов) каби дашномларига, бўхтонларига дучор бўлди. Аммо буюк олижаноб мақсад туфайли улар ҳар қандай тўсиқларни мардонавор енгиб бордилар. Юқорида номлари тилга олинган мутафаккирлар мустамлака Туркистоннинг ягона газетаси “Туркистон вилоятининг газети”дан ўзларининг эзгу орзуларини халққа етказиш учун минбар сифатида фойдаландилар. Бу ҳақда Сатторхон Абдуғаффоровнинг куюниб айтган сўзларига эътибор беринг: “Биз таворих китобларидан кўрамизки, ҳар бир халқўзларига яқин ҳамсояларидан ҳар навъ илмларни ҳар вақт ўрганиб ва ҳам ўзларига яқин мамлакат халқига ўргатиб келганлар. Аммо биз Туркистон вилоятидаги мусулмон халқи ўз илмимизни даражали камолга еткурмоқ ул тарафда турсун, балки бурунғи илмларимиз ҳосил қилган ва ошкоро этган китобларни ҳам аксарларини яхши ва тоза фаҳламайдугон бўлуб қолганмиз. Аввало бизларга лозимдурким, обо ва аждодларимизни тараддудлари бирлан ошкоро бўлунгон илмларни таҳсил қилмоққа ружу қилмоқ. Чунки бизларга уят ва айбдурким, бизларнинг бурунғи олимларимиз илм бобида баланд даражада туруб, ҳатто бошқаларга таълим бериб турган бўлсалар, бизлар ҳамма халқдан ул бобда пастлик мақомида қолсак. Иккинчи, мазкур мақсудни ҳосил қилмоқда ўрусия тилини билмоқхам ҳеч бир зарар еткурмас эди, балки фойда еткурур эрди. Чунки ўрусия тилини ўрганиб, аларнинг китобларида ўзлари топқон илмлар ва бошқа халқдан ўрганган илмларни бизлар ҳам билиб, тирикчилигимизга нафъи етадурган илмларни бизлар ҳам ўз фойдамизга жорий қилур эрдук”¹.

Тошкентдаги Себзор даҳаси қозиси Муҳиддинхўжа Ҳакимхўжа ўғли чор маъмурларининг мустамлака халқни нодонликда, жаҳолатда сақлашдек кабиҳ сиёсатига қарши халқ фарзандларини илм-маърифатли қилиш йўлида жонбозлик кўрсатди. У рус тилини ўқитишни йўлга қўйиш мақсадида 1885 йили 3-рус-тузем мактаби учун махсус бино қуриб берди. (У вақтларда рус-тузем мактабларининг бирортасида махсус ўқув биноси йўқ эди.).

Миллат келажагида аниқ фанларнинг буюк аҳамиятини тушуниб етган машҳур маърифатпарвар Шарифхўжа Пошшоҳўжа ўғли XIX асрнинг 90-йилларида Эшонкули додхоҳ мадрасаси мударриси сифатида мадрасаларда физика фанини ўқитиш масаласини кун тартибига қўйди, физикадан тажрибалар ўтказиш учун физикавий асбоблар йўқлигини ҳукумат маъмурияти доирасига олиб чиқди². Албатта, миллат истиқболида муҳим

¹ Туркистон вилоятининг газети, 1883 йил, 15 феврал, 6-сон.

² Ўзбекистон Республикаси Давлат архиви, 1009-фонд, 1-рўйхат, 103-иш, 17-саҳифа.

аҳамиятга эга бўлган бундай таклиф мустамлака маъмуриятига маъқул тушмади ва эътиборсиз қолиб кетди.

XIX асрнинг 80-90-йилларида фаолият кўрсатган, юқорида номлари тилган олинган маърифатпарварларнинг деярли барчаси генерал-губернаторлик эътиборидаги турли мансабларда бўлган жамоат арбоблари эдилар. Улар ўз мансабларидан фойдаланиб, ниҳоятда оғир вазиятда фаолият кўрсатишга, баъзан мустамлакачиларга ён беришга мажбур бўлдилар. Ҳар қандай шароитда ҳам ўз халқини жаҳолатдан, асрий қоқоқликдан олиб чиқишга бор имкониятлари билан ҳаракат қилдилар. Ҳақиқий мақсадлари чор ҳукумати маъмурларига маълум бўлиб қолган бу мутафаккирлар таъқиб ва тазйиқларга, қамоқ ва сургунларга дучор бўлдилар: бунга Сатторхон Абдуғаффоров, Жўрабек Қаландар қори ўғли, Шарифхўжа қози Пошшоҳўжа ўғли, Муҳиддинхўжа қози Ҳакимхўжа қозикалон ўғли кабиларнинг қисмати мисол бўла олади. Қолаверса, мана шу улуғ зотлар Туркистон ўлкасида усули савтия мактабларининг ҳам биринчи ташкилотчилари ва тарғиботчилари сифатида майдонга чиқдилар.

1898 йил Муҳаммад Алихон бошчилигидаги Андижон кўзғолони ва унинг қонга ботирилиши рус мустамлакачиларининг ўлкада юргизаётган сиёсий-мафкуравий, таълимий-маърифий фаолиятига баъзи бир ўзгаришлар, кўшимчалар киритишга мажбур этди. Генерал-губернатор Вревский ишдан олиниб, унинг ўрнига келган Духовский ерли аҳолини, диний муассасалар – масжид-мадрасаларни кучли назорат остига олди, ўлкадаги мактаб ва мадрасаларнинг аниқ рўйхати тузиб чиқилди. Генерал-губернатор ёрдамчиси генерал Иванов бошчилигида катта комиссия текширув ишларини олиб борди. Комиссиянинг хулосасига биноан ерли аҳоли ўртасида элементар маърифий ишлар: оммабоп илмий маърузалар уюштириш, Россияни, рус халқини улуғловчи мавзуларда маҳаллий тилда китобчалар нашр этиш, кўргазмалар ташкил қилиш ва “Туркистон вилоятининг газети”да мақолалар бериб бориш кераклиги таъкидланди. Биринчи мана шундай маъруза ҳақида “Туркестанские ведомости” газетаси қуйидагиларни ёзади: “1899 йил 14 феврал якшанба куни эрлар гимназиясининг катта мажлислар залида 50 йиллик рус ҳукмронлиги даврида биринчи марта, ерли аҳолини Европа фани ютуқлари билан таништириш борасида оммавий маъруза бўлди. Соат бирларда ўлка ўқув юртларининг бош инспектори Керенский бошчилигида ўқув муассасаларининг вакиллари, эликка яқин ерли аҳолининг энг ўқимишли намояндалари: мударрислар, муҳаррирлар, муллалар ва бошқа рус тилини билувчилар тўпланди. Генерал-губернаторнинг ёрдамчиси Иванов, Сирдарё губернатори Королков, ўқув юртлари директорлари ва бошқа раҳбар

шахслар иштирок этди. Маъруза ўзбек тилида “Туркистон вилоятининг газети” ходими Мулла Олим томонидан ўқилди. Маърузадан кейин генерал Иванов Мулла Олимни фахрий чопон билан қутлади ва қисқача нутқ сўзлади. У ўз нутқида Европа илмининг афзалликлари, мадрасаларга рус тилини киритиш ҳақида гапирди. Тошкент шаҳри аҳолиси номидан халққозиси Муҳиддинхўжа мусулмон илм-фани ва маданияти ҳақида гапирди”¹.

Иккинчи томондан, рус маъмурларига ҳам маҳаллий халқ урф-одатларини, тилини, айниқса, мусулмон дини қонунларини ўрганишлари учун баъзи бир ишлар амалга оширилди. Маҳаллий тилни билувчилар ва ўрганувчилар рағбатлантирилди, “Туркестанские ведомости” газетасида ислом динига бағишланган туркум мақолалар эълон қилинди. Бундай тадбирлардан асосий мақсад мустамлака халққа ва унинг маънавиятига эътибор ёки қизиқишдан эмас, аксинча, бу ўлка халқларини янада асоратга солиш, мустамлака занжирларини мустаҳкамлаш учун бир восита эди. Бу ишда В.Наливкин, Н.Остроумов, М.Мироппиев, Н.Ликошин ва бошқалар катта фаолият кўрсатдилар.

2. Туркистон халқлари миллий-озодлик ҳаракатлари тарихшунослиги.

Ҳуқмрон тузумга қарши кўзғолонлар асосан қамбағал дехқонлар, косиблар, хунармандлар томонидан амалга оширилди. Миллий ғурурини ёъқотмаган айрим юқори табақа вакиллари ҳам бу кўзғолонларда иштирок этдилар. 1878 йилда Мингтепада Етимхон бошчилигида русларга қарши кўзғолон кўтарилди. Бироқ рус мустамлакачи ҳуқумати катта ҳарбий кучлар ёрдамида Етимхон бошчилигидаги кўзғолонларни бостирди. Бироқ, ўлкада рус чоризмига қарши кўзғолонлар бу билан бошланди деб бўлмайди. Бу даврда юз берган миллий озодлик ҳаракатларини махсус тадқиқ қилган тарихчи Х.Бобобеков қуйидаги бир қатор кўзғолонларни санаб ўтади:

1. Қозоғистон минтақасида 1783—1793 йилларда бўлиб ўтган Сирим Ботир кўзғолони.

2. 1822 — 23 йилларда бўлиб ўтган Жуломон Тиланчи кўзғолони.

3. 1836—1838 йилларда- бўлиб ўтган Исатой Тойман кўзғолони,

4. 1837 — 1846 йилларда бўлиб ўтган Султон Кенасари кўзғолони.

5. 1856 йилда бўлиб ўтган Сирдарёдаги Жонхўжа

Нурмухаммедов бошчилигидаги кўзғолон.

¹ Туркестанские ведомости, 1899г., 18 феврал.

6. 1868 йилдаги Самарқанд мудофааси ва Бухоро шаҳри, Шахрисабз бекликларидаги кўзғолонлар.

7. 1870 йилда Манғишлоқ 1рши*зларининг кўзғолонлари.

8. 1871 йилда Сирдарё вилоятида Эшон ЭшМухаммад бошчилигидаги кўзғолонлар.

9. 1878 йилдаги Мингтепадаги Етимхон кўзғолони ва бошқалар.

Ўрта Осиё хонликлари тарихининг ўрганилиши турли даврларда юзлаб илмий тадқиқотларнинг объекти сифатида чуқур ўрганилган. Тарихшуносликнинг даврлаштириши масалалари нуқтаи назаридан қараладиган бўлса, хонликлар тарихини ўрганишни икки даврга бўлиб кўриб чиқиш мумкин. Биринчи даврни XX аср 90 йилларигача ўлган давр билан, иккинчи даврини мустақиллик йилларида амалга оширилган тадқиқотлар билан белгилаш мумкин.

XX аср 90 – йилларигача бўлган давр мобайнида хонликлар тарихи бўйича кўплаб тадқиқотлар амалга оширилган ва илмий асарлар яратилган.

Хонликлар тарихини ўрганиш XX аср тарихшунослигида катта ўрин тутди. Турли йилларда яратилган тарихий асарларда Бухоро, Хива ва Қўқон хонликларининг ана шу даврлардаги тарихини, жумладан сиёсий ва иқтисодий, ижтимоий ҳаётини ёритиб беришга катта эътибор берилган. Бироқ бу вақтгача яратилган асарларда асосий мақсад хонликлар тарихининг у ёки бу соҳасини ёритиб беришга қаратилган бўлсада, уларда масалага ёндашувнинг ҳар-хиллиги эътиборни тортади. Бу даврда ўзбек хонликлари, жумладан, Бухоро хонлиги ва амирлиги, Хива ва Қўқон хонликлари тарихи акс эттирилган бир қатор илмий тадқиқотлар ва асарлар яратилди. Бир қатор тадқиқотчилар томонидан Бухоро хонлиги ва умуман ўзбек хонликлари тарихининг турли соҳаларига бағишланган илмий тадқиқотларни амалга ошириб, монографиялар нашр эттирган бўлсаларда, улардаги хонликлар тарихини ўрганишдаги бир ёқламалик, тарихни ноҳолис ўрганиш ва талқин қилиш ҳолатлари устунлик қилади. Гарчи XX асрнинг 90-йилларигача амалга оширилган илмий тадқиқотлар ва яратилган илмий асарларда хонликлари тарихига оид қимматли маълумотлар учрасада, уларни танқидий ўрганиш мақсадга мувофиқдир. Шунингдек, бу даврда бир қатор шу давр тарихини ёритиб берувчи бир қатор манбалар таржима қилиниб, нашр этилганки, улар ёрдами Шайбонийлар ва аштархонийлар даври тарихини чуқурроқ ўрганиш имкони юзага келган. Жумладан, бундай нашр этилган манбалар қаторида Мир Мухаммад Амин Бухорийнинг “Убайдуллонома”, Мирзо Абдулазим

Сомий “Тарихи салотини манғития”, Абдурахмон Толеънинг “Тарихи Абулфайзхон” асарларини кўрсатиб ўтиш мумкин.

Шунингдек бу даврда бир қатор илмий асарлар ва монографиялар ҳам яратилди. Улар қаторида Б.Ахмедов, З.Абдуллаев, Х.Зиёевларнинг тадқиқотларини кўрсатиб ўтиш мумкин. Бу асарлар ва монографияларда ўзбек хонликларининг тарихи, тарихшунослиги, манбашунослиги, хонликларнинг иқтисодий ва савдо алоқалари тарихи, ташқи сиёсий муносабатлари ва давлат бошқарувида оид масалалар ёритиб берилган.

Мустақиллик йилларида ўзбек хонликлари ва Туркистон халқларининг мустамлака даври ва миллий озодлик ҳаракатлари тарихини ўрганиш том маънода ўзининг янги босқичига кўтарилди. Бу даврда амалга оширилган илмий тадқиқотлар ўзининг илмийлиги, масаланинг моҳиятига ва таҳлиliga объективлик нуқтаи-назаридан ёндашилганлиги жиҳатлари билан аввалги даврлардаги тадқиқотлардан тубдан фарқ қилади. Мустақиллик йилларида амалга оширилган ва ўзбек хонликларини тарихининг турли соҳаларидаги масалаларини акс эттирган илмий тадқиқотлар орасида Х.Зиёев¹⁵, Ғ.Ахмаджонов¹⁶, Д.Зияева¹⁷, Б.М.Бобожонов¹⁸, Ғ.Агзамова¹⁹, Ш.Воҳидов²⁰, Х.Ҳамидов²¹, З.Илҳомов²², О.Масалиева²³, Ш.Қўлдошев²⁴, Ш.Махмудов²⁵, Т.Худойкулов²⁶, С.Тиллабоев²⁷, З.Мадрахимов²⁸, Й.Шукриллаев²⁹ каби

¹⁵ Зиёев Х. Тарих ўтмиш ва келажак кўзгуси: (Тарихнинг долзарб масалалари). -Т.: Адабиёт ва санъат, 2000; Шу муаллиф: Туркистонда Россия тажовузи ва ҳукмронлигига қарши кураш. -Т.: Шарқ, 1998.

¹⁶ Ахмеджанов Ғ.А. Российская империя в Центральной Азии. – Т.: Фан, 1995.

¹⁷ Д.Зияева. Ўрта Осиёда ҳарбий ишлар тарихидан.

¹⁸ Бабаджанов. Б.М. Кокандское ханство: власть, политика, религия. Токио-Ташкент: 2010.

¹⁹ Агзамова Ғ. Сўнги ўрта асрлар Ўрта Осиё шаҳарларида хунармандчилик ва савдо. Т.: Ўзбекистон. 2000.

²⁰ Воҳидов Ш. Қўқон хонлиги ва Бухоро амирлигида унвон ва мансаблар. Т.: Фан, 1996. Шу муаллиф: Қўқон хонлигида тарихнавислик. Т.Академнашр, 2010.

²¹ Ҳамидов Х. XVI-XIX асрларда юртимиз маданияти тарихидан лавҳалар. Т. Фан. 2009.

²² Илҳомов З.А. “Алиқули Амирлашкар ва унинг Қўқон хонлиги сиёсий ҳаётида тутган ўрни”. Тарих фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. Т.2004; Шу муаллиф: Амирлашкар тарихи. Т. 2013. Шу муаллиф: Қўқон хонлиги тарихшунослигининг айрим масалалари. Т. 2008.

²³ Масалиева О. Бухоро, Хива ва Қўқон хонлиги тарихини XX аср Англия ва Америка тарихшунослигида ўрганилиши. Тарих фан...номзоди дисс... – Т., 1998

²⁴ Қўлдошев Ш. «Қўқон хонлиги ва Шарқий Туркистон ўртасидаги сиёсий, иқтисодий ва маданий алоқалар (XVIII-XIX асрнинг ўрталари)» Тарих фанлари номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. Т.2009.

²⁵ Махмудов Ш. Қўқон хонлиги сиёсий тарихи. Тарих фан номз илм дар дисс. Т. ЎЗР ФА ТИ, 2010.

²⁶ Худойкулов Т.Д. XIX асрда Қўқон хонлигининг ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва маданий ҳаёти:Тарих фан. номз. ...дисс. - Тошкент: Уз МУ, 2009. - 172 б.

²⁷ Тиллабоев С. Туркистон ўлкасининг маъмурий бошқарув тизимида маҳаллий аҳоли вакиларининг иштироки. Т. “Фан”. 2008.

²⁸ Мадрахимов З. Қўқон хонлигида савдо муносабатлари. Т. “Янги нашр”. 2014.

тадқиқотчиларнинг асарлари ва илмий ишларини, шунингдек бир қатор фундаментал илмий тадқиқотларни кўрсатиб ўтиш мумкин³⁰.

3. Россия империясининг Туркистонда юритган таълим сиёсати ва унинг мустамлакачилик мазмуни.

Туркистоннинг биринчи генерал-губернатори К.П.Кауфман ўлка маорифини ўрганиб чиққач, ерли аҳолини руслаштириш учун Н.И.Ильминский (1822-1891)нинг Қозон татарларини руслаштириш борасидаги фаолиятини Туркистон ўлкасига татбиққилиш мақсадида уни Тошкентга таклиф қилди. Ильминский араб, форс, турк тилларини анча мукамал билган, Захириддин Муҳаммад Бобурнинг “Бобурнома” асарини 1857 йилда Қозонда нашр эттирган туркшунос эди. У Қозон диний академиясининг профессори, туркий халқларни руслаштиришга қаратилган маориф тизимини ишлаб чиққан, татарларни руслаштиришда катта тажриба орттирган миссионер эди. Туркистон ўлкасида очила бошлаган рус-тузем мактаблари ҳам Ильминский тизими асосида вужудга келган эди. Россиянинг мустамлака Марказий Осиё халқлари маорифига муносабати аниқ эди: Волгабўйи, Урал, Кавказ, Қримдаги туркий халқлар маорифи тизимига қўллаган руслаштириш сиёсатини Туркистон халқлари маорифига ҳам татбиққилиш эди. Бу сиёсат Россия маориф вазирлигининг 1869 йилдаги низомида ишлаб чиқилган бўлиб, бу низом рус миссионерларининг раҳномаси Н.Ильминский фаолияти заминида вужудга келган эди. Шу муносабат билан 1869 йилда Кауфман Қозонда Ильминский билан учрашди ва узоқ суҳбатлашди. Ильминский Тошкентга келмади. Шунга қарамасдан, Туркистон генерал-губернаторлиги маъмурлари Ильминский билан алоқани узмадилар. 1875 йилда Кауфманнинг топшириғига биноан Туркистон ўқув юртлари бош инспектори А.Л.Кун (1840-1888) Ильминскийга хат ёзиб, ундан Тошкентда очилажак ўқитувчилар семинарияси директори лавозимига номзод таклиф қилишини, иложи бўлса, кўзланган мақсадни амалга оширишга лаёқатли мутахассис юборишини илтимос қилади. Ильминский бу лавозимга энг муносиб номзод сифатида Қозон ўқитувчилар семинарияси ўқитувчиси Н.П.Остроумовни (1846-1930) тавсия қилади.

Н.Ильминский генерал-губернатор Кауфман таклифини ерда колдирмади: Россия империяси манфаатлари учун бир йўла ўзининг энг ишончли шогирдлари ва издошлари Н.П.Остроумов, М.А.Миропиев,

²⁹ Шукуруллаев Ю.А.Бухоро амирлигида кўшин ва ҳарбий иш (1753 – 1920 йиллар). Тарих фан номз илм дар дисс. Т. 2006.

³⁰ Ўзбекистоннинг янги тарихи. 1-китоб. Туркистон чор Россияси мустамлакаси даврида. Т. Шарқ, 2000; История Узбекистана (XVI- первая половина XIX века). –Т.: “Фан”, 2012

Н.А.Воскресенский, И.М.Софийскийларни Тошкентга юборди. Уларнинг ҳаммаси 1879 йилда очилган Туркистон ўқитувчилар семинариясида ишладилар ва ўзларини устози Ильминский эътироф этган Туркистондаги православ динининг миссионерлари сифатида ҳаракат қилдилар. Бу семинария ўлкада бирдан-бир ўқитувчилар тайёрлайдиган ўқув муассасаси эди. Унинг биринчи директори этиб Остроумов тайинланди, 1883 йилдан 1901 йилгача бошқа ишга ўтганлиги муносабати билан Миропиев, Воскресенский, Софийскийлар галма-галдан раҳбарлик қилдилар. 1901-1917 йиллар давомида яна Остроумов раҳбарликни ўз қўлига олди. Умуман, семинарияда Ильминскийнинг миссионерлик руҳи – буюк давлатчилик шовинизми ҳукмрон эди. Ташкил этилажак рус-тузем мактаблари учун миссионерлик руҳи билан суғорилган ўқитувчилар тайёрлаш семинариянинг асосий мақсади эди. 1879 йилда семинариянинг тантанали очилишида Туркистон ўқув юртлари бош инспектори А.Л.Кун қўйидагиларни таъкидлаган эди: семинарияда ерли аҳоли болалари ҳам ўқитилади, аммо мусулмон дини ўқитилмайди.

Н.Остроумов ва у билан келган ҳамтовоқлари умрларининг охиригача Ильминский ўғитларига амал қилдилар. Ильминский Остроумов ҳақида қўйидагиларни ёзади: “У (Н.Остроумов) Қозон диний академияси курсини тугатган, у ерда татар ва араб тиллари бўйича менинг ўқувчим бўлган, Муҳаммад дини таълимоти, “Қуръон” билан яхши таниш. У қалбан, шу билан бирга, илман миссионер. Менинг маърифатли дўстим Остроумов миссионерликни инсонпарварлик асосида фақат халқ маорифидагина мустаҳкам асосга қўйиш мумкинлигини яхши тушунади”¹.

Дарҳақиқат, илоҳиёт магистри, Қозон диний академиясининг миссионерлик бўлими доценти Н.Остроумов Ильминскийнинг ўнг қўли эди. Остроумов анча билимли шарқшунос бўлган, аммо бу билим, академик И.Ю.Крачковский таъбири билан айтганда “илмга эмас, сиёсатга хизмат қилди”. Остроумов умрининг охиригача рус колонизаторларининг ўта қабих – ўлка халқларини руслаштириш сиёсатини оғишмай амалга оширди. Унинг 1883 йилда ошқора ёзган қўйидаги сўзлари Россия мустамлакачиларининг Туркистон маорифи соҳасида амалга оширган сиёсати моҳиятини тўла ифодалайди: “Русларнинг мусулмонларга бўлган муносабатини белгилашда давлат ушбу масалаларни эътибордан соқит қилмаслиги керак: мусулмонлар таълимига муносабатда ўзимизнинг манфаатларимиз биринчи ўринда турмоғи керак. Биз мусулмонларга нисбатан ҳар жиҳатдан – фақат жисмоний

¹ Знаменский П.В.. Участие Н.И.Ильминского в деле иногородческого образования в Туркестанском крае. Казань, 1900. С.46.

жихатдан эмас, айниқса, маънавий-ахлоқий жихатдан устунлик мавқеига эга бўлишимиз керак”².

Аmmo рус мустамлакачилари бундай руслаштириш сиёсатини амалга ошириш жараёнида маълум тўсиқларга дуч келдилар. Ўлкада рус босқинчиларига қарши давом этаётган исёнлар, халқ озодлик ҳаракатлари, маҳаллий зиёлилар, шариат-дин пешволарининг норозиликлари уларнинг ниҳоятда эҳтиёткорлик билан иш олиб боришларини тақозо қилар эди. Ҳатто фон-Кауфман ва унинг атрофидагилар бу сиёсатни аста-секинлик билан олиб бориш тарафдори эдилар. Шу мақсадда эски маҳаллий мактаб ва мадрасаларни эътиборсиз ҳолича қолдириш, маҳаллий аҳоли билан зиддиятга бормаслик учун диний ақидаларга қаттиқ тегмаслик, аксинча, диний мутаассибликни қўллаб-қўлтиклаш сиёсатини олиб борди. Маҳаллий аҳоли болалари учун рус мактаблари ташкил қилиш, она тилини рус алифбоси асосида олиб бориш, миллий маданият, миллий маънавият ва адабиёт бўйича иложи бориша маълумот бермаслик, маҳаллий миллат болаларини ўз тарихидан узоқда сақлаш масалаларида Кауфман билан Ильминский қарашлари жуда мос келар эди.

1870-1880-йилларда Туркистон ўлкасида мустамлакачилик сиёсатини мустаҳкамлаш, Россия империясига, генерал-губернаторликка сидкидилдан хизмат қилувчи кичик амалдорлар тоифасини тарбиялаб етиштириш, ўлкада Россиянинг руслаштириш сиёсатини режали равишда амалга ошириш учун дастлаб рус, кейинроқ рус-тузем мактаблари оча бошладилар. Ўзбек маърифатпарварлари, педагоглари дастлабки паллада рус ва рус-тузем мактабларини қўллаб-қувватладилар, ўзлари ҳам катта саъй-ҳаракат билан бундай мактабларни очишга бош-қош бўлдилар. Сатторхон Абдуғаффоров, Инъомхўжа оқсоқол, Шарифхўжа қози, Зокиржон Фурқат, Муҳиддинхўжа қози, Саидрасул Саидазизов, Рожий Марғинович, Комил Хоразмий, Исҳоқхон тўра Ибрат кабилар бундай мактабларнинг хомийлари, ўқитувчилари, ҳатто фахрий нозирлари ҳам бўлдилар. Бунинг объектив сабаблари бор эди.

Ўз халқини замонавий илм-фан ютуқларидан баҳраманд қилиш, мадраса дастурига физика илмини киритиш, мадрасада физикадан ўқув лаборатория ташкил қилиш учун кураш олиб борган ва бу масалани генерал-губернаторлик даражасига олиб чиққан Шайхованд Таҳур даҳаси қозиси Шарифхўжа Пошшоҳўжа ўғли рус тилини ўрганиш масаласига ҳам алоҳида аҳамият билан қаради. Бу ҳақда тарихчи-шарқшунос А.И.Добромислов қуйидагиларни ёзади: “1884 йилнинг 19 декабрида шаҳарнинг маҳаллий

² Остроумов Н. Что такое Коран? Ташкент, типография арендуемая Ф.В.Базилевский. 1883 г. С.31.

аҳоли яшайдиган қисмида ерликларнинг болаларига русча саводни, ўқиш-ёзишни ҳамда арифметикадан тўрт амални ўргатиш учун дастлабки рус-тузем мактаби (Туркистон ўлкасида очилган биринчи рус-тузем мактаби) очилди. Бу мактабнинг очилишида катта қийинчиликлар бўй берди ва фақат Шайхованд Тахур даҳа қозиси Шарифхўжа туфайлигина очилди. Шарифхўжа икки ўғлини, икки ёки уч неварасини, уч жияни ва бошқа яқин қариндошларини шу мактабга берди”¹.

Усули ҳижо методига асосланган маҳаллий ибтидоий мактаблар илм-маърифатдан шу даражада йироқ эдики, халқ болалари бир неча йил ўқиш давомида зўр-базўр оддий саводга эга бўлар эдилар (“Меҳробдан чаён” романидаги Солиҳ Маҳдум мактабини, С.Айнийнинг “Эски мактаб”, Мўминжон Муҳаммаджон ўғли – Тошқиннинг “Эски мактаб турмуши ёки Толиб” асарларини эсланг).

Генерал-губернаторлик маҳаллий халқ маорифини ривожлантиришни хаёлига ҳам келтирмади, фақат ҳукумат тасарруфидаги рус ва рус-тузем мактабларига жуда кам миқдорда маблағ ажратарди, халос. Булардан ташқари, эски маҳаллий мактаблардаги биргина руҳоний таълим-тарбия билан Ватанни олға ривожлантириб бўлмас эди. Ўзбек мутафаккирлари рус-тузем мактабларини тирғиб-ташвиқчилар эканлар, фақат миллат манфаатларини кўзда тутдилар.

Ўзбек шоирларидан Рожий Марғинович ҳам шаҳар қозиси сифатида Марғилонда очила бошлаган дастлабки рус-тузем мактабларини қўллаб-қўлтиқлагани ҳақида, бу мактабнинг халқ учун келтирадиган фойдалари ҳақида “Туркистон вилоятининг газети”да маълумот беради: “Андин кейин ҳурматлу домулло Хўжахон қози мазкур мактаб хонани(нг) фуқароларга бўладурғон фойдаларини баён этиб, фуқаролар чин кўнгуллари билан хурсанд бўлиб, болаларини берганлари тўғрисида изҳори арз қилдилар”¹.

Ўзбек маърифатпарварлари маҳаллий ёшларнинг рус ва рус-тузем мактабларида рус тилини мукамал ўрганиши жаҳон илм-фани янгиликларини эгаллаш учун катта имкониятлар яратувчи восита деб билдилар. Бу эса охир-оқибатда миллатнинг ўзлигини танишга олиб келар эди. Уларнинг бундай фаолияти чор маъмурлари олиб бораётган сиёсатга бутунлай зид эди. Шунинг учун ҳам исми-шарифлари юқорида тилга олинган маърифатпарварлар умр бўйи таъқиб ва тазйиқлардан қутула олмадилар. Бу даврда халқ фарзандлари учун замон талабларига нисбатан жавоб бера оладиган бошқа дурустроққув муассасаси йўқ эди. Бу ҳақда Сатторхон

¹ Добромўслов А.И. Ташкент в прошлом и настоящем.. Ташкент, 1912. С.203.

¹ “Туркистон вилоятининг газети”. 1888 й., 31 декабр.

Абдуғаффоровнинг куюниб ёзган сўзларига эътибор беринг: “Ўрусия тилини ўрганиб, аларнинг китобларида ўзлари топкан илмлар ва бошқа халқдин ўрганган илмларини бизлар ҳам билиб, тириклигимизга нафи етадурган илмларни бизлар ҳам ўз фойдамизга жорий қилур эдик...Мен ҳар вақтда мусулмонларни ўз фойдамиз учун русия тилини ўрганмоқликнинг зарур эканлигини баён қилур эдим. Ул вақтларда Хўқанд халқи ўшандоқ улуг ишнинг фойдасини чандони фаҳмламас эрдилар. Зуъмҳол (мутаассиб) муллалар ҳам менинг ҳайриятимни қилмас эдилар. Аларга барча янги тартиблар бегона ва ваҳший кўринур эдилар. Алар ул аҳволларда дарвоқеъ яхши ва ёмонни(нг) фаркига бормас эдилар”².

Баъзи бир тадқиқотчилар, тарихчи олимлар мустамлакачилар томонидан очилган бу мактабларни қўллаб-қувватлаган, ўзбек фарзандларини ушбу мактабларга даъват этган маҳаллий зиёлиларни қаттиққоралайдилар, ҳатто сотқинликда айблайдилар¹. Ота-боболаримиз бўйнига бундай оғир, аммо ноўрин айбларни қўйишдан бир оз бўлса-да, ўзимизни тийишимиз керак!

Агарда Инъомхўжа оқсоқол, Шарифхўжа қози, Муҳиддинхўжа қозилар рус босқинчиларининг малайлари ёки уларга сотилган бўлганларида, 1892 йил Тошкентда юз берган миллий озодлик ҳаракатининг-“Вабо кўзғолони”нинг раҳбарлари сифатида таъқиб қилиниб, Тошкентдан бадарға-сургун қилинардилар?! Генерал-губернаторликнинг муассиси “Туркистон вилоятининг газети”нинг 1883-1892 йилларда муҳаррир ёрдамчиси ва таржимони Сатторхон Абдуғаффоров шу халқ озодлик ҳаракати туфайли умрининг сўнгги 8-9 йилини ишсизликда, дарбадарликда ўтказармиди?!

Хонликлар даврида ва ундан кейин ҳам илм-маърифатдан бебаҳра бўлиб келаётган халқ тақдири ўзбек зиёлиларини қаттиқ ташвишга солаётган эди ва рус ҳамда рус-тузем мактабларидан ўз халқи манфаатлари йўлида – маҳаллий аҳоли фарзандларини илм-маърифатли қилиш йўлида фойдаланишга, уларни чор ҳукуматининг қабих ниятларига зид келадиган йўлга аста-секинлик билан буриб юборишга ҳаракат қилдилар ва бунга қисман бўлса ҳам эришдилар. Тўғри, бу мактаблар маҳаллий аҳолидан юксак малакали мутахассис ёки кенг маълумотга эга бўлган кишиларни тарбиялаб етиштириш мақсадини ўз олдига қўйган эмас, бундай бўлиши мумкин ҳам эмас. Академик В.В.Бартольд маълумот беришча, у ердаги ўқитиш шу даражада саёз эдики, буни ҳатто рус зиёлилари ҳам эътироф этар эдилар: “Вилоятдаги рус-тузем ва соф русча мактаблардан ҳеч бири русча ёзиш у

² “Туркистон вилоятининг газети”, 1890 йил, 32-сон.

¹ Ш.Каримов, Р.Шамсуддинов. Туркистон Русийё босқини даврида. “Мерос”, Андижон, 1995 йил, 90-91-бетлар.

ёкда турсин, ҳатто тўғри ўқий оладиган бирорта ҳам маҳаллий халқ кишисини етиштиргани йўқ”¹.

Рус-тузем мактабларида ўқитиш савиясининг бу даражада паст эканлигининг асосий сабабларидан бири мактаб иқтисодий базасининг ниҳоятда ночор аҳволда эканлигидир. Давлат ҳар бир рус-тузем мактабининг барча ҳаражатлари учун бир йилга бор-йўғи 700 сўм ажратар эди, холос. Бундай мактабларнинг кўпи махсус мактаб учун қурилган бинога эга эмас эди, балки бадавлатроқ кишиларнинг ижарага олинган ҳовлисига ёки уйининг 2-3 та ортиқча хонасига жойлашган эди. Булардан ташқари, русча ва ўзбекча синф ўқитувчилари деярли баравар ишлашларига қарамай, ўзбекча синф муаллимига жуда оз миқдорда маош берилар эди, яъни рус ўқитувчисининг бир йиллик маоши 1000 сўм, ўзбек ўқитувчисининг бир йиллик маоши 400 сўм эди.

Шунинг учун ҳам бундай ўқув юртлари раҳбарлари ҳукумат маъмурияти олдида ўзбек синфлари муаллимлари маошларини ошириш масаласини кўйган эдилар. 1887 йилда Фарғона ва Самарқанд вилоятлари халқ мактаблари назоратчиси П.В.Прилежаев ўз ҳисоботида қуйидаги фикрларни баён қилган эди: “Мукофот учун белгиланган 100 сўмни мулланинг маошига кўшиб бериш маъқулдир. Ана шундагина мулланинг бир йиллик маоши 220 сўм бўлади. Шундай қилинса, бу вазифага энг яхши кучларни жалб этишга имконият туғилади. Акс ҳолда яхши муллалар моддий жиҳатдан кўпроқ таъминлайдиган мадрасани ташлаб, оз ҳақ тўлайдиган рус мактабларида ишлашга у қадар муҳтож эмас”².

Баъзи жойларда рус-тузем мактаби очиш, унинг зарур эҳтиёжлари учун маҳаллий аҳолидан пул (школ пули) йиғар эдилар.

Рус-тузем мактаблари давлат эътиборидан шу даражада узоқ эдики, бу мактабларнинг ўзбек гуруҳларини дарслик билан таъминлаш масаласи 30 йилдан кейин ҳал этилди. Рус ва рус-тузем мактаби дастлаб 1873 йилда Чимкентда очилган бўлса, бундай мактаблар учун атоқли мутафаккир Саидрасул Саидазизов “Устои аввал” алифбо дарслигини 1902 йилда нашр эттирди. Рус гуруҳлари учун эса С.Граменицкийнинг “Первая книга для чтения”, “Вторая книга для чтения”, “Третья книга для чтения” дарсликлари 25 йилдан кейингина яратилди.

Буларнинг ҳаммаси тасодифий ҳол эмас, аксинча, рус сиёсатдонларининг эҳтиёткорлик билан, ўйлаб амалга оширган тадбирлари эди. Чунки Ильминский ўз гумашталарига шундай таълим берар эди: “Ерли

¹ Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана. Ленинград, 1927. С.308.

² Ўзбекистон Республикаси Марказий Давлат Архиви. 47-фонд, 281-дело, 390-бет.

халқ орасида бизнинг учун фойдали ва ҳеч бўлмаганда, зарарсиз кишилар русча тилни тутилиб, уялиб гапирадиган, русча ёзганда бирмунча хато билан ёзадиган, бизнинг губернатордан эмас, ҳатто стол бошлиғи (мирзо)миздан ҳам кўрқадиган кишилар бўлиши лозим”¹.

Лекин шунга қарамасдан, ўзбек маърифатпарварлик ҳаракатининг атоқли намояндалари, истиқлол, миллий озодлик учун курашган, жадиदчилик ҳаракатида фаол иштирок этган мутафаккирлар Саидрасул Саидазизов, Нозимхоним, Ҳамза, Абдулла Авлоний, Абдулла Қодирий, Чўлпон, Боту, Мирмулла ҳамда Мирмуҳсин Шермуҳамедов ва бошқалар шу рус-тузем мактабларидан етишиб чиқдилар.

Ҳатто Россия империяси даврида ҳам, шўролар империяси даврида ҳам умри камоқларда ўтган, Туркистон Мухторияти ҳукуматининг раиси ўринбосари адвокат Убайдуллахўжа Асадуллахўжаев ҳам рус-тузем мактабини тугатган.

Маълумки, Сатторхон Абдуғаффоров 1873 йилда Чимкентда очилган илк рус мактабининг биринчи ўзбек ўқитувчиси эди. XIX асрнинг 80-йилларидаёқ рус-тузем мактабларининг асл моҳиятини жуда тўғри тушунган, унинг мустамлакачилик, шовинистик моҳиятини, ерли аҳолини руслаштиришга қаратилган сиёсатини очиқ фош қилган, ушбу мактабни миллий тарбия заминида ўзгартириш, аста-секинлик билан мустамлакачилар ниятига зид йўлга солиб юбориш усуллари ишлаб чиққан эди. 1883 йилда Тошкентда Туркистон ўлкасидаги рус ўқув юртлари муаллимларининг 1-курултойида Қўқон шаҳридаги рус мактабининг фахрий нозири сифатида Сатторхон ҳам иштирок этди (Сатторхон Абдуғаффоров 1878-1886 йилларда Қўқондаги рус мактабининг фахрий нозири лавозимида ишлаган). У ушбу курултойда чор маъмурларининг маҳаллий аҳолини мажбуран руслаштириш сиёсатини кескин қоралади ва рус мактабларига маҳаллий тил ва мусулмон динидан дастлабки маълумот берувчи муаллимлар жалб қилиш кераклигини таъкидлади: “Рус мактабларига мусулмон муаллими киритилиб, унга ерликларнинг болаларини маҳаллий тилга, жойига қараб, сарт ёки қирғиз тилига ўргатиш ҳамда мусулмон динидан бошланғич таълим бериш вазифаси юклатилса, у вақтда маҳаллий кишиларнинг бу мактабга нисбатан ҳаммага маълум ва ҳамма таъкидлаётган ишончсизлиги тугатилган бўлур эди”¹.

Туркистондаги рус ва рус-тузем мактабининг биринчи ўзбек ўқитувчиси Сатторхон Абдуғаффоровнинг бу оқилона фикрлари курултой раиси,

¹ “Письмо Н.И.Ильминского к обер-прокурору Святейшего Синода К.П.Победоносцеву”. В кн. Мусульманские депутаты Государственной думы России 1906-1917 гг. Уфа, 1998 г. С.120.

¹ “Протокол заседаний собрания учителей городских училищ Туркестанского края (30F XII-1883-3FI 1884)”. Ташкент. С.17.

руслаштириш сиёсатининг Туркистон ўлкасидаги ашаддий намояндаларидан бири М.А.Миропиевнинг кескин қаршилигига учради. У Россия маориф вазири Д.А.Толстойнинг “Туркистон ўлкасидаги давлатга қаршли мактабларда мусулмон дини ҳам, мусулмон тили ҳам ўқитилмаслиги керак” деган низомига ёпишиб олган ҳолда Сатторхонга қарши ўзининг шовинистик қиёфасини кўрсатувчи, умуман, рус маъмурларининг Туркистон халқларини руслаштириш сиёсатини ифодаловчи куйидаги фикрини баён қилишдан уялмади: “Ўз динида мутаассибликнинг мавжудлигини инкор қилувчи мусулмонларга ишонмаслик керак”¹.

Сатторхон Абдуғаффоров Чимкентда илк бор очилган рус мактабида ўқитувчилик қилган, Қўқонда рус мактабининг фахрий нозири бўлиб ишлаган йилларда маҳаллий аҳоли ўртасида рус тилини ўрганишга даъват этишдек, халқ фарзандларини рус-тузем мактабларига кўпроқ жалб этишдек муҳим масалага бош бўлиш билан бирга, биринчи ўзбек журналисти, публицисти сифатида халқни нодонликда сақлашга қаратилган мустамлакачиларнинг мунофиқ сиёсатини, мутаассибларнинг жоҳиллигини очиб ташловчи туркум мақолалар битди. Шу маънода унинг “Бир чимкентлик мусулмон ўтган вақтларни ёдиға олиб ёзгани”² туркум мақолалари муҳим аҳамиятга эга.

Губернаторлик маъмурлари рус-тузем мактабларида ислохот ўтказиб, унинг ўзбек синфларидаги таълим-тарбия ишларини бир оз бўлса-да, миллийлаштиришдан В.В.Бартольд сўзи билан айтганда: “Маҳаллий халққа ўз она тилида кўпроқ маълумот беришдан ва бу билан маҳаллий халқни руслаштириш ишига зарар етказиб, маҳаллий адабиёт ва маданиятнинг каттикўрнашиб қолишдан қўрқар эдилар”³.

Рус-тузем мактабларининг очилишига рус маъмурлари, миссионерларининг ўзлари катта шубҳа ва ҳадик билан қарадилар, рус маъмурларини бундай мактабларга ерли аҳоли фарзандларини жалб қилиш катта ташвишга солди. Бу мактабларни очишдан рус маъмурларининг кўзда тутган мақсадларидан қатъи назар, ерли аҳолининг кўзи очилиши мумкин, деган ташвиш уларни безовта қилган, ҳатто бундай мактабларни очмаслик, ерликларни иложи борича маърифатдан, маънавиятдан узоқда сақлаш кераклигини қайта-қайта таъкидловчилар оз эмас эди.

Ўзбек, форс, араб тилларини, адабиётини анча мукамал билган, ўзбек мутафаккирлари Ҳавоий – Умидий, Хўжажон қози Рожийий, Фурқатлар билан

¹ Ўша жойда, 18-бет.

² Туркистон вилоятининг газети”. 1890 й., 6, 8, 16, 19, 24-сонла

³ В.В.Бартольд. Ўша асар, 134-бет.

якин алоқада бўлган, шарққўлёмаларидан катта коллекция вужудга келтирган ва Санкт-Петербург Шарққўлёмалари институтига топширган, 20 йил давомида Россиянинг Қошғардаги бош консули лавозимида ишлаган, миссионер Н.Остромовнинг якин ҳаммаслаги Н.Петровский рус ва рус-тузем мактабларининг очилишига кескин қарши чиққан эди. У 1887 йил 23 июнда Н.Остромовга йўллаган мактубида Туркистон ўлкасида бирин-кетин очилаётган рус ва рус-тузем мактабларидан ташвишланиб, қуйидагиларни ёзади: “Хамма ерда мусулмонлар учун очилаётган мактаблар (рус-тузем мактаблари кўзда тутилмоқда) нима ўзи? Маънилиқ ишми ёки беҳуда ишми? Хўжакўрсингами ёки жиддий нарсами? Билишни истардим. Биринчиси тўғри бўлса керак, деган хавотирдаман. Агар мактаблар олдиндан кўзланган мақсадсиз, оқибати нимага олиб келишини ўйламасдан очилаётган бўлса, уларни очмаслик маъқул. Кейин бориб пушаймон бўлиб қолмайлик”.

Рус босқинчиларининг бу фаолияти XIX асрдаёқ рус сиёсатдонлари томонидан режалаштирилган эди. Бу ҳақда Россия маориф вазири Д.А.Толстойнинг 1870 йилда ёзган сўзларига эътибор беринг: “Бизнинг ватанимизда яшовчи барча бегона (рус бўлмаган) халқларнинг маълумотли бўлишининг охириги мақсади, шубҳасиз, уларни руслаштириш ва рус халқи билан бирлаштиришдан иборат бўлиши керак”¹.

Рус-тузем мактабларининг ўта реакцион моҳиятини ҳатто рус сиёсатдонларининг ўзлари ҳам эътироф этганлар. Туркистонда 43 йил фаолият кўрсатган, рус-тузем мактабларининг ташкилотчиси ва биринчи ўқитувчиси В.П.Наливкин (1852-1918) сўзларига эътибор беринг: “Ўлкада рус-тузем мактаблари деб номланувчи, ўта фойдали деб билган муассасалар тармоғини кенгайтиришга қаратилган проектни амалга оширишга киришганимизга 20 йилдан ошди. Бу соҳада биз қўлимиз билан бўлмаса-да, аммо бизнинг хоҳишимиз билан жуда кўп ифлос ва ахлоққа зид ишлар амалга оширилди. 20 йил давомида бу мактаблардан бир неча минг маҳаллий болалар чиқди: уларнинг бир қисми мактабни битирмай қочиб кетди, қочиб кетяпти. Натижа шу бўляптики, улардан на рус ҳукумати учун, на маҳаллий жамият учун бирор фойдали иш чиқаётгани йўқ, менимча, чиқмайди ҳам”².

Исмоилбек Гаспрали 1881 йилдаёқ “Русия мусулмонлиги” асарида рус-татар мактабларининг (Туркистон ўлкасидаги рус-тузем мактабларининг Татаристон ва Қримдаги кўриниши) ўқиш-ўқитиш, таълим-тарбия методларидан тортиб, мақсад-маслагигача кескин фош этган эди: “Татарлар учун очилган рус мактаблари ўлик туғилган муассасанинг ўзгинасидирки,

¹ В кн. Аграрный вопрос и крестьянское движение 50-70 гг. XIX века. Часть I. М.-Л., 1936 г. С.285.

² Наливкин В.П. Туземцы раньше и теперь. Газета “Туркестанский курьер”, 1913, № 38.

буни ушбу мактабнинг назарияси ва амалиёти яққол исботлаб турибди”³. Бундай мактаблар ўлкада йил сайин кўпайиб, 1917 йилда 167 га етган эди.

Ильминский тизими асосида очилган мактабларнинг руслаштириш моҳиятини депутат Г.Ш.Еникеев 1908 йилда Россия Давлат Думаси минбаридан туриб танқид қилган эди: “Жаноблар! Мусулмонлар ҳозирги вақтда адолат, инсонийлик туйғулари билан Давлат думасидан талаб қиладилар: миссионерлик маориф соҳасидан олиб ташлансин, руслаштириш тизими бекор қилинсин, мактаблар ақл-идроққа, педагогик заминга асослансин. Биз бу ўринда Маориф вазирлиги томонидан мусулмонлар учун Ильминский тизими асосида ташкил қилинган мактаблар ҳақида гапиряпмиз. Бу мактаблар ҳеч қачон мусулмон аҳолисининг эътиборини ҳам, ишончини ҳам қозона олмайди, чунки улар маорифнинг туб мақсадларига хизмат қилмайди”¹.

Мана шундай ўта оғир шароитда ўзбек мутафаккирлари рус-тузем мактабларини ўз мақсадларига бўйсундиришга ҳаракат қилдилар. Шунини алоҳида таъкидлаш керакки, Саидрасул Саидазизов (1866-1933) XIX асрнинг 80-90-йилларида етишиб чиққан, 1-рус-тузем мактабини битирган ва унда муаллимлик қилган, ўзбек педагогикаси тарихида усули савтия методига асосланган “Устои аввал” биринчи барқарор алифбо дарслигини яратган, ўзбек педагоглари орасида ўқув-тарбия соҳасида дастлабки ислоҳат ўтказган методист-олим ҳамдир. Унинг “Устои аввал” алифбо дарслиги таъсирида XX асрнинг биринчи чорагида товуш методига асосланган жаид мактаблари учун ўндан ортиқ алифбо дарсликлари яратилгани маълум. Саидрасул Саидазизовнинг бу фаолияти маҳаллий мутаассибларнинг кескин қаршилигига учради, улар мутафаккирни “насоро махзум” (“қофир махзум”) деб жар солдилар. Шунга қарамасдан, муаллимнинг ушбу дарслигини XX аср педагоглари катта мамнуният билан кутиб олдилар, у рус-тузем мактабларидан ташқари, усули қадим ва усули жаид мактабларида ҳам кенг қўллана бошлади. Бу ҳақда “Туркистон вилоятининг газети” да эълон қилинган мақолаларда, Мўминжон Муҳаммаджон ўғли – Тошқиннинг “Турмиш уринишлари” асарида яққолроқ кўриш мумкин.

Рус-тузем мактабларининг ўзбек гуруҳларида таълим-тарбия худди эски мактаблардаги каби ибтидоий шароитда қолиб келмоқда эди. Рус синфларида белгиланган дарс соатларини ўтиб бўлишлари билан ўқувчилар кўшни хонага – ўзбек синфи ўқитувчиси ихтиёрига ўтадилар. Ўзбек ўқитувчиси маҳаллий эски мактабда ўқитиладиган ҳамма фанлардан дарс беради. Ўзбек

³ Исмоил бей Гаспринский (Гаспралў). Из наследия. Симферополь, “Таврия”, 1991 г. С.42.

¹ Мусулманские депутаты Государственной думы России 1906-1917 гг. Уфа, 1998 г. С.120-121.

Ўқитувчисининг дарси давомида рус ўқитувчиси сингдиришга ҳаракат қилган ҳамма нарса бекорга кетади. Ўзбек синфидаги шароит худди эски мактаблардагидек: ўқувчилар рус синфида парталарда ўтирсалар, ўзбек синфида кигиз ёки наMAT устида ўтирадилар; ҳеч қандай дарслик, ўқув жиҳозлари, ўқув қўлланма йўқ, дарс эски усулда арабча диний матнларни куруқ ёдлаш асосида олиб борилади. Рус-тузем мактабларининг ўзбек синфларида (Саидрасул Саидазизовнинг “Устои аввал”, Байрамали Калининнинг “Муаллими соний” асарлари чиққунга қадар) махсус дастур, дарслик ёки ўқув қўлланмалар, ҳатто предметларнинг номлари ҳам кўрсатилмаган.

1892 йилдан эътиборан Сирдарё вилоят халқўқув юртлари инспектори лавозимида ишлаган С.М.Граменицкий рус-тузем мактабларида ўқитиш усуллари бирмунча ислоҳқилишга ҳаракат қилди. Бу мактабларда ўқитишдаги ўзбекча сўзларни русча транскрипцияда беришга асосланган Н.Ильминский таржима методининг яроқсизлигини, шунинг учун ҳам рус-тузем мактаблари ўзбек халқи ўртасида эътибор қозона олмаганлигини таъкидлайди.

Ильминский фаолиятдан маълумки, у 1873 йилдаёқ туркий халқларни араб алифбосидан воз кечиб, алоҳида ёзув тизимига ўтказишни таклиф қилган ва бунда у туркий халқлар учун кирилл ёзувини жорий қилиш таклифи билан чиққан эди. Бу маданияти, тили, дини, тарихи бир илдизга эга бўлган туркий миллатларни парчалаб юборишнинг бирдан-бир йўли эди. Бу тадбирни амалга ошириш учун у қозоқ педагоги Иброй Олтинсарин фаолиятдан фойдаланган ва Туркистонда 1884 йилдан очила бошлаган рус-тузем мактабларига ҳам татбиққилган эди. Бу тадбир араб ёзувидан воз кечишнинг биринчи босқичи эди. Чор Россияси ва Туркистон генерал-губернаторлиги 40 йилдан ортиқ вақт давомида бу масалани амалга ошира олмади, аммо шўролар ҳукумати Ўрта Осиёни 1924 йилда беш республикага парчалаб ташлаганидан кейиноқ уларни араб алифбосидан лотин ва асосий мақсад – кирилл алифбосига ўтказиш кампаниясини ниҳоятда тезкорлик билан бошлаб юборди.

С.Граменицкий рус-тузем мактабларида ўқитишнинг асосий усули бўлмиш Ильминский таржима методини инкор қилиш билан у маҳаллий болаларни русча ўқиш, ёзиш ва эркин гаплашишга ўргатиш учун дарсларни фақат рус тилида кўрғазмалар асосида олиб бориш усулини ишлаб чиқади ва қуйидаги масалаларга аҳамият беришни таъкидлайди: “Рус тилига ўргатаётган вақтда тушуниш, кўз олдига келтириш қийин сўзлар бўлади, ўқитувчи бундай сўзларни ўқувчилар қай даражада тўғри тушунганлигига

шубҳаланади. Шундай вазиятдагина ушбу тушунчанинг номини маҳаллий тилда фақат бир марта айтиш мумкин. Масалан, ўқитувчи “небо” сўзини ўқувчилар тўғри тушунганлигига шубҳаланса, “небо – осмон” деб таржимасини бир марта айтади, бошқа вақтда фақат русчасини қўллайди. Асосий мақсад шундаки, ўқувчи заруратсиз она тилини суиистеъмом қилишга одатланмасин, бошидан русча сўзларни эшитиш ва гапиришга ўргансин”¹. Бу унинг тил ўқитиш методикасининг ўта нозик жиҳатларини анча мукамал билувчи педагог эканлигини кўрсатади.

Аmmo С.Граменицкийнинг бу ҳаракатлари Ильминский ғоясининг Туркистондаги амалиётчилари Н.Остроумов, ўша вақтдаги Туркистон ўқитувчилар семинариясининг директори М.А.Миропиев, семинария педагогика совети илмий котиби И.М.Софийскийларнинг кескин қаршилигига учради. Масаланинг мураккаб томони шунда эдики, рус-тузем мактаблари учун ўқитувчилар тайёрлайдиган бирдан-бир Туркистон ўқитувчилар семинариясида Ильминскийнинг руслаштиришга асосланган методи устувор эди. Граменицкий методини жорий қилиш семинарияда ҳам туб ўзгаришларни талаб қилар эди.

С.Граменицкийнинг 3 дарслиги яратилгунга қадар 14 йил рус-тузем мактабларида турли хил дарслик ва қўлланмалардан фойдаланиб келинди. Самарқанд област ҳарбий губернатори граф Ростовцев ўқув юртлари бош инспектори Керенскийга қуйидагиларни ёзган эди: “Рус-тузем мактабларини кузатишим давомида мен рус тилини ўқитишда ёрқин муваффақиятни кўрмадим. Бунинг асосий сабаби рус тили дарсликларининг яроқсизлигидир. Кўплаб нарс-буюмларнинг номлари ерлик ўқувчилар учун бегона”². Бу жуда тўғри ҳол эди.

1897 йилда Туркистон ўқув юртлари бош инспектори Керенский топшириғига биноан С.Граменицкий ўзи тавсия қилган метод асосида рус-тузем мактаблари учун махсус дастлабки дарсликларни яратишга киришди. 1898 йилдан бошлаб унинг “Первая книга для чтения”, “Вторая книга для чтения”, “Третья книга для чтения” дарсликлари босмадан чиқди. Граменицкий дарсликлари асосида рус-тузем мактабларида рус тилини ўқитиш учун қуйидаги дастур жорий қилинди:

биринчи йил: кўргазма асосида ўқувчиларни ўраб турган жиҳозларни оғзаки ўрганиш: синф жиҳозлари, уй ҳайвонлари, инсоннинг асосий аъзолари, ўнгача бўлган сонлар, кийим-кечак, уй-рўзғор анжомлари; ҳовли,

¹ Граменицкий С.М. Положение инородческого образования в Сўрдарьинской области. Ташкент, 1916. С.18.

² Ўзбекистон Республикаси Марказий Давлат Архиви, 47-фонд, 2124-дело. Опись Управления учебными заведениями Туркестанского края, 1896.

кўча, бозорнинг қисқача тасвири; қариндошлар, ҳафта кунлари номларини ифодаловчи русча сўзлар (С.Граменицкийнинг “Первая книга для чтения” дарслигининг биринчи қисми асосида).

Рус алифбосини рус сўзлари асосида ўрганиш, ҳарф элементлари, кичик ва ёзма ҳарфларни, ўрганилган русча сўзларни ёзиш.

Иккинчи йил: Боғ, полиз, бозор ва дала тасвири; ўсимликлар, мева ва сабзавот; асосий нарса-буюм ҳамда ўлчовлар, хунармандчиликка оид буюмлар, ой ва йиллар тасвири. Ўрганилган сўзлар асосидаги мақолаларни ўқиш ва сўзлаб бериш (С.Граменицкийнинг “Первая книга для чтения” дарслигининг иккинчи қисми асосида).

Йўл-йўлакай янги, номаълум сўзларни тушунтириш орқали ўқувчиларни ўраб турган муҳит, жиҳозлар номлари иштирокида боғланган ҳикоялар ўқитиш; мактаб, уй, боғ жиҳозлари, уй ҳайвонлари ҳаётига оид матнларни саволлар асосида ҳикоя қилиш (С.Граменицкийнинг “Вторая книга для чтения” дарслигининг 1-45-§лари асосида). Ўрганилган русча сўзлар, иборалар, мақолаларни кўчириб ёзиш.

Учинчи йил: Шаҳар, қишлоқ, дала шароити ҳақида ҳикоя қилиш; ваҳший ҳайвонлар ва уларнинг ҳаётини тасвирловчи ҳикояларни ўрганиш, чўл, ўрмон, тоғ ва дарёлар тасвири, ватан ҳақида тушунча (С.Граменицкийнинг “Вторая книга для чтения” дарслиги асосида).

Ёзма машқлар берилган саволларга ўрганилган матнлар асосида тўлиқ жавоблар шаклида бўлиши, ўқувчилар жавоблар учун сўзларни ўз китобларидан топишлари керак. Ўқув йилининг иккинчи ярмида бу машқларга кўриш хотирасига асосланган диктантлар ҳам қўшилади. Бундай диктантлар баъзи бир товушлар ўрганиши, уларнинг ёзилиши каби қоидаларга асосланади (С.Граменицкий “Третья книга для чтения”, 1-20-§лар асосида).

Тўртинчи йил: Нисбатан кенгроқ кўламли ҳикоя ҳамда тавсифларни ўқиш ва сўзлаб бериш; Росиянинг қисқача географияси, Туркистоннинг географияси билан таништириш, Россия тарихига оид асосий воқеаларни сингдириш.

Энг муҳим имло қоидаларига бағишланган оғзаки диктант. Ўқув йилининг иккинчи ярмида ўқилган ҳикоялар бўйича саволлар асосида боғлиқли баёнлар машққилдириш (С.Граменицкийнинг “Третья книга для чтения” дарслиги асосида).

4 йиллик ўқиш тугагач, қуйидаги дастурни ўз ичига олган, мактабни битирув имтиҳони уюштирилган:

1. Русча ўқиш ва ўқиганини қайта ҳикоя қилиш.

2. Ўрганилган шеър, масал ёки насрий парчани ёддан ўқиш.
3. Русча жумлаларни айтиб туриб ёздириш.
4. Атроф-муҳит, рус тарихи, географиясига оид саволларга русча жавоб бериш.
5. Тўрт амалга оид арифметик масала ва мисолларни оғзаки ва ёзма ечиш, миллионга қадар сонларни айтиб туриш асосида ёзиш; узунлик, оғирлик, вақт, пул ўлчовларини русча билиш.
6. Мусулмонча ўқиш.
7. Рус подшоҳига омонлик тиловчи “Боже, царя храни” мадҳиясини хор бўлиб ўқиш.

Шуни унутмаслик керакки, Граменицкий Ильминскийнинг таржима методига (ўзбекча сўзларни русча транскрипцияда беришга) қарши чиққани билан рус мустамлакачиларининг, генерал-губернаторликнинг ўлка халқларини руслаштириш, умуман, мустамлакачилик сиёсатига заррача путур етказиш ниятидан йироқ эди. Учала дарслик билан танишар эканмиз, уларда Россиянинг Туркистон ўлкасида абадий ҳукмронлик қилиш сиёсати устувор эканлигини кўришимиз мумкин. Ушбу ислохотлардан кейин рус-тузем мактаблари ва уларда ўқийдиган ўқувчилар сони анча ошди, буни куйидаги жадвалдан яққолроқ кўриш мумкин¹.

Йиллар	Мактаблар сони	Ўқувчилар сони
1884-1887	22	461
1888-1895	22	447
1896-1902	44	1331

Маълумки, Ватанга, миллатга муҳаббат туйғуси энг муқаддас, энг мўътабар туйғудир. Шунинг учун ҳам Ватанни Онага менгзайдилар. Ватан туйғуси, асосан, ўқувчиларга дарсликлар, Ватан ҳақидаги гўзал бадиий асарлар орқали сингдириб борилади. Ватанга, халққа, тилга муҳаббат руҳини сингдириш мактабдан бошланишини яхши билган Граменицкий ўқувчиларни бундай муқаддас туйғулардан узоқ сақлаш вазифасини ўз олдида қўйган. Ўзбек болалари учун яратилган ушбу муаллиф дарсликларида Россия ватан сифатида талқин қилинади, унинг шаҳарлари, қишлоқлари таъриф-тавсиф этилади ва унга нисбатан муҳаббат руҳини сингдиришга ҳаракат қилинади. Учала дарсликни варақлар экансиз, уларда Туркистон, Турон, Мовароуннаҳр номлари билан аталган Ватанимиз, унинг табиати, гўзаллиги ҳақида,

¹ Бендриков К.Е. Очерки по истории народного образования в Туркестане. Москва, 1960. С.214.

Ўқувчиларда ватанпарварлик руҳини шакллантиришга қаратилган бирорта матн берилган эмас. Бу, албатта, тасодифий ҳол эмас, рус-тузем мактабларининг мақсад ва вазифаларидан келиб чиққан ҳолда амалга оширилган.

С.Граменицкий рус-тузем мактабларининг моҳиятидан келиб чиққан ҳолда иложи борича маҳаллий халқ тили, урф-одати, маданияти ва тарихи, буюк аجدодлари ҳақида маълумот бермасликка ҳаракат қилади, айниқса, маҳаллий тилга ниҳоятда беписандлик билан қарайди. Миссионер-шовинистлар каби туркий тилни адабий тил сифатида шаклланмаган деб билади: “Етарли шаклланмаган сарт тили сўзларини русча транскрипцияда бериш ўқувчиларнинг русча талаффузини бузишга олиб келади ва русча саводхонликка салбий таъсир кўрсатади”, - деб ёзади Граменицкий.

Ўзбек болалари учун тузилган учала дарсликда маҳаллий халқҳаётини акс эттирувчи бирорта ҳам асар берилмаган. Берилган расмлар, ҳатто қишлоқҳаётига бағишланган расмлар ҳам рус ҳаётидан олинган. С.Граменицкийнинг “Третья книга для чтения” дарслигини ҳам методик, ҳам мавзу жиҳатидан анча чуқур ўрганган олим Йўлдош Абдуллаев жуда тўғри таъкидлаганидек: “Граменицкийнинг ўқиш китоблари рус-тузем мактаблари болалари учун тузилган бўлишига қарамай, Туркистон ўлкаси ҳақида жуда оз маълумот берилган, чунончи, 182 бетли “Третья книга для чтения”да Туркистон ҳақида бор-йўғи иккита текст бор холос”. Йўлдош Абдуллаевнинг ушбу фикрларини С.Граменицкийнинг бошқа икки дарслиги ҳақида ҳам айтиш мумкин.

1898 йил Дукчи эшон воқеаси – бутун Туркистон ўлкасини ларзага солган Андижон кўзғолони – губернаторликнинг ўлкада ўтказётган мактаб сиёсатига бирмунча ўзгаришлар киритишга мажбур этди. Мустабидлар ўлка халқлари тўла занжирбанд қилинди, энди улар ҳеч қачон эрк, мустақиллик учун бош кўтара олмайдилар, деган фикрларини пучга чиқарди. Мустамлакачилар мазлум халқни жаҳолатда, нодонликда асраш уларга оз бўлса-да, маърифат нуридан баҳраманд қилишдан кўра хавфлироқ эканини тушундилар, жоҳил, нодон оломон ниҳоятда хавфли куч эканлигига ишонч ҳосил қилдилар. Оз бўлса-да, маърифат бериш, русларга нисбатан муносабатни яхшилаш мақсадида чекланган ҳолда русча таълим бериш, бу билан руслаштириш сиёсатини кучайтириш мақсадини ўз олдларига қўйдилар. Бунинг учун ўлкада мавжуд бўлган бирдан-бир ўзбек тилидаги “Туркистон вилоятининг газети”дан фойдаланишни мақсадга мувофиқ деб билдилар. Ушбу газетанинг ўша даврдаги бойламларини варақлар экансиз, русларни, уларнинг маданиятини, Россия давлатининг ҳарбий қудратини

улуғловчи туркум мақолаларга кўзингиз тушади. Мақсад битта – Россияни улуғ давлат сифатида халқ онгига сингдириш, ўлка халқларини унга мутеликда сақлаш эди. Андижон кўзғолони муносабати билан А.Б.Вревский ўрнига келган Туркистоннинг янги генерал-губернатори С.М.Духовский ушбу кўзғолонни қоралаб, халқни даҳшатга солиш мақсадида айтган куйидаги сўзларига эътибор беринг: “Ақлдан озган кишигина улуғ подшоҳимизнинг тутган йўлига қарши ҳаракат қилиш ҳаёлида бўлиши мумкин! Унинг қудрати шу қадар улуғки, унинг бир оғиз сўзи билан икки ҳафтадан сўнг Туркистон шу қадар кўшин билан тўладики, ҳар бир волостга биттадан батальон қўйиш мумкин бўлади”¹.

Газета саҳифаларида схоластик таълим-тарбия тизимини танқид қилувчи, усули савтия методининг афзалликларини тарғиб қилувчи мақолалар ҳам бот-бот кўрина бошлади. Руслаштириш сиёсатини амалга оширишда асосий восита бўлиб келаётган рус-тузем мактаблари тармоғини кенгайтириш, ундаги ўқитиш усулларига бирмунча ислоҳ киритишга мажбур бўлдилар, баъза жойларда ушбу мактаблар учун махсус ўқув бинолари ҳам қурилди. Рус-тузем мактабларининг мусулмон гуруҳларида ўқув-тарбия ишларини назорат остига олиш мақсадида ўзбек тилида алифбо дарслиги яратиш масаласи кўйилди. 1898 йилда генерал-губернатор Духовский ушбу вазифани Тошкент шаҳар 1-рус-тузем мактабининг мусулмон гуруҳи ўқитувчиси Саидрасул Саидазизовга топширди.

Туркистон генерал-губернаторлиги маҳаллий халқ ўртасида рус-тузем мактабларининг эътиборини ошириш, уларда русларга нисбатан илиқ муносабатни вужудга келтириш ва айниқса, Россия давлатининг қудратини намойиш қилиш мақсадида рус-тузем мактаблари ўқувчиларининг Санкт-Петербург, Москва ва бошқа шаҳарларига ўқув-таълимий саёҳатларини амалга оширди. Мана шундай саёҳатлардан биринчиси генерал-губернатор Духовскийнинг махсус кўрсатмаси ва режасига асосан амалга оширилди. Губернатор аввал Санкт-Петербургдаги катта мансабдор шахслар – ҳарбий ва халқ маорифи вазирлари билан келишиб олиб, уларга саёҳатнинг Россия манфаатлари учун қанчалар аҳамиятини тушунтирган. Ушбу саёҳат 1899 йилнинг ёз ойлари амалга оширилган ва икки ой давом этган. Духовский буйруғига мувофиқ Туркистон ўлкасининг ҳамма вилоятларидан 18 ўқувчи йиғилган, саёҳатга Самарқанд шаҳар рус тузем мактаби ўқитувчиси Лапин раҳбарлик қилган.

“Туркистон вилоятининг газети” 1899 йил 3 июл 25-сонида ўқувчиларнинг Петербургга кетгани ҳақида қисқа хабар ва саёҳат

¹ “Туркистон вилоятининг газети”, 1898 йил, 28 июн.

таассуротларини тўлиқ бериб бориш ҳақида маълумот беради. Дарҳақиқат, газетанинг 1899 йил 37, 38, 39, 40, 44, 45, 46-сонларида “Туркистон ўлкаси мусулмон болаларининг 1899 йилда Москва ва Петербург саёҳати баёни” (сарлавҳа рус тилида “Описание путешествия детей мусульман из Туркестанского края в Москву и Петербург в 1899 г.”) сарлавҳаси остида анча катта мақола Муҳиддинхўжа эшон ўғли имзоси билан эълон қилинган. Олдиндан келишилганидек, болаларни ҳамма жойда эҳтиром билан кутиб оладилар, саёҳатнинг иккинчи куни жума намозини Петербургнинг жамеъ масжидида ўқийдилар. Шаҳарнинг диққатга сазовор жойларида: Петропавловск қалъасида, Пушкин ўқиган подшоҳ лицейида, музейларда, заводларда ва ҳатто ҳар ким кириши мумкин бўлмаган император хонадониди, ҳарбийлар машқи жараёнларида бўладилар, улар билан шахсан ҳарбий вазир Куропаткин учрашди, “насихат” қилди. Бу ҳақда газета кўйидагиларни ёзади: “Саккизинчи куни бориб, военный министр генерал-лейтенант Куропаткин жанобларини кўрмоқ бўлиб, мазкур жанобни уйларида кутуб турганимизда бир генерал келиб бизларни бир зол уйга бошлаб олиб кирдилар ва икки адъютантлари ҳам бор эди ва ул ҳолда ўшал баланд мартабалик ваенный министр ўзлари марҳамат айлаб, уйларидан чиқиб, бизларни ҳар қаюларимиз билан сўрашиб, баъд аз ан ўртада туруб дедиларки: “Жамеъ мамлакатлардаги кишиларни ва раъиятларни баланд оталари подшоҳ бўладур ва биз Русия фуқароларининг ҳам баланд оталари подшоҳи аъзам императоримиздурлар. Шул сабабли ҳаммамиз бир-биримизга оға-инилик даражасидадурмиз ва яна ушбу тарафларни саёҳат айлаганларингизга кўп хурсанд бўлдум ва ушбу тарафларда кўрганларингизни ўз вилоятларингиздаги кишиларга камокон билан қилурсизлар ва яна кўрмаган жойларингизни тамошо айлаб кўрунглар”, - деб уч юз сўм ақча бизларга инъом айладилар”¹.

Губернаторлик маъмурлар ушбу бошланғич рус-тузем мактабларини ҳар қанча рағбатлантирмасинлар, халққаётига сингиб кета олмади. Айниқса, усули жаҳид мактабларининг фаолияти кенг кўлам кашф этгач, унга эҳтиёж ҳам йўқолиб борди. Бунинг асосий сабаби бу мактабларнинг “сут билан кирган”, минг йиллар давомида миллатнинг қон-қонига сингиб кетган маънавиятини, тарихини, тилини йўққилишга қаратилганлигидадир.

3. Жаҳидчилик ҳаракатининг ўлка халқлари миллий уйғонишида тутган ўрни. Жаҳидчилик, ўлка жаҳид намоёндаларининг маданий-

¹ Туркистон вилоятининг газети, 1899 й. 46-сон.

оқартувчилик фаолияти. Қадимчилар ва миллий тараққийпарвар-ислохотчилик оқими.

ЖАДИДЧИЛИК (арабча «жадид»-янги)-янгилаштириш, янги замонавий мактаб, матбаа, миллий тараққиёт усуллари, йўллари тарафдорларининг умумий номи. Жадидчилик XIX аср охири ва XX асрнинг биринчи чорагида туркий мусулмон ўлкаларида (Қрим, Кавказ, Волгабўйи-Булғор ва Жанубий Урал хавзаси, Туркистон) шаклланиб келаётган миллий буржуазия муҳитида вужудга келган. У ўша даврдан Туркистондаги миллий-озодлик ҳаракатининг мафкураси-Туркистон миллий мустақиллик мафкураси вазифасини бажарди.

Жадидчиликнинг асосий ғоя-мақсадлари: Туркистонни ўрта асрчилик, феодал тарқоқлик, диний хурофотлардан озод қилиш, «Усули қадим»ни инкор этган ҳолда ўлкани, халқни, миллатни замонавий тараққиёт йўлига олиб чиқиш, миллий давлат бунёд этиш, конституцион, парламент ва президент идора усулидаги озод ва фаровон жамият қуриш, туркий тилларга давлат тили мақомини бериш, миллий пул бирлиги ва миллий қўшин тузиш. Бу ғоя ва мақсадлар 1917-1924 йилларда «Туркистон мухторияти» (1917 йил ноябр-1918 йил феврал), Бухоро ва Хоразм халқ Республикалари даврида (1920-1924 йиллар), қисқа муддатда ва қисман бўлсада амалга оширилган эди.

Қрим, Кавказ, Волгабўйи-Булғор ва Жанубий Уралдаги жадидчиликка Исмоилбек Гаспирали, Жовид Хусайинзода, Мусо Жоруллох Козоний, Ризоуддин ибн Фахриддинлар раҳнамолик қилишган. Туркистонда бу ҳаракатга Маҳмудхужа Бехбудий ва Мунаввар Қорилар етакчилик қилишган. Бухорода жадидчилик ҳаракатига Абдурауф Фитрат ва Усмонхўжалар, Хива жадидларига эса Полвонниёз хожи Юсупов ва Бобоохун Салимовлар етакчилик қилган.

Жадидчиликнинг Туркистондаги тараққиётини қуйидаги даврларга ажратиш мумкин:

I. 1885-1895 йиллар: Г.Исмоилбейнинг «Таржимон» газетаси таъсирида Қўқонда янги-жадид усулидаги мактаблар очиш ҳаракатлари бошланиб, улар аста-секин рус-тузем мактаблари билан рақобатлаша бошлаган.

II. 1895-1905 йиллар: Қримдаги Гаспира шахридан Г.Исмоилбейнинг Бухоро ва Самарқандга ташрифи, Бухоро амири билан учрашиши натижасида 1895 йилда жадид мактабларини ташкил этиш даври-Бухорода Жўрабой, Самарқандда А.Шакурий, С.Азизий, А.Мунзим, Мулла Қилич, Тошкентда Мунаввар Қори, А.Авлонийлар, Қўқонда Хамза, Наманганда

И.Ибрат, Сўфизода ва бошқа сиймоларимиз очган жаҳид мактаблари ўз фаолиятларини олиб бордилар.

III.1905-1914 йиллар жаҳидчиликнинг мактаб-маорифдан кенгрок газетчилик, яъни рўзномалар ва жаридалар чоп этиш, матбаа ишларини йўлга қўйиш, илм-фан, адабиёт, маданият-маорифни миллийлаштириш босқичи.

IV.1914-1917 йиллар жаҳидчиликнинг ўта ижтимоий-сиёсий йўналиш касб этиши, жаҳидчилик сиёсий партияларининг тузилиши ва уларнинг уч хил турли талаблар қўйиши:

1) Россиядан тўла ажралиб чиқиш; 2) Россия Федерацияси таркибида «миллий-худудий мухторият» тузиш; 3) Россия унитаризми таркибида фақат маънавий-диний мухторият ҳуқуқлари кафолатига эга бўлиш.

V. 1917 йил ноябри-1918 йил феврал оралиғида Қўқонда «Туркистон мухторияти»нинг тузилиши ва унинг рус большевиклари томонидан қонга ботирилиб, тугатилиши.

VI. 1918-1924 йиллар-шўро тизими таркибида, маориф-матбаа ишларида «Чиғатой гурунги» ни тузиш билан ажралиб туради.

VII. Туркистон парчаланиб (1924), жаҳидчиликнинг кейинги тараққиёти «миллий республикалар» доирасида борди. Жаҳидчилик асосан маданият-маориф, мактаб ва матбаа ишларида «Чиғатой гурунги» ғояларини зимдан амалга оширишга, миллий озодлик ҳаракатини жонлантиришга уринди.

VIII. 1931 йилдан то 1937-38 йиллар орқали 50-йилларнинг биринчи ярмигача қатағонга учраш даври.

Туркистон жаҳидчилигидаги асосий ғоявий-назарий йўналиш Бехбудий, Мунввар Қори, Фитрат, Чўлпонлар томонидан илгари сурилган бўлиб, шўролар тузуми, компартия ғояси ва мафкурасини тўлалигича инкор этиб, ягона ва бир бутун Туркистон халқи ва давлатини қуриш, замонавий тараққиёт йўлидан боришни таклиф этганлар. А.Авлоний, С.Айний, Хамза, Боту, Элбек, А.Икромов, Ф.Хўжаев ва бошқа жаҳидлар миллий ва умуминсоний демократик кадриятларга муқобилан шўро (совет) ғоя ва кадриятларига урғу беришган. Лекин шундай бўлсада охирида номлари келтирилган жаҳидлар ҳам ўзлари хизмат қилган шўро (совет) давлати томонидан қатағон қилиндилар ...

Туркистон жаҳидчилиги ва маърифатчилиги тўғрисида гап борганда, уни анъанавий Шарқ маърифатчилигидан, шунингдек, ўша даврдаги ислом диний ислохотчилигидан фарқлаш зарур. Анъанавий Шарқ маърифатчилиги (Турди, Аҳмад Дониш, Анбар Отин, Нодира, Гулханий, Муқимий, Фурқат, Завқий) жаҳидлар маърифатчилиги учун маънавий-руҳий замин бўлган.

Шунингдек мусулмон оламида бошланган ислом ислохотчилик уринишлари жаидлар харакати учун, ислом, шариат нуктаи назаридан диний-қонуний жахатдан йўл очиб берган. Бироқ жаидчилик харакати, ундаги маърифатчилик майиллари ўзини ҳаётга, умуммиллий ижтимоий-сиёсий муоммоларни ҳал қилишга йўналтирилганлиги билан анъанавий шарқ маърифатчилиги ва диний ислохотчилик жараёнларидан тубдан фарқ қилган.

Жаидчиликнинг тор-мор қилиниши туркий халқларнинг жаҳон миқёсида танилишини деярли бир асирга орқага сурди, уларни ҳукмрон коммунистик мафкура ва совет тузуми истибдодига қарам этилишига олиб келди. Жаидчилик харакати бир аср давомида дастлаб Чор мустамлакачилиги, кейинчалик коммунистик партия тазйиқи ва исканжасида бўлиб, тўла равишда номоён бўла олмади. Зиёлилар томонидан унинг заминларини ва шаклланиш тарзини ўрганиш таъқиқ остида бўлди. Шўролар давридаги мисли кўрилмаган мафкуравий, маънавий, сиёсий ва иқтисодий тазйиққа қарамай ўзбек халқи миллий ўзига ҳослигини сақлаб қола билди. Жаидлар ўртага ташлаган ғояларни амалга ошириш вақти-соати келишини умид билан кутди. Бу вақт мустақиллик билан барга ҳаётимизга кириб кела бошланди. Чунки жаидларнинг ғоялари ўлмас ғоялар эди.

<p>Мақтабсизлик қилди бизни қип ялянғоч, Мақтабсизлик бизни этди талон- тарож, Мақтабсизлик Турон элин ўлдирди оч, Кўзингни оч, бу хўрликдан мақтабга қоч. Билим қочди қўлимиздан беш юз йилдир, Унутмагин Улуғбеклар бизнинг элдир, Турон эли, ўзбек тили бизнинг тилдир, Турон ўғли эканингни тезроқ билдир</p> <p style="text-align: center;">Абдулла Авлоний</p>	<p>Илмдур дунёда энг яхши хунар, Илмсиздан яхшидур гунг ила қар. Хар киши илм-ла бўлса ошно, Иззату давлатда бўлгай доимо, Илмсиз одам залилу хор ўлур, Илмсизликдан ҳамма безор ўлур.</p> <p style="text-align: right;">Мунаввар Қори.</p>
--	---

Назорат саволлари

1. Туркистон хонликларининг Россия империяси таъсир доирасига тушиб қолишининг ижтимоий омиллари нималардан иборат?
2. Россия империясининг “Ўрта Осиёни кўшиб олиши” иборасига муносабатингиз қандай?
3. Мустамлакачилик даврининг Туркистон халқлари маиший турмушига таъсирига баҳо беринг.
4. Рус олимларининг ўлка халқлари тарихи ва этнографиясини ўрганишга кўшган хиссасини қандай баҳолайсиз?
5. Мустамлака даврида Туркистон аграр муносабатларида қандай ўзгаришлар содир бўлди?
6. Ўлка халқлари орасида маданий-оқартув ишларининг ташаббускорлари фақат жаҳидлар бўлган деган фикрга муносабатингиз қандай?

Фойдаланилган адабиётлар

1. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. –Т., “Шарқ”, 1998.
2. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. –Т.: “Маънавият”, 2008.
3. Каримов И.А. Ўзбекистон мустақилликка эришиш остонасида. – Т.: “Ўзбекистон”. 2011.
4. Mirziyoyev Sh. M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. -Т. “O’zbekiston”, 2017.
5. Mirziyoyev Sh. M. Erkin va farovon, demokratik O’zbeiston davlatini birgalikda barpo etamiz. -Т. “O’zbekiston”, 2016.
6. Mirziyoyev Sh. M. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta’minlash – yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi. -Т. “O’zbekiston”, 2017.
7. Mirziyoyev Sh. M. Tanqidiy tahlil, qat’iy tartib intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo’lishi kerak. -Т. “O’zbekiston”, 2017.
8. Алиев А. Маҳмудхўжа Бехбудий. –Т., 1994.
9. Абдурахимова Н.А., Рустамова Г. Колониальная система власти в Туркестане во второй половине XIX – I четвертьи XX века. Т.: “Университет”, -1999, -162 стр.

10. Ахмеджанов Г.А. Российская империя в центральной Азии (история и историография колониальной политики царизма в Туркестане). – Т.: Фан, 1995.
11. Ватан туйғуси. –Т., «Ўзбекистон», 1996.
12. Жадидчилик: ислохот, янгиланиш, мустақиллик ва тараққиёт учун кураш. Тўплам. –Т., «Университет», 1999.
13. Зиёев Ҳ. З. Туркистонда Россия тажовузи ва ҳукмронлигига қарши кураш. –Т.: «Шарқ», 1998.
14. Зиёев Ҳ.З. Россиянинг Қозон, Астрахан, Сибир, Қрим, Кавказ ва Туркистонга тажовузи ва ҳукмронлигига қарши курашлар (XVI асрнинг иккинчи ярми - XX аср бошларигача). 6-жилд. –Т.: “Янги аср авлоди”. 2012
15. Ибрат И. Фарғона тарихи. –Т., “Камалак”, 1991.
16. Илҳомов З.А. Қўқон хонлигида ҳарбий ислохотлар Педагогик таълим // 2002 йил, 5-сон. Б. 50-52.
17. Илҳомов З.А. Алиқули Амирлашкар // Ўзбекистон тарихи. 1999 йил, 3-сон. Б. 25;
18. Илҳомов З.А. Алиқули Амирлашкар ва унинг Қўқон хонлиги сиёсий ҳаётида туганган ўрни. Тарих фанлари номзоди ... дисс. –Т.: 2004. -160 б;
19. Илҳомов З.А. Амирлашкар дипломатияси. Педагогик таълим // 2001 йил, 4-сон. Б. 49-51;
20. Қосимов Б. Исмоилбек Гаспрали. – Т., 1992.
21. Ражабов Қ., Қандов Б., Шоймардонов И. Ўзбекистон тарихининг муҳим саналари. Тўлдирилган бешинчи нашри. – Т., “Ўзбекистон”, 2012. –Б. 130-144.
22. Содиков М. Эрксевар, хурриятпарвар эл ворисларимиз. –Т., “Камалак”, 1992.
23. Тарих шоҳидлиги ва сабоқлари. Чоризм ва совет мустамлакачилиги даврида Ўзбекистон миллий бойликларининг ўзлаштирилиши. Масъул муҳаррир Д.А.Алимова. -Тошкент, “Шарқ”. 2001.
24. Ўзбекистон тарихи / Олий ўқув юртлари талабалари учун дарслик. II-жилд (XIX асрнинг II ярми – 1989 йил июнь). Масъул муҳаррир Р.Ҳ. Муртазаева. –Т., “Янги аср авлоди”, 2015. –Б. 201-232.
25. Ўзбекистоннинг янги тарихи. 1-китоб. Туркистон чор Россияси мустамлакачилиги даврида. – Т., «Шарқ», 2000.

IV. АМАЛИЙ МАШҒУЛОТ МАТЕРИАЛЛАРИ

Амалий машғулотларни ўтказиш бўйича умумий йўриқнома

Амалий машғулотларда тингловчилар тарих таълимининг турли норматив-ҳуқуқий ҳужжатлари, тарих ўқитувчисининг фаолият функциялари: (*гностик, лойиҳалаш, конструкциялаш, диагностик, прогностик, коммуникатив, ишлаб чиқариш-технологик, ташкилотчилик*) ва тарих таълими соҳасидаги инновациялар билан танишадилар ва улар асосида амалий ишларни бажарадилар. Амалий машғулотлар замонавий таълим услублари ва инновацион технологияларга асосланган ҳолда кичик гуруҳларга бўлиб ўтказилади. Бундан ташқари, мустақил ҳолда ўқув ва илмий ва хорижий адабиётлардан, электрон ресурслардан, интернет материалларидан, тарқатма материаллардан фойдаланиш тавсия этилади.

1-АМАЛИЙ МАШҒУЛОТ: ИЛК ЦИВИЛИЗАЦИЯЛАР ТАРИХИНИНГ ДОЛЗАРБ МАСАЛАЛАРИ.

Ишнинг мақсади: Цивилизацион жараёнлар. Ибтидоий давр ва унинг ўзига хос хусусиятлари. Цивилизация тушунчасига замонавий ёндашувлар. Илк цивилизациялар (хорижий таҳлил). Тарихий ва археологик даврлаштириш масалалари. Антропогенез жараёнларининг замонавий талқини. Антропогенез жараёнлари. Тош даври ёдгорликларининг ўрганилиш даражаси ва замонавий археологик тадқиқотлар билан танишиш ва мавзуга оид билимларини чуқурлаштириш.

1-илова

- Дин деганда нимани тушунасиз?
- Политеизм нима?
- Монотеизм?
- Тотемизм нима?
- Фетишизм нима?
- Анимизм нима?
- Ижтимоий ҳаётда диннинг тутган ўрнини қандай баҳолайсиз?

2-илова

Мунозара учун саволлар:

1. Цивилизация тушунчасининг ма'носи нима?
2. Ерда одамнинг пайдо бўлиши ҳақида қандай қарашлар мавжуд?
3. Тарихий даврлар кетма-кетлигини келтириб ўтинг.

4. Палеолит даври неча босқичдан иборат ва қайси даврларни ўз ичига олади?
5. Ўрта Осиёда – Ўзбекистон худудида илк одамлар яшаган қандай манзилгоҳларни биласиз?
6. Матриархат нима? Патриархатчи?
7. Мезолит даври қандай ўзига хос хусусиятларга эга?
8. "Неолит инқилоби" нима?
9. Энеолит ва бронза даври қайси даврларни ўз ичига олади ва қандай ўзига хос хусусиятлари мавжуд?
10. Энг қадимги диний эътиқодлар қачон пайдо бўлган?
11. Дехқончилик, чорвачилик, хунармандчилик қачон, қандай пайдо бўлган?
12. Темир қачон кашф этилди ва инсоният сивилизасиясида унинг қандай ўрни бор?
13. Ўрта Осиёда қадимги шаҳар маданияти қачон, қаерларда, қандай шаклланган?
14. Қадимги аجدодларимиз маданияти ва сан'ати ҳақида нималарни биласиз?
15. Инсоният тараққиётида ёзувнинг қандай ўрни бор?

Адабиётлар рўйхати:

1. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. –Т., “Шарқ”, 1998.
2. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. –Т.: “Маънавият”, 2008.
3. Каримов И.А. Ўзбекистон мустақилликка эришиш остонасида. – Т.: “Ўзбекистон”. 2011.
4. Mirziyoyev Sh. M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. -Т. “O’zbekiston”, 2017.
5. Mirziyoyev Sh. M. Erkin va farovon, demokratik O’zbeiston davlatini birgalikda barpo etamiz. -Т. “O’zbekiston”, 2016.
6. Mirziyoyev Sh. M. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta’minlash – yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi. -Т. “O’zbekiston”, 2017.
7. Mirziyoyev Sh. M. Tanqidiy tahlil, qat’iy tartib intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo’lishi kerak. -Т. “O’zbekiston”, 2017.
8. Абдурахмонов А. Саодатга элтгувчи билим. 1-2 китоб. –Т., “Мовароуннахр”. 2004.

9. Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиги тарихи. –Т., “Шарқ”. 2000. –Б. 25-26.
10. Жўраев У., Саиджонов Й. Дунё динлари тарихи. – Т., “Тошкент ислом университети”, 2002. – Б. 27-35.
11. Ражабов Қ., Қандов Б., Шоймардонов И. Ўзбекистон тарихининг муҳим саналари. Тўлдирилган бешинчи нашри. –Т., “Ўзбекистон”, 2012. –Б. 9-21.
12. Shamsutdinov R., Karimov Sh. Vatan tarixi. Birinchi kitob (qayta ishlangan ikkinchi nashri). –Т., “Sharq”, 2010. –В.14-27.
13. Shamsutdinov R., Maxmudov X. O‘zbekiston tarixi / Oliy o‘quv yurtlarining notarix fakultetlari uchun o‘quv qo‘llanma. –Т., “Sharq”, 2013.
14. Эшов Б., Одилов А. Ўзбекистон тарихи. (Олий ўқув юртлари талабалари учун дарслик). 1-жилд. –Т., “Янги аср авлоди”, 2014. –Б. 29-92.

2-АМАЛИЙ МАШҒУЛОТ:

ИЛК ДАВЛАТЧИЛИК МАСАЛАЛАРИ. ҚАДИМГИ ВА ЎРТА АСРЛАРДА ЎЗБЕК ДАВЛАТЧИЛИГИ ТАДҚИҚОТЛАРИДА ЗАМОНАВИЙ ЁНДАШУВЛАР.

Ишнинг мақсади: Давлатчилик тушунчаси, Давлатлар пайдо бўлишининг ижтимоий-тарихий омиллари, Илк шаҳарсозлик маданияти, Дастлабки давлат бирлашмалари, Тарихий-маданий ҳудудлар, сўнгги йилларда амалга оширилган археологик тадқиқотлар юзасидан тингловчилар билим ва кўникмаларини баҳолаш.

Турон ва Эрондаги қадимги давлат бирлашмалари, Ўрта Осиё халқларининг чет эл босқинчиларига қарши курашлари тарихининг манбавий асослари, Антик даврда ўзбек давлатчилигининг тадрижий ривожланиш масалалари, Илк ва ривожланган ўрта асрларда ўбек давлатчилиги тараққиёти, Амир Темур даврида ўзбек давлатчилигининг юксалиши ва бу борада амалга оширилган замонавий тадқиқотлар юзасидан тингловчилар билимини баҳолаш.

1-илова

Блиц-сўров: “Ўзбек давлатчилиги ва унинг тараққиёт босқичлари”

Якка баҳо	Якка хато	Гуруҳ баҳоси	Гуруҳ хатоси	Тўғри жавоб	Асосий тарихий воқеалар	Саналар
					Салавкийлар давлатининг ташкил	312 й.

					топиши	
					Тўмарис жасорати	530 й.
					Александр Македонский вафоти	323 й.
					Марғиёнада Фрада кўзғолони	522 й.
					Юнон Бактрия давлатининг ташкил топиши	Мил.авв.250 й.
					Спитамен кўзғолони	329-327 й.й.
					Кушон салтанатининг ташкил топиши	Мил. I аср
					Широқ жасорати	Мил.авв.519 й.
					Бактрияга юэчжилар истилоси	Мил.авв.140- 130 й.й.
					Фарғона давлатининг барҳам топиши	Мил. II а.
					Александр Македонскийнинг Суғдиёнага юришлари	Мил.авв. 329- 328 й.й.
					Канишка ҳукмронлиги даври. Кушон салтанатининг гуллаб- яшнаши	Мил.78-123 й.й.

2-илова

Ватанимиз ҳудудидаги дастлабки давлат бирлашмалари

Давлат	Мавжуд бўлган йиллари	Худуди	Қўшни давлатлар ва халқлар	Пойтахти	Йирик шаҳарлари	Ҳукмдор-лари	Дин
Қадимги Бактрия							
Қадимги Хоразм							
Аҳамонийлар империяси							

Македония							
Салавкийлар давлати							
Юнон-Бактрия							
Қанғ давлати							
Давань давлати							
Хоразм давлати							
Кушон салтанати							

3-илова

Тест саволлари

1. Қуйида келтирилган давлатлардан қайси бирида будда дини давлат дини даражасига кўтарилган?

- А) Юнон-Бактрия В) Аҳмонийлар салтанати
 С) Кушон давлати Д) Қанғ

2. Қуйидаги қайси тарихий воқеа бошқаларига нисбатан олдинроқ содир бўлган?

- А) Юнон-Бактрияга юэчжилар истилоси
 В) Искандар Зулқарнайнинг вафот этиши
 С) Широқ жасорати
 Д) Салавкийлар давлатининг ташкил топиши

3. Искандар Зулқарнайнга қарши курашган халқ қаҳрамонини топинг.

- А) Спитамен В) Тўмарис
 С) Широқ Д) Антиох

4. Милоддан аввалги 312-250 йилларда мавжуд бўлган давлат бирлашмасини топинг

- А) Қанғ давлати В) Парфия давлати
 С) Юнон-Бактрия давлати Д) Салавкийлар давлати

5. Келтирилган давлат бирлашмаларидан қайси бири олдинроқ мавжуд бўлган?

7. Даван (Фарғона) давлати ҳақида тушунча беринг.

Адабиётлар рўйхати:

1. Каримов И.А. “Тарихий хотирасиз келажак йўқ”. –Т., “Ўзбекистон”, 1998.
2. Каримов И.А. Она юртимиз бахту иқболи ва буюк келажаги йўлида хизмат қилиш – энг олий саодатдир. –Т., “Ўзбекистон”, 2015.
3. Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиги тарихи. –Т., “Шарқ”, 2000. –Б. 27-63.
4. Асқаров А. Ўзбек халқининг этногенези ва этник тарихи. –Т., “Университет”, 2007. –Б. 98-121.
5. Пидаев М. Сирли Кушон салтанати. –Т., “Фан”. 1990.
6. Ражабов Қ., Қандов Б., Шоймардонов И. Ўзбекистон тарихининг муҳим саналари. Тўлдирилган бешинчи нашри. – Т., “Ўзбекистон”, 2012. –Б. 22-43.
7. Shamsutdinov R., Karimov Sh. Vatan tarixi. Birinchi kitob (qayta ishlangan ikkinchi nashri). –Т., “Sharq”, 2010. –Б. 31-88.
8. Shamsutdinov R., Maxmudov X. O‘zbekiston tarixi / Oliy o‘quv yurtlarining notarix fakultetlari uchun o‘quv qo‘llanma. –Т., “Sharq”, 2013.
9. Шониёзов К. Қанғ давлати ва қанғликлар. –Т., “Фан”. 1991.
10. Эшов Б., Одилов А. Ўзбекистон тарихи. (Олий ўқув юртлари талабалари учун дарслик). 1-жилд. –Т., “Янги аср авлоди”, 2014. –Б. 110-194.
11. Ўзбекистон давлатчилиги тарихи: (Очерклар) / Маъсул муҳаррирлар: Д.Алимова, Э.В. Ртвеладзе. –Т., “Шарқ”, 2001.

3-АМАЛИЙ МАШҒУЛОТ:

ЭТНИК ЖАРАЁНЛАР. ЎЗБЕК ХАЛҚИНИНГ ЭТНИК ШАКЛЛАНИШИ МАСАЛАЛАРИ.

Ишнинг мақсади: Тингловчиларга Этнос ҳақида фандаги мавжуд қарашлар. Миллий автохтонизм концепцияси. Замонавий этнология фанида этнос назариясига муносабатлар. Туркий қабилаларнинг илк ватани ва орийлар муаммоси. Ўзбек халқининг этник шаклланиш босқичлари. Ўзбек миллий менталитети ва унинг ўзига хос хусусиятлари, Тарих йўналишидаги фанларнинг хусусан ўзбек халқи этнологиясининг асосини ташкил этган ўзбек халқининг шаклланиш тарихи, этногенези ва этник тарихи масалаларини билиш қобилиятини шакллантириш ва ривожлантириш.

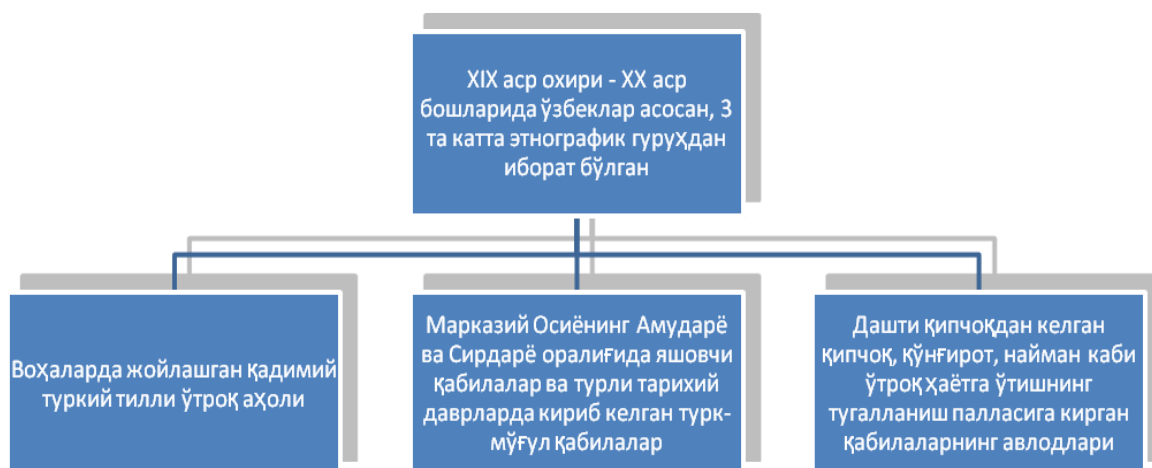
Амалий машғулот топшириқлари

1. Ўзбек халқининг этник тарихи ва этногенези масалалари.
2. Ўрта Осиёда яшаган қадимги халқларнинг келиб чиқиши ва тарқалиши.
3. Этногенезга доир моддий ва ёзма манбалар масалалари.
4. XI-XII асрларда ўзбек халқининг шаклланиши ва кейинги даврлардаги этник компонентларнинг кириб келиши ва тарқалиши.

1-илова

Б./ Б. /Б техникасини қўллаш қоидалари

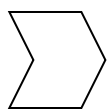
№	Мавзу саволи	Биламан	Билишни хоҳлайман	Билдим
1	2	3	4	5
1.	Ўзбек халқининг шаклланишида турли даврлардаги ўзига хос хусусиятлар			
2.	Турли элат ва уруғ вакилларининг аралашуви жараёнини			
3.	Ўзбекларнинг этнографик гуруҳлари			
4.	Ўрта Осиё икки дарё оралиғи типи иборасининг илмий муомалага киритилиши тарихи			
5.	Марказий осие қадимги аҳолиси ирқий белгилари			
6.	Қадимги ўтроқ ва кўчманчи аҳоли ирқий типлари			

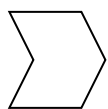
Ўзбекистон ҳудудларида яшаган қадимги аҳолиси антропологик типлари

“Ўрта Осиё икки дарё оралиғи типи” - ҳозирги замон ўzbekлари ва воҳа тожикларига хосдир.

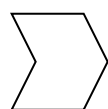
Жанубий Орол бўйининг қадимий аҳолиси. Бу минтақанинг неолит даври аҳолиси (калтаминор маданияти) европеоид бўлиб, маҳаллий ирқ белгиларини ўзида мужассамлаштирган, яъни долихокефал бош чаноклидир.

Суғднинг қадимги аҳолиси. Суғд Марказий Осиёнинг Зарафшон ва Қашқадарё ҳавзаларида таркиб топган тарихий-маданий цивилизация марказларидан бири бўлиб, тарихий манбаларда милoddан аввалги I-минг йилликнинг биринчи

Тошкент воҳасининг ўтроқ ва чорвадор аҳолиси. Қовунчи маданияти, Сирдарё ўрта ҳавзаси антик даври ўтроқ ва чорвадор қабилалари учун характерлидир.

Қадимги Фарғона аҳолисининг антропологик типлари. Фарғонанинг асосий аҳолиси “Ўрта Осиё икки дарё оралиғи типлари”нинг мезо-брахикран европеоид варианты билан характерланади. Аҳолининг таркибида шарқий ўрта ер денгизи типлари ва жанубий сибирь типлари вакиллари ҳам учрайди. Европеоид типлар қисман мўғулий ирқий белгилардан ҳам холи эмас.

ЭССЕ

Эссе – таклиф этилган мавзуга 1000 дан 5000 гача сўз ҳажмидаги иншо.

Эссе – бу муаллифнинг шахсий нуқтаи назарини ёзма равишда эркин ифода этиш шакли; қандайдир предмет бўйича умумий ёки дастлабки дунёқарашни ўз ичига олади.

Беш дақиқалик эссе

Беш дақиқали эссе – ўрганилаётган мавзу бўйича олинган билимларни умумлаштириш, мушоҳада қилиш мақсадида ўқув машғулотида охирида 5 дақиқа оралиғида олиб борилади.

Адабиётлар рўйхати:

1. Абдурахмонов Ғ. Ўзбек халқи ва унинг шаклланиши ҳақида. –Т., 1999.
2. Абулғозий Баҳодирхон. Шажарайи турк. –Т., 1992
3. Асқаров А.А. Ўзбек халқининг келиб чиқиши тарихидан // Халқ таълими. 1996.
4. Асқаров А. Ўзбек халқининг келиб чиқиш тарихи. –Т., O‘zbekiston. 2015.
5. Асқаров А. Ўзбек халқининг этногенези ва этник тарихи. –Т., 2007.
6. Аҳмедов Б. Ўзбек улуси. –Т., Нур, 1999.
7. Аширов А., Отажонов Ш. Этнология. Ўқув қўлланма. –Т., 2008. 176 б.
8. Аширов А. Этнология (Дарслик). –Т.: 2013.
9. Бўриев О. Этнография фани бўйича ўқув-методик қўлланма. –Т., 1999. .
10. Жабборов И. Ўзбеклар: турмуш тарзи ва маданияти. –Т., 2003.
11. Сагдуллаев А. Қадимги Ўзбекистон илк ёзма манбаларда. –Т., 1996.
12. Шаниязов К. Қарлуқ давлати ва қарлуқлар. –Т., 1999.
13. Этнология (Этнография). Учебник. –М. Юрайт, 2014.
14. Хўжаев А. Фарғона тарихига оид маълумотлар. Фарғона. 2013.

4-АМАЛИЙ МАШҒУЛОТ:

ШҒРОЛАР ДАВРИ. ТАРАҚҚИЁТНИНГ ИНҚИЛОБИЙ ВА ТАДРИЖИЙ ЙЎЛЛАРИ ТАҲЛИЛИ.

Ишнинг мақсади: Туркистонда мустабид совет ҳокимиятининг ўрнатилиши, Асрий хўжалик анъаналарининг барбод бўлиши, Совет ҳокимиятининг Ўзбекистонда юритган қатағон сиёсати, Ўзбекистон халқларининг фашизм устидан эришилган ғалабага қўшган ҳиссаси, Турғунлик ва социлистик тузумнинг инқирози йилларида Ўзбекистон. Шароф Рашидов давлат арбоби, каби масалаларда янги билимларни умумлаштириш ва якуний хулосалар чиқариш.

1-илова

«Тушунчалар таҳлили» услубидаги тарқатма метариаллар.

Тушунчалар	Мазмуни
Биринчи жаҳон уруши	
Мардикорликка олиш	
Муваққат ҳукумат	
Россияда буржуа инқилоби	
Большевиклар	
Меншевиклар	
Октябрь давлат тўнтариши	
Туркистон Мухторияти	
Босмачилик ҳаракати	
Истиқлолчилик ҳаракати	
ТАССР	
ХХСР ва БХСР	

2-илова

Савол варағи №1

Совет ҳокимиятининг давлат тепасига келиши. Истиқлолчилик ҳаракати

- 1.Биринчи жаҳон урушини келтириб чиқарган омиллар.
- 2.Россияда 1917 йил феврал буржуа инқилоби ва унинг оқибатлари.

Савол варағи №2

Совет ҳокимиятининг давлат тепасига келиши. Истиқлолчилик ҳаракати

1. Туркистонда 1917 йил ижтимоий-сиёсий уйғониш. Демократик ҳаракатлар.
2. Жаҳидлар, Ёш хиваликлар ва Ёш бухороликлар фаолияти.

Савол варағи №3

Совет ҳокимиятининг давлат тепасига келиши. Истиқлолчилик ҳаракати

1. Россияда 1917 йил октябрь давлат тўнтариши ва унинг оқибатлари.
2. Туркистон мухторияти ва унинг тугатилиш сабаблари.

Савол варағи №4

Совет ҳокимиятининг давлат тепасига келиши. Истиқлолчилик ҳаракати

1. Туркистонда Истиқлолчилик ҳаракатининг вужудга келиши сабаблари ва оқибатлари.
2. Туркистонда большевиклар диктатурасининг ўрнатилиши. Социализмни экспорт қилиш

Тарқатма материалнинг тахминий нусхаси ФСМУ технологияси

(Ф) – Фикрингизни баён этинг.

(С) – Фикрингиз баёнига бирон сабаб кўрсатинг.

(М) – Кўрсатилган сабабни тушунтирувчи мисол келтиринг.

(У) – Фикрингизни умумлаштиринг.

Адабиётлар рўйхати:

1. Алихонтўра Соғуний. Туркистон қайғуси. – Т., “Шарқ”, 2003.
2. Амир Саид Олимхон. Бухоро халқининг ҳасрати тарихи. – Т., “Фан”, 1991.
3. Аъзамхўжаев С. Туркистон Мухторияти. – Т. “Маънавият”, 2000.
4. Иброҳим Карим. Мадаминбек. – Т., “Ёзувчи”, 1993.
5. Наимов Н. Сўнгги ҳукмдор. – Бухоро., “Бухоро”, 2008.
6. Ражабов Қ., Қандов Б., Шоймардонов И. Ўзбекистон тарихининг муҳим саналари. Тўлдирилган бешинчи нашри. – Т., “Ўзбекистон”, 2012. –Б. 145-274.

7. Shamsutdinov R., Karimov Sh. Vatan tarixi (O‘zbekiston sovet mustamlakachiligi davrida). 3-kitob. 2-nashri (Talabalar uchun o‘quv qo‘llanma). – T., “Sharq”, 2010. –B. 10-335.

8. Shamsutdinov R., Maxmudov X. O‘zbekiston tarixi / Oliy o‘quv yurtlarining notarix fakultetlari uchun o‘quv qo‘llanma. –T., “Sharq”, 2013.

9. Тарих шоҳидлиги ва сабоқлари. Чоризм ва совет мустамлакачилиги даврида Ўзбекистон миллий бойликларининг ўзлаштирилиши. Масъул муҳаррир Д.А.Алимова. -Тошкент, “Шарқ”. 2001.

10. Ўзбекистон тарихи / Олий ўқув юртлари талабалари учун дарслик. II-жилд (XIX асрнинг II ярми – 1989 йил июнь). Масъул муҳаррир Р.Ҳ. Муртазаева. –Т., “Янги аср авлоди”, 2015. –Б. 233-403.

11. Ўзбекистоннинг янги тарихи. 2-китоб. Ўзбекистон Совет мустамлакачилиги даврида. – Т., “Шарқ”, 2000.

5-АМАЛИЙ МАШҒУЛОТ:

МУСТАҚИЛЛИК ЙИЛЛАРИДА ТАРИХ ФАНИ: ИЗЛАНИШЛАР ВА ИННОВАЦИЯЛАР.

Ишнинг мақсади: Давлатчилик, ўзбек халқининг келиб чиқиши масаласидаги янгича ёндашувлар, Тарих фанининг Ўзбекистон мустақиллигини ғоявий, назарий ва амалий жиҳатдан мустаҳкамлашда тутган ўрни, “Тарихий хотирасиз келажак йўқ” асарида илгари сурилган концептуал масалалар ечими., Истиқлол йилларида тарихий хотира, тарихий мерос ва ҳолисона тарихимизни таклаш борасидаги амалий ҳаракатлар, Инновациялар, ютуқлар ва муаммолар юзасидан тингловчилар мулоҳазаларини умумлаштириш.

1-илова

ФСМУ технологияси: «Замонавий тадқиқотларда совет даври тарихининг ҳолислик даражаси сизни қониқтирадими?»

-Ф- фикрингизни баён этинг	
-С- фикрингиз баёнига сабаб кўрсатинг	
-М- кўрсатган сабабингизни асословчи мисол келтиринг	
-У- фикрингизни умумлаштиринг	

**“Т - схема” методи
“Қайта куриш сиёсати”**

Ижобий томони:

Салбий томони:

Фойдаланилган адабиётлар

1. Алимова Д. История как история, история как наука: Феномен джадидизма. Ташкент, 2009. Т.2.
2. Ртвеладзе Э.В. Сагдуллаев А.С. Современные мифы о далеком прошлом народов Центральной Азии. –Т., «Узбекистон», 2006.
3. Вопросы новейшей истории Узбекистана в современной англо-американской научной литературе \ Отв.ред. Д.Алимова. –Т., «Адабиёт учкунлари». 2015.
4. Тарихшунослик ўқишлари. Анжуман материаллари туплами. Масъул муҳарри Д.А.Алимова. -Тошкент, 2010.
5. Ўзбекистон тарихининг долзарб муаммоларига янги чизгилар. \ Даврий тўплам. №2. –Т., “Шарқ”. 1999.
6. Ҳайитов Ш. Ўзбек муҳожирлиги тарихи (1917-1991 йиллар). Тошкент, 2008.
7. Ўзбекистон этнологиясининг долзарб муаммолари. “Карим Шониёзов ўқишлари” туркумидаги IV Республика илмий-амалий конференция материаллари. Наманган, 2007.
8. Ўзбекистон тарихининг долзарб масалалари: асосий йўналишлари ва ёндашувлар. Республика ёш олимларининг биринчи илмий конференцияси материаллари. Тошкент, 2009.
9. Иброҳимов А. Биз ким ўзбеклар... . –Т., “Шарқ”, 2011.
10. Эшов Б., Одилов А. Ўзбекистон тарихи. (Олий ўқув юртлари талабалари учун дарслик). 1-жилд. –Т., “Янги аср авлоди”, 2014.

V. КЕЙСЛАР БАНКИ

“Кейс-стади” - инглизча сўз бўлиб, (“case” – аниқ вазият, ҳодиса, “stadi” – ўрганмоқ, таҳлил қилмоқ) аниқ вазиятларни ўрганиш, таҳлил қилиш асосида ўқитишни амалга оширишга қаратилган метод ҳисобланади. Мазкур метод дастлаб 1921 йил Гарвард университетиде амалий вазиятлардан иқтисодий бошқарув фанларини ўрганишда фойдаланиш тартибиде кўлланилган. Кейсде очик ахборотлардан ёки аниқ воқеа-ҳодисадан вазият сифатида таҳлил учун фойдаланиш мумкин. Кейс ҳаракатлари ўз ичига куйидагиларни қамраб олади: Ким (Who), Қачон (When), Қаерда (Where), Нима учун (Why), Қандай/ Қанақа (How), Нима-натига (What).

“Кейс-стади” методини амалга ошириш босқичлари

Иш босқичлари	Фаолият шакли ва мазмуни
1-босқич: Кейс ва унинг ахборот таъминоти билан таништириш	<ul style="list-style-type: none"> ✓ якка тартибдаги аудио-визуал иш; ✓ кейс билан танишиш(матнли, аудио ёки медиа шаклда); ✓ ахборотни умумлаштириш; ✓ ахборот таҳлили; ✓ муаммоларни аниқлаш
2-босқич: Кейсни аниқлаштириш ва ўқув топшириғни белгилаш	<ul style="list-style-type: none"> ✓ индивидуал ва гуруҳда ишлаш; ✓ муаммоларни долзарблик иерархиясини аниқлаш; ✓ асосий муаммоли вазиятни белгилаш
3-босқич: Кейсдаги асосий муаммони таҳлил этиш орқали ўқув топшириғининг ечимини излаш, ҳал этиш йўллариини ишлаб чиқиш	<ul style="list-style-type: none"> ✓ индивидуал ва гуруҳда ишлаш; ✓ муқобил ечим йўллариини ишлаб чиқиш; ✓ ҳар бир ечимнинг имкониятлари ва тўсиқларни таҳлил қилиш; ✓ муқобил ечимларни танлаш
4-босқич: Кейс ечимини ечимини шакллантириш ва асослаш, тақдимот.	<ul style="list-style-type: none"> ✓ якка ва гуруҳда ишлаш; ✓ муқобил вариантларни амалда кўллаш имкониятларини асослаш; ✓ ижодий-лойиҳа тақдимотини тайёрлаш; ✓ якуний хулоса ва вазият ечимининг амалий аспектларини ёритиш

МЕТОД БОСҚИЧЛАРИ

1-кейс. Тарих фанида ҳажм, узунлик ва оғирлик ўлчов бирликларини тақослашда кейс стади технологиясидан фойдаланишнинг моҳияти нимада?

Муаммо (асосий ва кичик муаммолар)	Ечим	Натижа
Ҳажм, узунлик ва оғирлик ўлчов бирликларини тақослашда кейс стади технологиясидан фойдаланишнинг фарқи нимада?	Тақослашда ўқувчи битта йўналишда ечимини топади. Кейс стади технологияси бир нечта ечим йўллари аниқланиб оптимал ечим танланади.	Кейс стади технологиясидан фойдаланиш мақсадга мувофиқ.

2-кейс. Тарих фани дарсларида анъанавий ва ноананавий таълим технолгиялари афзаллик ёки камчиликлари. Сиз фикрингиз?

Муаммо (асосий ва кичик муаммолар)	Ечим	Натижа
Таълим сифат ва самарадорлигини оширишда ананавий ва ноананавий таълим	Анъанавий таълим технологияси - муайян муддатга мўлжалланган, таълим жараёни кўпроқ	Ноанъанавий таълим технологияси - муайян муддатга мўлжалланган,

технологиялари афзаллик ёки камчиликлари	<p>Ўқитувчи шахсига қаратилган бўлиб, ўқитишнинг анъанавий шакли, методи ва таълим воситаларининг мажмуидан фойдаланиб таълим-тарбия мақсадига эришишдир.</p> <p>Ноанъанавий таълим технологияси - муайян муддатга мўлжалланган, таълим жараёни марказида ўқувчи шахси бўлиб, ўқитишнинг замонавий шакли, фаол ўқитиш методлари ва замонавий дидактик воситаларнинг мажмуини таълим-тарбия ишидан кўзланган мақсад ва кафолатланган натижага эришишга йўналтиришдир.</p>	<p>таълим жараёни марказида ўқувчи шахси бўлиб, ўқитишнинг замонавий шакли, фаол ўқитиш методлари ва замонавий дидактик воситаларнинг мажмуини таълим-тарбия ишидан кўзланган мақсад ва кафолатланган натижага эришишга йўналтиришдир.</p>
--	---	--

3-кейс топшириғи: Новация ва инновация ўртасидаги фарқларни топинг. **Кейс топшириғини бажариш учун иш қоғози:**

Асосий фарқлар	
Новация	Инновация

Ўқитувчининг жавоби:

Асосий фарқлар	
Новация	Инновация
1) амалдаги назария доирасида қўлланилади; 2) кўлам ва вақт бўйича чегараланади;	1) тизимли, яхлит ва давомли бўлади; 2) амалиётда янги фаолият тизимини лойиҳалайди;

3) методлар янгиланади; 4) натижа аввалги тизимни такомиллаштиради	3) субъектларнинг фаолияти тўла янгиланади; 4) янги технологиялар яратилади; 5) фаолиятда янги сифат натижаларига эришилади; 6) амалиётнинг ўзи ҳам янгиланади
---	---

4-кейс. Дарс жараёнингда фанингизга таалукли бўлган 3D анимация ёки симулятордан фойдаланмоқчисиз, лекин уни яратишни билмайсиз. Нима қилган бўлар эдингиз?

Муаммо (асосий ва кичик муаммолар)	Ечим	Натижа
Дарс жараёнингда фанингизга таалукли бўлган 3D анимация ёки симулятордан фойдаланмоқчисиз, лекин уни яратишни билмайсиз. Нима қилган бўлар эдингиз?	<ol style="list-style-type: none"> 1. Браўзерни ишга туширинг. 2. Қидирув тизимларидан бирор-бирининг URL манзили(www.google.uz)ни браўзернинг манзил сатрига ёзинг 3. Қидирув тизимига ишга тушгандан сўнг қидирув сўзи майдонига 3D анимациялар деб ёзиб анимацияларни юклаб олинг. 4. Қидирув сўзи майдонига Simulations деб ёзиб симулятор дастурларни юклаб олинг. 	Интернет тармоғидаги виртуал таълим технологиялари билан ишлаш ўрнанилади

5-кейс. Тарих фанида анъанавий таълим методи ҳамда инновацион таълим методларидан фойдаланишнинг афзалликлари ва камчиликлари

Муаммо (асосий ва кичик муаммолар)	Ечим	Натижа
Ананвий таълим	Анъанавий таълим	Иновацион таълим

<p>методи ҳамда инновацион таълим методларидан фойдаланишнинг афзалликлари ва камчиликлари</p>	<p>афзалликлари:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Аниқ, маълум тушунчаларни билиш, маълум кўникмаларга эга бўлиш 2. Ўқитувчи томонидан ўқитиш жараёнини ва ўқитиш муҳитини юқори даражада назорат қилиш 3. Вақтдан унумли фойдаланиш 4. Аниқ илмий билимларга таяниш <p>Камчиликлари:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Ўқувчиларнинг машғулотлардаги пассивлиги ва бундан келиб чиқиб билим олиш самарасининг пастлиги 2. Дарснинг бир хил қолипдалиги, бир хиллиги 3. Ўқитувчининг тўла назорати барча ўқувчилар учун мотивация иштиёқини вужудга келтирмайди 4. Ўқувчилар ўқитувчи билан бевосита мулоқотга кириша олмайди 5. Эслаб қолиш даражаси ҳаммада тенг бўлмаганлиги сабабли гуруҳда ўзлаштириш паст бўлиши мумкин 6. Мустақил фикрлай оладиган ўқувчиларнинг шаклланиши сусаяди 7. Тассавурларни ўзгармасдан қолиши <p>Инновацион таълим методи афзалликлари:</p>	<p>методларидан фойдаланиш мақсадга мувофиқ:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Ўқувчиларнинг машғулотлардаги фаоллашуви ва бундан келиб чиқиб билим олиш самарасининг ошиши 2. Ўқувчилар ўқитувчи билан бевосита мулоқотга кириши, ҳамкорлик юзага келиши; 3. Ўқитувчининг назорати барча ўқувчилар учун мотивация иштиёқини вужудга келтириши 4. Ўқитувчи ва ўқувчи вақтдан тўғри ва унумли фойдаланиши 5. Барча олий ўқув юртлар адабиётлар билан таъминланади ва улар асосида билим олиш имконияти яратилади 6. Компьютер ёрдамида дарс жараёни давомида назарияни амалиётга боғлаб олиб боришига шароит яратилиши; 7. Янги мавзунинг кенг хажмда ўрганилиши ва ўзлаштириш самарадорлигининг ошиши 8. Ахборотнинг тез-
--	--	--

	<p>1. Ўқитиш мазмуни яхши ўзлаштиришга олиб келади</p> <p>2. Ўқувчиларнинг машғулотлардаги фаоллашуви ва бундан келиб чиқиб билим олиш самарасининг ошиши</p> <p>3. Ўқитувчининг назорати барча ўқувчилар учун мотивация иштиёқини вужудга келтиради</p> <p>4. Ўқувчилар ўқитувчи билан бевосита мулоқотга киришади</p> <p>5. Ўқув жараёнида ўқувчининг ўз-ўзини баҳо бериш, танқидий қараши ривожланади</p> <p>6. Гуруҳларда жамоа бўлиб ишлаш кўникмаси шаклланади</p> <p>7. Мустақил фикрлай оладиган ўқувчиларнинг шаклланишига ёрдам беради</p> <p>8. Ўзаро ахборот бериш, олиш, қайта ишлаш орқали ўқув материали яхши эсда қолади</p> <p>9. Ўқувчи учун дарс қизиқарли ўқитилаётган предмет мазмунига айланади, ўқиш жараёнига ижодий ёндашув, ижобий фикр намоён бўлади.</p> <p>Камчиликлари:</p> <p>1. Кўп вақт сарфланиши</p> <p>2. Ўқувчиларни доимо ҳам кераклича назорат қилиш</p>	<p>тез янгилашиб туриши</p> <p>9. Ўқувчиларнинг билим даражаларини ҳар томонлама ва мажмуали текшириб кўриши имкони мавжудлиги</p> <p>10. Ўқувчиларнинг фаоллиги ошиб, геометрия курсига, илмга бўлган эътибори ва қизиқишининг кучайиши</p> <p>11. Амалий иш топшириқлариини илмий-амалий текшириб кўриши ва вазифани бажаришга ижодий ёндашиши</p> <p>12. Ўқувчининг ўзини қизиқтирган саволларга жавоб топишга ҳаракат қилиши, илмий изланиши ва ижодий ёндашиши.</p> <p>13. Гуруҳларда жамоа бўлиб ишлаш кўникмасининг шаклланиши</p> <p>14. Билими паст ўқувчиларнинг билимдон ўқувчиларга эргашиши</p> <p>15. Ўқитувчининг ўзининг ҳам фикрлаш қобилиятига ва муаммоларни ечиш кўникмаларига, вазиятни тезда баҳолай</p>
--	--	--

	имконияти паст бўлади 3. Мураккаб мазмундаги материаллар ўрганилганда ҳам ўқитувчининг роли паст бўлиб қолади	олиш, ҳозиржавоб бўлиш кўникмаларига эга бўлишни талаб этиши 16. Мустақил фикрлай оладиган ўқувчиларнинг шаклланишига ёрдам бериши
--	--	---

6-кейс. Ҳар қандай педагогик фаолиятнинг самарадорлиги унинг натижаси ёки натижалари билан ўлчанади. Шахс фаолияти, билими, кўникма ва малакаларини баҳолашда муайян мезонларга таяниб иш кўрилади. Мезонларнинг ишлаб чиқилиши фаолият, билим, кўникма, малака ва компетенцияларнинг объектив, ҳолис баҳолашнинг таъминлайди.

Кейс топшириғи. Педагогларнинг инновацион фаолиятини баҳолаш мезонларини ишлаб чиқинг.

Ўқитувчининг ечими: Педагогларнинг инновацион фаолиятини баҳолаш мезонлари

Ҳолат	Мезонлар
Педагогнинг инновацион фаолияти	1. Янгиликлардан изчил хабардор бўлиш. 2. Ўз фани бўйича янгиликларни яратиш хоҳишига эгалик. 3. Ўзлаштирган ёки ўзи асосланган янгиликларни амалиётга тадбиқ этишда қатъиятлилиқ кўрсатиш. 4. Ўз фаолиятида инновацияларни фаол қўллаш

7-кейс. Таълим инновацияларидан самарали фойдаланишда педагогларнинг касбий маҳорати, компетентлиги, иқтидори ва иш тажрибаси алоҳида аҳамият касб этади. Педагог қанчалик даражада касбий маҳорат, компетентлик, иқтидор ва иш тажрибасига эга бўлса, у таълим инновацияларини ўз фаолиятида шунчалик фаол қўллайди ва самарали натижаларга эришади.

Кейс топшириғи. Педагогларнинг инновацион салоҳиятини баҳолаш мезонларини ишлаб чиқинг.

Ўқитувчининг ечими: Педагогларнинг инновацион салоҳиятини баҳолаш мезонлари

Ҳолат	Мезонлар
Педагогнинг инновацион салоҳияти	<ol style="list-style-type: none">1. Янгича фикрлаш қобилиятига эгаллиги.2. Ўзини турли, айниқса, янгиликлар билан боғлиқ вазиятларда синаб кўришга интилиши.3. Ижодий фаоллик кўрсата олиши.4. Изчил равишда инновацион ғояларни илгари суриш маҳоратига эгаллиги

VI. ГЛОССАРИЙ

Термин	Ўзбек тилидаги шарҳи	Инглиз тилидаги шарҳи
АВЕСТА	Зардуштийлик динининг мукаддас китоби. Бугунги кунга қадар тўлиқ сақланмаган ва Эроншуносликда “авесто” тили деб номланувчи тилда ёзилган қадимий ёзма ёдгорлик.	A meeting holy text of zaroasrtism, the most old monument, made on special, more nowhere fixed language, named in persian "avestish".
АВТОРИТАРИЗМ	Шахсий диктатура белгиларига эга нодемократик сиёсий тузум.	Undemocratic political mode with element of the personal dictatorship.
АНИМИЗМ	Инсонни ўраб турган муҳитда жонлар ва рухларнинг мавжудлигига ишониш. Палеолитнинг сўнгги даврига хос ибтидоий дин шаклларида бири.	The faith in existence showers and spirit, faith in animation whole natures. The Primitive form to religions late paleolith.
АНТРОПОЛОГИЯ	Инсоннинг табиатдаги тажрижий ривожланиш босқичларини ўрганувчи тарих фанининг ёрдамчи фан соҳаси	History auxiliary discipline studying process evolutionary developments of the person.
АРХЕОЛОГИЯ	Моддий маданият (меҳнат қуроллари, қадимги шаҳарлар, қабрлар ва бошқ.) ёдгорликлари асосида инсоният тарихини ўрганувчи тарих фанининг ёрдамчи фан соҳаси.	History discipline studying history mankind on base material monument (the instruments of the labor, ancient towns, graves and etc.).
АТЕИЗМ	Худо мавжудлигини инкор этувчи таълимот, фан. Худосизлик.	"Negation of the God", "godlessness"; in broad sense to unscrewed- living

		the faith in existence god or god; in more narrow - a belief in that that god does not exist.
ГЕРАЛЬДИКА	Қадимги муҳрлар, тамғалар ва давлат нишонларини ўрганувчи фан соҳаси.	Discipline, studying blazons, seal and state-signs.
ГЛОБАЛЛАШУВ	Ер шарининг, ер куррасининг фан-техника ютуқлари туфайли инсоният ихтиёридаги худди бир бутун шарга, куррага айланишини тушунтириш учун ишлатилади.	A process worldwide economic, political, cultural and religious integration and unifications. Globalization on other - an attraction whole mankind in whole informational ambience.
ГНОСЕОЛОГИЯ	Билиш ҳақидаги таълимот. Инсоннинг олами билиш даражаси ва билиш фаолиятини ўрганувчи фалсафа фанининг бўлими	A teaching about cognition. The Section of philosophy, exploring possibility of the cognition of the world of the person, structure to cognitive activity, the forms of the knowledge in his(its) attitude to reality.
ДАВЛАТ	Марказлашган бошқарув аппарати ва мажбурлов воситасига эга бўлган жамиятни бошқарувчи сиёсий тузилма.	A political form to organizations society, is based on public authorities, site management society and monopolies on using of power of the enforcement.
ДЕМОКРАТИЯ	Халқ ҳокимияти, яъни халқ эрки ва иродасини ифодаловчи ижтимоий бошқарув усули	Literal power of nation or such type public authorities, which provides the expression and realization interest and will of the public masses.
ДЕМОГРАФИЯ	Аҳолининг жойлашуви ва таракқиёти	Science about regularity reproducing the population,

	қонуниятларини ўрганувчи ижтимоий фанлардан бири. Аҳоли сонинининг ўзгариши, унинг бандлиги, табиий кўпайиши ва кўчиб юришлари (миграция) ни ўрганиш демографиянинг марказий масаласи ҳисобланади.	about dependencies of his(its) nature from social-economic and natural conditions, migration, studying number, territorial placement and composition of the population, their change, reasons and effects of these change and giving recommendations upon their improvement.
ДИАЛЕКТИКА	табиат, кишилиқ жамияти ва тафаккур тараққиётининг умумий қонуниятлари ҳақидаги фан. олам ягона ва яхлит, унда содир бўладиган ҳодисалар ўзаро боғланишда, зиддиятли тараққиётда бўлади, деб тушунтиради	A teaching about most general regularity of the formation, developments, which internal source is kept an eye on in unity and fight of the oppositions.
ИЕРАРХИЯ	Яхлит, бир бутун ходиса ёки жараённинг юқоридан пастга тизимли равишда жойлашуви	A location of a parts or element integer in order from high to undermost.
ИДЕАЛИЗМ	моддийликни инкор этиб, оламнинг асосида руҳ ёки ғоялар ётади, дунёнинг мавжудлиги ва ривожланиб боришида ғоялар муҳим роль ўйнайди деб таъкидловчи фалсафий қараш ва таълимот.	The general indication of the philosophical teachings, confirming that consciousness, thinking, psychic, spiritual primary, basic, but matter, nature, physical a second time
ИМПЕРИАЛИЗМ	Нотенг муносабатларни қўллашга қаратилган давлат сиёсати. Ташқи сиёсатда бу ўзга	A govern policy, directed on support of the unequal relations. In external politician this reveals itself

	худудларни босиб олиш, мустамлакалар ташкил этиш, сиёсий ёки иқтисодий ҳукмронликни ўрнатишга қаратилганлиги билан фарқланади	in conquest territory, shaping colony, political or economic checking on the other country.
ИНТЕГРАЦИЯ	бирон бир ягона мақсадни амалга ошириш учун бирлашиш. Мустақил хўжалик фаолиятининг миллий, минтақа ва халқаро миқёсда ўзаро бирлашиб, яхлит хўжалик ҳолатини ташкил этиши	The union of economical subjects', sink of their interaction, development of the relationships between them.
КОРРУПЦИЯ	мансабдор шахслар томонидан уларга берилган ҳуқуқлар ва ҳокимият имкониятларидан шахсий бойлик орттириш учун фойдаланишда ифодаланувчи сиёсат ёки давлат бошқаруви соҳасидаги жиноий фаолият	Term, marking usually use by executives their own powerful authority and fiduciary him rights, as well as in accordance with this official status of the authority, possibilities, relationships in purpose of the self-profit, discordant legislation and moral installation
ЛИБЕРАЛЛАШТИРИШ	давлатнинг ижтимоий-иқтисодий ва сиёсий ҳаётга аралашувини мумкин қадар камайтириш, чеклаш	The process of the expansion of the rights and liberties of the people or подданных some country - in political in the first place of economical cultural and the other sphere of public life.
ЛИНГВИСТИКА	Тил ҳақидаги фан. Қадимги ва замонавий тилларни ўрганувчи фан.	The science about language. Studies the languages (modern, ancient, dead languages).
МАТЕРИАЛИЗМ	Фалсафанинг иккита	One of two things main of

	йўналишларидан бири.Материя бирламчи, тафаккур эса материянинг хусусиятидир, олам ва унинг қонуниятларини билиш мумкин, деб қаровчи фалсафий йўналиш.	the philosophical directions, which solves the main question philosophy in favor of antecedence of matters, natures, existence.
МЕНТАЛИТЕТ	жамият, миллат, жамоа ёки алоҳида шахснинг тарихан таркиб топган тафаккур даражаси, маънавий салоҳияти, уларнинг ҳаёт қонунларини таҳлил этиш кучи, муайян ижтимоий шароитларда шаклланган ақлий қобилияти, руҳий қуввати. Жамият, миллат ёки шахснинг менталитети уларнинг ўзига хос анъаналари, расм-русумлари, урф-одатлари, диний эътиқод ва иримларини ҳам камраб олади	A wit and "alis" - other) system of originality psychic life of the people, belonging to concrete culture, qualitative collection of the particularities of the perception and estimations them surrounding world, having over situational nature, conditioned economic, political, history circumstance of the development given concrete generality and revealing in usual of the behavioural activity.
МЕТОДОЛОГИЯ	инсоннинг амалий ва назарий фаолиятини тўғри уюштириш ва тузиш тўғрисидаги таълимот. Илмий билиш методлари ва усуллари тўғрисидаги таълимот	The type rationally-reflexive consciousness, directed on study, improvement and designing methods in different spheres' of spiritual and practical activity.
МИЛЛАТ	Кишилар уюшувининг энг олий формаси бўлиб, у кишиларнинг маданий ва психологик онги билан ажралиб турадиган	The form of the social-ethnic generality of people, established on foundation of the general anthropological particularities historically

	шаклидир. Ишлаб чиқариш муносабатларининг ривожланиб бориши, иқтисодий ва маданий алоқаларнинг кучайиши билан элатлар ва халқлар миллатга айланади	and united ethnic of the fate, generalities of the language, devil of the psychic storehouse and particularities of the culture, most often bound by generality of the territory and economic life.
МОВАРОУННАХР	VII-VIII асрларда араблар Ўрта Осиёни босиб олгандан кейин Амударёдан шимолга қараб чўзилган ерларнинг номи. Кейинчалик Амударё ва Сирдарё оралиғидаги ҳудудларган инсбатан қўлланилган.	In area name muddle ages on right coast Amu-Darya. Came up for arabic conquests VII-VIII vv. Later this term were marked area middle Asia's Entre Rios, liing between Amudarya and Syrdarya.
КАПИТАЛИЗМ	бозор иқтисодиёти ва демократик институт тамойилларига асосланган жамият бошқарув тизими. Жамият тараққиётидаги муҳим босқичлардан бири сифатида феодал ер эгалити даври ўрнига келган ижтимоий- иқтисодий тузум.	An economic system production and distribute- thread, founded on quotient of the property, the general legal equality and liberty enterprise. The Main criterion for taking thrifty persons- ческих of the decisions is a longing to increase the capital, to reception of the profit.
НУМИЗМАТИКА	Тангашунослик фани. Қадимий тангалардаги белги-расмлар, тасвирлар, тамғалар ва ёзувлар орқали ижтимоий-сиёсий тарихнинг айрим жиҳатларини ўрганувчи тарихнинг ёрдамчи фан соҳаси.	Auxiliary history discipline, studying history monetary mintages and money address on coin, money bullion and other monument.
ОППОЗИЦИЯ	Нимагадир ёки кимгадир	In politician - a party or

	қарши ҳаракат. Сиёсатда ўз сиёсатини бошқа, одатда, расмий сиёсатга қарши қўйиш	group, raising an objection to dominating parties or opinions, supported by majority.
ОССУАРИЙ	одам суяклари сақланадиган сопол идиш, сандиқча	A receptacle for burial bones decedent.
ПАЛЕОГРАФИЯ	Асосан тери, ёғоч, мато ёки қоғозга сиёҳ билан ёзилган қадимги ёзувларни ўрганувчи тарих фанининг ёрдамчи соҳаси	Auxiliary history discipline dealing teaching ancient letter, made mainly ink
ДАВРЛАШТИРИШ	Инсоният тарихини бир биридан фарқ қилувчи катта даврларга бўлиш. Инсоният жамиятини даврлаштириш тарихий тараққиётни тўлиқ тасаввур этишга хизмат қилади	The fission to histories on stages. Periodizaciya on social-economic and political sign society necessity for full comprehension evolutionary developments to histories.
ПРОТЕКТОРАТ	Мустамлака маклакатлар қарамлигининг бир шакли. Бундай қарамликка тушган мамлакат гарчи ички сиёсатда бирмунча мустақиллигини сақлаб қолса-да, лекин ташқи сиёсати ва муҳофаа масалалари унинг устидан протекторат ўрнатган давлат ихтиёрига ўтади.	A form to colonial dependency, under which hung state saves only certain independence in internal deal while his(its) external relationship, the defence and row other function realizes the state-parent state.
РЕФЕРЕНДУМ	Жамиятни демократик бошқариш жараёнида қўлланиладиган тадбирлардан бири, баъзи муҳим масалаларни умумхалқ овозига, умумхалқ сўровига, халқ	On latin "referendum" - a form directly of declaration of will people, expressing in voting on the most significant questions national, regional or local importance).

	муҳокамасига қўйиб хал этиш	
СИМБИОЗ	Тарихий-этнографияда икки ёки бир нечта этномаданий қатлам яшайдиган ҳудудда улар маданиятининг ўзаро қоришув жараёни.	In narrow and history sense of the word is meant the territory in which live two or more than two ethnocultural parade ground, in process what happens the melange culture data.
СУВЕРЕНИТЕТ	Ҳқимиятнинг устунлиги ва мустақиллиги. Суверенитетнинг икки хил кўриниши фарқланади. Давлат суверенитети ва халқ суверенитети. Давлатнинг ички ва ташқи сиёсатидаги тўла мустақиллиги	The independence of the state authorities from any other authorities inwardly country and outside of her(it), exclusive right on political independence, necessities and sufficient condition of existence state, his(its) abilities effectively to realize their own functions.
ТОЛЕРАНТЛИК	Ўзгаларнинг турмуш тарзи, хулқ-атвори, одатлари, ҳис-туйғулари, фикр-мулоҳазалари, ғоялари ва эътиқодларига нисбатан чидамлилиқ ва бағрикенглик.	A sociological term, marking tolerance to other worldoutlook, lifestyle, behaviour and custom. Tolerance is not tantamount to the indifference.
ТОТАЛИТАРИЗМ	Бир шахс, ижтимоий синф ёки гуруҳнинг (масалан, ҳарбийлар гуруҳи) яккаҳокимлигига сўзсиз бўйсуннишга асосланган, вақтинча ва ўткинчи сиёсий тартиб, давлатни бошқариш шаклларида бири.	Dictatorial form site management, adjusting all aspects to activity both individual, and state as a whole.
ТРАНСОКСАНИЯ	Амударёдан ўнг	An antique name of the

	<p>томондаги ҳудудларнинг антик даврдаги номи. Араблар худди шу ҳудудларни Мовароуннаҳр деб атаганлар.</p>	<p>areas on right coast Amudarya. The Territory on that sides yardof Oks (Amudarya), (beside greek historian). Arabs named these territory on its arabic - maurenakh (on arabic - that for river) in area name muddle ages on right coast Amudarya.)</p>
ТУРКИСТОН	<p>Туркий халқлар тарихан таркиб топган ва кенг ёйилган тарихий-географик ҳудуд. Баъзилар Туркистонни Туроннинг исломий вориси, деб ҳисоблайдилар. 639 йилда Турфонда тузилган суғд ҳужжатида ЎРТА ОСИЁ минтақасининг номи сифатида илк бор ишлатилган.</p>	<p>A historian-geographical territory, the grandland of the Turkic tribes and nationalities. For the first time mentioned source in sogddian issue found from Turfana descriptions which pertains to 639. The Term "Turkestan" to term "Maverannahr" and "CENTRAL ASIA" has not only geographical, but also ethnogeographical importance.</p>
ТУРОН	<p>Тур, туркий халқлар яшайдиган ҳудудларни билдирувчи ижтимоий, тарихий-этноик атама. «Тур» этноними илк бор «Авесто» китобида эслатилади.</p>	<p>"Country aurochs" country, located to northeast from Iran and populated nomadic iranian tribes with the general name "aurochs". Etonim "aurochs" is for the first time fixed in "Aveste".</p>
ХАЛҚ	<p>Кишиларнинг тил, ҳудуд, иқтисодий ва маданий жиҳатдан тарихан таркиб топган бирлиги. Халқнинг келиб чиқишига бир-бирига яқин бир неча</p>	<p>A term, applicable type for indication ethnical of the generalities of the people, occupying position of the alliance племен as type ethnic to generalities.</p>

	қабилаларнинг уюшуви асос бўлган.	
ХРОНОЛОГИЯ	Тарихий воқеаларнинг даврий тадрижийлиги, вақт ўлчови ҳақидаги ёрдамчи тарих фан соҳаси.	Auxiliary discipline to histories studying sequence and development of the history processes.
ЦЕНЗУРА	Ҳокимият томонидан зарарли деб топилган ғоялар ва маълумотларнинг тарқалишига йўл қўймаслик ёки чеклаб қўйиш мақсадида босма маҳсулотлар, саҳна асарлари ва ҳоказолар мазмун-мундарижаси устидан назорат ўрнатиш	A form of the restriction freedom of speech, freedom of the press, televisions and the other media, conditioned rate of protection interest state, society and public institute.
ЦИВИЛИЗАЦИЯ	Жамият эришган моддий ва маънавий тараққиёт даражаси. Инсоният жамиятининг ҳайвонот олаmidан асосий фарқи шундан иборатки, инсон ўз меҳнат фаолияти, ақл ва заковати билан яратган сунъий дунёда яшайди	The Civilization defines the level and step of the public development, material and spiritual culture. The Modern civilization - a collection of the achievements of the technology and connected comfort with them.
ШОВИНИЗМ	Ўзга миллатларни камситиш, таҳқирлаш, ўз миллатини бошқа миллатлардан устун қўйиш, миллий худбинлик каби иллатларни ўзида мужассам этувчи миллатчиликнинг агрессив шакли	Extreme, aggressive form of the nationism. This ideological position, in base which lies the understood national interests.
ЭВОЛЮЦИЯ	Тадрижий ривожланиш деган маънони англантиб, табиат, жамият ва руҳий-	In broad sense synonym developments; the processes of the change,

	маънавий ривожланиш концепцияларини умумлаштириб, ифода этишга хизмат қилувчи тушунча. Кенг маънода ривожланиш тушунчасининг синоними сифатида ишлатилади	running in alive and lifeless nature but in social system in the same way. Evolution can lead to complication, differentiation, increasing level цоганизации of the system or, on the contrary, to reduction this level
ЭКСПАНСИЯ	Янги ҳудудларни, бошқа мамлакатлардаги бозорларни эгаллаш, таъсир доирасини кенгайтириш йўлидаги ҳаракат.	Territorial, geographical or other expansion of the zone обитания, or zones of the influence separate state, folk, cultures or biological type.
ЭЛЛИНИЗМ	Македониялик Александр (мил.авв. 356-323) истилосидан сўнг Шарққа юнон маданиятининг ёйилиши ва аралаш юнон ва маҳаллий шарқ маданиятининг ташкил топиш жараёни. Эллиниз маданияти милодий эра бошларига қадар сақланиб қолади.	A culture, arisen as a result of territorial conquests Alexander Macedonian (356-323 gg. before n.e.); for it characteristic of using the greek language and mastery to greek thought. Hellenistic epoch covers the period from death Alexander before begin our eras.
ЭТИМОЛОГИЯ	Бирон-бир сўз ёки атаманинг келиб чиқишини ўрганувчи фан соҳаси.	The teaching about origin and correct interpretation of the sense of the words.
ЭТНОГЕНЕЗ	Бирон-бир халқнинг келиб чиқиш жараёни. Илгаридан мавжуд бўлган бир неча этник компонентлар асосида янги этнос (элат)нинг вужудга келиши	Ethnic history - a process of the adding ethnic to generalities (ethnos) on the base different ethnic component.
ЭТНОГРАФИЯ	Тарихнинг ёрдамчи фан соҳаси бўлиб, халқларнинг	A part of history science, studying folk – ethnos and

	урф-одатлари, хўжалиги ва маданиятини; халқлар, этник бирликнинг турли типлари, уларнинг келиб чиқиши (этногенези), турмуши, тарихий ва маданий муносабатларини ўрганадиган ижтимоий фан.	the other ethnic of the formation, their origin (ethnogenesis), composition, settling, cultural-home particularities, as well as their material and spiritual culture.
ЭПИГРАФИКА	Қаттиқ жисмлар (тош, металл, сопол ва бошқ) ёзилган битикларни тўплаш, нашр этиш ва шарҳлаш билан шуғулланувчи ёрдамчи тарих фани	Auxiliary history discipline, studying contents and the forms of the inscriptions on hard material (the stone, ceramics, metal and pr.).

VII. ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Каримов И.А. Тарихий хотирасиз келажак йўқ. Тошкент, 1998.
2. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажакимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қураимиз. - Тошкент, Ўзбекистон, 2017. - 488 б.
3. Мирзиёев Ш.М. Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш - юрт тараққиёти ва халқ фаровонлигининг гарови. - Тошкент, Ўзбекистон, 2017. - 48 б.
4. Мирзиёев Ш.М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб интизом ва шахсий жавобгарлик- ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қонидаси бўлиши керак. - Тошкент, Ўзбекистон, 2017. - 104 б.
5. Мирзиёев Ш.М. Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. - Тошкент, Ўзбекистон, 2016. - 56 б.
6. Абаев Б.И, Бехистунская надпись // Древний Восток. Москва, 1950.
7. Абаев Б.И. Историко-этимологический словарь осетинского языка. Ленинград, 1979. Т. III.
8. Абаев Б.И. Надпись Дария I о сооружении дворца в Сузе // Иранские языки. Москва; Ленинград, 1945. Т. 1.
9. Абаев Б.И. Скифский быт и реформа Зороастра // Восточный архив. Вып. 24.1956. №1.
10. Абдурахмонов А. Саодатга элтгувчи билим. 1-2 китоб. –Т., “Мовароуннахр”. 2004.
11. Аванесова Н.А. Культура пастушеских племен эпохи бронзы Азиатской части СССР. Ташкент, 1991.
12. Аванесова Н.А. Эпоха бронзы Средней Азии. Самарканд, 1989.
13. Аверенцев С.С. Плутарх и античная биография. К вопросу о месте классики жанра в истории жанра. Москва, 1973.
14. Авесто: Яшт китоби. / М.Исхоқов таржимаси. –Т., “Шарқ”, 2001.
15. Авесто. Тарихий-адабий ёдгорлик. Асқар Маҳкам таржимаси. –Т., “Шарқ”, 2001.
16. Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиги тарихи. –Т., “Шарқ”. 2000.
17. Алиев К. К вопросу о номадах Средней Азии и древнего Азербайджана (Атропатены и Кавказская Албания) // Центральная Азия в кушанскую эпоху. Москва, 1975. Т. II.
18. Алимова Д. История как история, история как наука: Феномен джадидизма. Ташкент, 2009. Т.2.
19. АммианМарцеллин.История/Пер.слагинского Ю.А.Кулаковского. Вып. 1-2. Киев, 1906-1907.

20. Арриан. Поход Александра / Пер. с древнегреч. М.Е. Сергеенко. Москва; -Ленинград, 1962.
21. Арский Ф.Н. Страбон. Москва, 1974.
22. Аскарлов А., Абдуллаев Б.Н. Джаркутан. Ташкент, 1983.
23. Аскарлов А., Альбаум Л.И. Поселение Кучуктепа. Ташкент, 1979.
24. Аскарлов А. Древнеземледельческая культура эпохи бронзы юга Узбекистана. Ташкент, 1977.
25. Аскарлов А.А. Новые находки Андроновской культуры в низовьях Зарафшана // ИМКУ. Вып. 6.1965.
26. Аскарлов А.А. Памятники андроновской культуры в низовьях Зарафшана // ИМКУ. Вып.3.1962.
27. Аскарлов А. Раскопки Пшактепа на юге Узбекистана // ИМКУ. Вып. 17. 1982.
28. Аскарлов А. Сапаллитепа. Ташкент, 1973.
29. Аскарлов А., Ширинов Т. Ранняя городская культура на юге Средней Азии. Самарканд, 1993.
30. Аскарлов А. Аждодларимиз хунари // Фан ва турмуш, 1984 йил № сон.
31. Аскарлов А. Узбек халқининг этногенези ва этник тарихи. Тошкент, 2007.
32. Аскарлов А. Ўзбек халқининг келиб чиқиши тарихи. – Т.: Ўзбекистон. 2015 й.
33. Ахмедов Б.А. Ўзбекларнинг келиб чиқиш тарихидан. Тошкент: Фан, 1962.
34. Ахмедов Б. Ўзбекистон тарихи манбалари. – Т.:Ўқитувчи, 2001.
35. Баженов Л.В. (Ред.). Древние авторы о Средней Азии. Хрестоматия. Ташкент, 1940.
36. Баженов Л.В. Народы Средней Азии в древнейший период (VI-II вв. до н.э.) // Исторический журнал. 1938. № 6.
37. Баженов Л.В. Средняя Азия в древний период между шестым и вторым веками до нашей эры. Ташкент, 1939.
38. Бартольд В.В. К истории орошения Туркестана // В.В.Бартольд. Сочинения. Москва, 1965. Т. III.
39. Бартольд В.В. Сведения об Аральском море и низовьях Амударьи с древнейших времен до ХУЛ века // В.В.Бартольд. Сочинения. Москва, 1965. Т. III.
40. Бернштам А.Н. Древняя Фергана. Ташкент, 1951.
41. Древняя и средневековая культура юго-восточного Устюрта.

Ташкент, 1978. вып. S.

42. Средней Азии в древние времена. Ч. I-III. Москва-Ленинград, 1950.
43. Бокшанин А. Парфия и Рим. Кн. 1. Москва, 1960.
44. Бунак В.В. Род Ното, его возникновение и последующая эволюция. Москва, 1980.
45. Буряков Ю.Ф. Генезис и этапы развития городской культуры Ташкентского оазиса. Ташкент, 1982.
46. Виноградов А.В. Неолитические памятники Хорезма // МХЭ, 1968, вып. 8.
47. Восточный Туркестан в древности и раннем средневековье. Очерки истории. Москва, 1988.
48. Гафуров Б.Г. Таджики. Древнейшая, древняя и средневековая история. Москва, 1972.
49. Геродот. История в девяти книгах / Пер. и комм. Г.А.Стратановского. Ленинград, 1972.
50. Гиршман Р.М. Религии Ирана от VII в. до н.э. до периода Ислама // Культура Востока. Древность и раннее средневековье. Ленинград, 1978.
51. Горбунова Н.Г. Фергана по сведениям античных авторов // История и культура народов Средней Азии. Древность и средние века. Москва, 1976.
52. Грантовский Э.А. О восточно-иранских племенах кушанского ареала // Центральная Азия в кушанскую эпоху. Т. II. Москва, 1975.
53. Гулямов Я.Г., Исламов У.И., Аскарлов А.А. Первобытная культура и возникновение орошаемого земледелья в Низовьях Зарафшана. Ташкент. 1966.
54. Жабборов И. Антик маданият ва маънавият хазинаси. Тошкент, 1999. 112.
55. Жабборов И. Буюк Хоразмшоҳдар давлати. Тошкент, 1999. ПЗ.
56. Жебелев С.А. Александр Великий. Берлин ;-Петроград;-Москва, 1922.
57. Жўракулов М.Ж., Холматов Н.У. Тепакул-4 неолит манзилгоҳи (Ўрта Зарафшан) // Тарих ва исгиқлол (Илмий мақолалар тўплами). Самарқанд, 2000.
58. Заднепровский Ю.А. Древнеземледельческая культура Ферганы. Москва-Ленинград, 1962.
59. Заднепровский Ю.А., Матбабаев Б.Х. Основные итоги изучения Чустского поселения в Фергане (1950-1982 гг.) // ИМКУ. Вып. 19. 1984.
60. Заднепровский Ю.А. Спорные вопросы истории культуры древней Ферганы // КСИА. Вып. 209. 1993.
61. Заднепровский Ю.А. Эйлатанская культура // Древнейшие

- государства Кавказа и Средней Азии. Москва, 1985.
62. Зеймаль Е.В. Кушанская хронология. Москва, 1968.
 63. Зельин К.К. Помпей Трог и произведение «Historiae Philippicae» // ВДИ. 1954. № 2
 64. Зуев Ю.А. Юечжи и кушаны в свете китайских источников // Центральная Азия в кушанскую эпоху. Москва, 1974. Т. 1.
 65. Иброҳимов А. Биз ким ўзбеклар... . –Т., “Шарқ”, 2011.
 66. Исаков А.И. Саразм. Душанбе, 1991.
 67. Исамиддинов М.Х. Генезис городской культуры Самаркандского Согда (проблемы взаимодействия культурных традиций в периоды раннежелезного века и античности): Автореф. дис. ... докт. ист. наук. Самарканд, 2000.
 68. Исамиддинов М.Х., Иваницкий И.Д., Иневаткина О.Н. Об обнаружении нового древнесогдийского городища // ТДК, посвященной 60-летию академика Ю.Ф.Бурякова. Самарканд, 1994.
 69. Маънавият юлдузлари: (Марказий Осиёлик машхур сиймолар, алломалар, адиблар). – Т., А. Қодирий номидаги халқ мероси нашр., 2001.
 70. Мустақил Ўзбекистон тарихининг дастлабки саҳифалари. \ Даврий тўплам №3. Масъул муҳаррир Д.А.Алимова. –Т., “Шарқ”. 2000.
 71. Очерки истории формирования и развития предпринимательства в Узбекистане. Отв.ред. д.и.н. Д.Х.Зияева., д.и.н. проф. Д.А.Алимова. –Т., Институт Истории. АН Р Уз. 2011.
 72. Ртвеладзе Э.В. Сагдуллаев А.С. Современные мифы о далеком прошлом народов Центральной Азии. –Т., «Узбекистон», 2006.
 73. Сагдуллаев А. Қадимги Ўзбекистон илк ёзма манбаларда. –Т., “Ўқитувчи”, 1996.
 74. Сулаймонова Ф. Шарқ ва Ғарб. – Т., “Ўзбекистон”, 1997.
 75. Тарих шоҳидлиги ва сабоқлари. Чоризм ва совет мустамлакачилиги даврида Ўзбекистон миллий бойликларининг ўзлаштирилиши. Масъул муҳаррир Д.А.Алимова. -Тошкент, “Шарқ”. 2001.
 76. Тарихшунослик ўқишлари. Анжуман материаллари туплами. Масъул муҳаррир Д.А.Алимова. -Тошкент, 2010.
 77. Шониёзов К. Ўзбек халқининг шаклланиш жараёни. –Т., “Шарқ”, 2001.
 78. Ўзбекистон Фанлар академияси Тарих институти фаолиятини такомиллаштириш тўғрисида. Вазирлар Маҳкамасининг 1998 йил 27 июлдаги 315-сон қарори.
 79. Ўзбекистон тарихи. Хрестоматия. 1-Жилд. –Т., “Фан.” 2014.

80. Ўзбекистон давлатчилиги тарихи: (Очерклар) / Маъсул муҳаррирлар: Д.Алимова, Э.В. Ртвеладзе. –Т., “Шарқ”, 2001.

81. Ўзбекистоннинг янги тарихи. 1-китоб. Туркистон чор Россияси мустамлакачилиги даврида. – Т., «Шарқ», 2000.

82. Ўзбекистоннинг янги тарихи. 2-китоб. Ўзбекистон Совет мустамлакачилиги даврида. – Т., “Шарқ”, 2000.

83. Ўзбекистон тарихининг долзарб муаммоларига янги чизгилар. \ Даврий тўплам. №2. –Т., “Шарқ”. 1999.

84. Ўзбекистон тарихининг долзарб масалалари: асосий йўналишлари ва ёндашувлар. Республика ёш олимларининг биринчи илмий конференцияси материаллари. Тошкент, 2009.

85. Эшов Б., Одидов А. Ўзбекистон тарихи. (Олий ўқув юртлари талабалари учун дарслик). 1-жилд. –Т., “Янги аср авлоди”, 2014. –Б. 29-92.

86. Ҳожи Исматуллоҳ Абдуллоҳ. Марказий Осиёда ислом маданияти. – Т., “Шарқ”, 2005.

Интернет сайтлари

1. www.arxiv.uz
2. www.e-adabiyot.uz
3. www.gov.uz
4. www.jahon.mfa.uz
5. www.lex.uz
6. www.natib.uz
7. www.parliament.gov.uz
8. www.referet.uz
9. www.tarix.uz